

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ГУРА Віталій Олексійович

УДК 261.7

ДИСЕРТАЦІЯ
ЕСХАТОЛОГІЯ ХРИСТИЯН ВІРИ ЄВАНГЕЛЬСЬКОЇ
(П'ЯТИДЕСЯТНИКІВ)

Спеціальність 09.00.14 – богослов'я

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ Гура В.О.

Науковий керівник: Мокієнко Михайло Михайлович, доктор філософських
наук, старший науковий співробітник Центру дослідження релігії
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

АНОТАЦІЯ

Гура В. О. Есхатологія християн віри євангельської (п'ятидесятників). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.14 – богослов'я. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2019.

Дисертація присвячена комплексному аналізу есхатологічної доктрини п'ятидесятників України. Дослідження демонструє практичне застосування методології Р. Шрайтера, що дозволяє ідентифікувати есхатологію нелегальних п'ятидесятників як локальну теологію, встановивши ідеологічний генетичний зв'язок із іншими богословськими системами світового п'ятидесятницького руху та євангельсько-баптистського руху.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі джерел, умов розвитку, процесу формування та суті есхатологічної доктрини п'ятидесятників України.

Об'єктом дослідження є система віровчення п'ятидесятників України, а предметом роботи – джерела, процес формування та суть есхатологічної доктрини п'ятидесятників як локального богослов'я.

У роботі, вперше у вітчизняній теології здійснене практичне застосування теоретичної методології Р. Шрайтера для комплексного аналізу джерел, умов розвитку, процесу формування та суті есхатологічної доктрини п'ятидесятників України, що дозволяє ідентифікувати її як локальну богословську систему, яка була сформована в певних історико-культурних умовах під впливом визначених джерел. Визначення та аналіз джерел, а також умов розвитку п'ятидесятницької есхатології деконструє наратив надприродного походження догматичної системи п'ятидесятників, відкриваючи можливість до глибокої общинної саморефлексії і богословської ревізії формулювання догматичних положень.

Специфіка методології Р. Шрайтера, потребувала вивчення богословсько-історичного аспекту розвитку диспенсціоналізму, як спільної богословської традиції для вітчизняного пізнього протестантизму і сприяла уточненню змісту доктрини диспенсціоналізму і базових есхатологічних понять.

В якості «паралельної богословської системи» по відношенню до локального богослов'я ХВЄ, був розглянутий диспенсціоналізм баптистів та євангельських християн, сформований і поширений через багатоскладовий механізм, який в себе включав: богословську освіту лідерів, богословську літературу, радіопередачі, періодику та міжнародні богословські контакти. Виявлено, що ключову роль у прийнятті північноамериканськими та європейськими п'ятидесятниками диспенсціоналістського преміленаризму, як базової есхатологічної доктрини, зіграли загострені богословські очікування, в світлі яких тлумачились історико-культурні події початку XX століття.

В роботі також продемонстрований вплив містичного досвіду на формування есхатологічних очікувань п'ятидесятницьких громад як одного із ключових факторів, що пояснює специфічність використання герменевтичних принципів і логіки тлумачення біблійного тексту.

Дослідження демонструє, що догматика ХВЄ, як приклад локальної богословської системи, є спадкоємницею світової диспенсціоналістичної традиції. Тим самим руйнується стереотип про відсутність впливу західної богословської думки про автономність розвитку есхатології вітчизняних п'ятидесятників в умовах інформаційної ізоляції в радянський період. Важливу частину роботи складає реконструкція та аналіз суті п'ятидесятницької есхатології нелегальних п'ятидесятників СРСР, відомої як «есхатологічної еклезіології». Продemonстровано, що ця концепція була сформована в умовах ідеологічної боротьби на межі існування релігійного руху, в умовах інформаційного ізоляціонізму як відповідь на унікальні історико-культурні обставини войовничого атеїзму СРСР. У роботі доведено, що для радянських п'ятидесятників-бідашевців «есхатологічна еклезіологія» була організуючим

принципом, який мотивував вірних ХВС до протистояння режиму з непохитною вірою в переможний есхатологічний фінал.

Важливим висновком роботи є теза, що «есхатологічна еклезіологія» виступила богословським обґрунтуванням неможливості об'єднання нелегальних п'ятидесятників та баптистів в один Союз в радянський період на основі різного розуміння пневматологічної доктрини, оскільки у віровченні п'ятидесятників обов'язковою умовою приналежності до Церкви, як містичного тіла Христа, проголошувалась необхідність наявності практики «говоріння іншими мовами» (головної фізичної ознаки «хрещення Духом Святим»). За логікою такої віронавчальної концепції, баптисти, які відкидали глосолалію як ознаку пневматологічного досвіду, не могли бути визнані нелегальними п'ятидесятниками СРСР містичним тілом Христа – Церквою і класифікувались ними як «спасенні народи». Таким чином, запропонована есхатології радянських п'ятидесятників пояснює богословське підґрунтя вимог окремого церковного союзу від баптистів.

В роботі продемонстровано розуміння причин поширення есхатологічного наративу як засобу протистояння антирелігійним тенденціям секулярного суспільства й тоталітарного режиму в світлі ідеї «Теології надії» Ю. Мольтмана. Есхатологічна надія на швидкий прихід Христа пояснює джерело моральної сили для протидії атеїстичній політиці, спрямованій проти проявів релігійності громадян. Радянські п'ятидесятники, як і євангельські християни-баптисти, терпіли всі страждання із незламним переконанням у близькому часі виконання біблійних пророцтв про Другий прихід Христа та виконання усіх встановлених «ознак останнього часу». «Есхатологічна еклезіологія» нелегальних п'ятидесятників є втіленням впливового п'ятидесятницького наративу, де кожен член церкви відчував себе частиною есхатологічної драми і міг ідентифікувати себе в ній як «воїн світла від Бога» у боротьбі із «вселенським злом диявола». Логічність, біблійна обґрунтованість та різні графічні моделі есхатологічних карт і схем забезпечували візуалізацію догмату й стійкість альтернативного світогляду п'ятидесятників у відношенні

до тез державних антирелігійних-агітаторів. Занепад усвідомлення актуальності «есхатологічної еклезіології» ОЦХВЄ став причиною кризи есхатологічного наративу та виявив необхідність пошуку актуальних формулювань віронавчальних положень.

В роботі доведено прямий причинно-наслідковий зв'язок між есхатологічними переконаннями п'ятидесятників СРСР і релігійною міграцією, яка ґрунтувалась на стійкому переконанні в апокаліптичній ролі Радянської держави, що дозволило ідентифікувати СРСР із образами Вавилону з книги Апокаліпсис. Також була уточнена різниця між есхатологічною позицією двох найбільших п'ятидесятницьких союзів України (УЦХВЄ та ОЦХВЄ) як паралельних богословських систем, яка полягає у визнанні спадкоємцями нелегальних п'ятидесятників двох категорій спасених, відповідно до концепції «есхатологічної еклезіології».

Відзначено вплив есхатологічних ідей на активність ХВЄ у суспільно-політичній сфері, побудову міжцерковних стосунків, розвиток аполітичної та асоціальної позиції з фаталістичним сприйняттям майбутнього, що приводить до культурного ізоляціонізму, унеможливорює активний розвиток ідей християнської соціальної концепції. Позитивним наслідком локальної есхатології є формування високих моральних стандартів у повсякденному житті, як спільної вимоги до всіх членів церкви ХВЄ, та зосередженість на масовій євангелізації. Продемонстрована тенденція до узгодженості зі світовою богословською традицією, що виражається у ревізії диспенсціоналістських ідей і пошуку альтернативних моделей із підкресленою ідеєю впливу Церкви на сучасне суспільство.

Ключові слова: локальне богослов'я, есхатологія, есхатологічна еклезіологія, хрещення Духом Святим, п'ятидесятники, релігійна міграція, есхатологічний наратив.

SUMMURY

Hura V. O. Eschatology of Christians of Evangelical Faith (Pentecostals). – Manuscript.

Dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Studies, Specialty 09.00.14 – Theology. – National Pedagogical Dragomanov University of the Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2019.

This thesis is devoted to the complex analysis of the eschatological doctrine of Pentecostals of Ukraine. The practical application of R. Schreiter's methodology in this research allows to identify the eschatology of “illegal” Pentecostals of the USSR as a local theology with the ideological genetic roots related to other theological systems of the world of Pentecostal and Baptist movements.

The purpose of the study is to analyze the sources, conditions of development, the process of formation and the essence of the eschatological doctrine of Pentecostal Ukraine.

The object of the research is the system of doctrine of Pentecostals of Ukraine, while the subject of the study is the sources, the process of formation and the essence of the eschatological doctrine of Pentecostals as a local theology.

In this research for the first time in the national theology the practical application of the theoretical methodology of R. Schreiter for a comprehensive analysis of the sources, conditions of development, the process of formation and the essence of the eschatological doctrine of Pentecostal Ukraine was carried out. It makes possible to identify pentecostal eschatology as a local theological system that was formed under certain historical and cultural conditions influenced by the sources we defined. The definition and analysis of the sources and conditions of the development of Pentecostal eschatology in the USSR deconstructs the narrative of the supernatural origin of the dogmatic system of the Sovietic`s Pentecostals, opening up the possibility for a deep community`s self-reflection and theological revision of the basic dogms.

The specificity of R. Schreiter's methodology in this research required the study of the theological and historical aspects of the development of

dispensationalism as a common theological tradition for the late Ukrainian Protestantism of the country and contributed to clarifying the content of the doctrine of dispensationalism and its basic eschatological concepts.

The dispensationalism of Baptists and Evangelical Christians as a "parallel theological system" in relation to the local pentecostal theology, that was formed and spread through theological education of national leaders, Russian theological literature, various christian radio programs, periodical christian magazines and rare international theological contacts, was considered. Various historical and cultural events of the XX century were interpreted in the light of eschatological expectations of Biblical believers as they played an important role for acceptance of the theory of dispensationalist's premillenarism among the North American and European Pentecostals as the basic eschatological doctrine.

In the research the influence of mystical experience on the formation of the eschatological expectations of Pentecostal communities in the USSR as one of the key factors that explain the specificity of using of the hermeneutic principles and the logic of interpreting of the Biblical text was demonstrated.

This research proves that the dogmats of the Ukrainian pentecostals, as an example of a local theological system, stem from the world dispensationalist tradition. Thus, the stereotype about no influence of the Western theological tradition on the development of the dogmatics of Pentecostals in the Sovietic period is ruined. The substantial part of the work is focused on the reconstruction and analysis of the essence of the Pentecostal eschatology of the illegal Pentecostals of the USSR, known as "eschatological ecclesiology." It was proved that the concept was formed in the ideological opposition between the atheistic State and the religious movement. "Eshatological ecclesiology" was proved to be the crucial principle of the faith for the Sovietic Pentecostals.

The important conclusion we drive at is that "eschatological ecclesiology" served to be the theological substantiation of the impossibility of uniting illegal Pentecostals and Baptists into one church Union in the Soviet period. The theological reason that accounts for it was based on the misunderstanding between the

pentecostals and bapists in interpreting of the pneumatological doctrine. The theological system of the sovetic pentecostals teaches that the main condition of belonging to the Church as the mystical body of Christ is the practice of "speak with other tongues, as the Spirit was giving them utterance" as the physical sign of "baptism by the Holy Spirit". According to the logic of this religious doctrine, the Baptists, who rejected the Pentecostal understanding of "gosolalia", could not be recognized as the Church (the mystical body of Christ or the Bride of Christ). Evangelical confessions without the doctrine about "speaking with other tongues " were classified by pentecostals as "the saved nations" (eschatological friends of the Bride-Church). Thus the eschatology described accounts for the theological foundation of the requirements of the USSR pentecostals for registration of the separate from the Baptists Church union.

The paper dwells upon the understanding of the reasons for the spreading of the eschatological narrative as a means of confronting the anti-religious tendencies of the secular society and the totalitarian regime in the light of the idea of "The Theology of Hope" by Y. Moltman. The "eschatological ecclesiology" of the illegal Pentecostals is the embodiment of the influential Pentecostal narrative, where every member of the church feels a part of the eschatological drama and could identify oneself as a warrior of God in the struggle against devil. Logical, biblically based, and graphical models of diferent eschatological maps and schemes provided visualization of the dogmatics and the resistance of the alternative outlook of Pentecostals against the theses of the state anti-religious agitators.

The work proves the direct cause-and-effect connection between the eschatological convictions of the Pentecostalists of the USSR and religious migration in 1990-2000, that accounted for a firm belief in the apocalyptic role of the Soviet state, what allowed to identify the USSR with the images of Babylon from the book Apocalypse. Also, the difference between the eschatological assumptions of the two largest Pentecostal unions of Ukraine as the parallel theological systems was clarified. The latter presupposes the recognition of the heirs of the illegal Pentecostals

of the two categories of the saved, in accordance with the concept of "eschatological ecclesiology."

The influence of eschatological ideas on the activity of the national pentecostals in the socio-political sphere, the development of inter-church relations, the apolitical and asocial worldview with the fatalistic perception of the future, what leads to cultural isolationism and makes it impossible to develop actively the ideas of the Christian social concept, was analysed. The positive consequence of the local eschatology is the formation of high moral standards in everyday life as a common requirement for all members of the Church. The tendency towards consistency with the world's theological tradition, manifested in the revision of dispensationalist ideas and the search for alternative models with an emphasis on the influence of the Church on modern society, was demonstrated.

Key words: local theology, eschatology, eschatological ecclesiology, baptism by the Holy Spirit, Pentecostals, religious migration, eschatological narrative.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Гура В.О. Історія та есхатологічні мотиви релігійної еміграції пізніх протестантів із СРСР 1987-2017 рр. / В.О. Гура // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: Видавництво «Гілея», 2018. – Вип. 135. – С. 182-186.
2. Гура В. Богословсько-філософські концепції «часу» та «справедливості» як актуальні питання сучасної есхатології / Віталій Гура. // Мультиверсум. Філософський альманах. – 2018. – №1-2 (163-164). – С. 177-188.
3. Гура В.О. Модель «есхатологічної еклезіології» незареєстрованих п'ятидесятників в СРСР: історико-культурні умови розвитку, суть та суспільні наслідки / В.О. Гура // Практична філософія. – 2018. – № 3 (69). – С. 103-110.
4. Гура В.О. Вплив особи І. В. Каргеля в зміні есхатологічної парадигми Євангельсько-баптистського братерства України на початку ХХ століття: від постміленаризму до диспенсационалізму / В.О. Гура // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: Видавництво «Гілея», 2018. – Вип. 137. – С. 150-154.
5. Гура В.О. «Політична есхатологія як фактор формування суспільно-політичного світогляду релігійно-активної частини населення / В.О. Гура // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: Видавництво «Гілея», 2018. – Вип. 138. – С. 44-48.

Стаття в іноземному періодичному науковому виданні:

6. Hura V. Using of methodology of R. J. Schreiter for study of development Ukrainian evangelical movement as local theology (based on an

example of pentecostal eschatological doctrine) / Vitalii Hura. // Scientific journal: Innovative solutions in modern science. – №4 (23). – pp. 111-128.

Публікації в інших наукових виданнях:

7. Гура В.А. Литературные источники евангельской богословской мысли в западноукраинском контексте / Виталий Алексеевич Гура // Пятидесятництво в Західній Україні: історія і сучасність. матеріали науково-практичної конференції / Виталий Алексеевич Гура. – Львів: Львівська Богословська Семінарія, 2015. – С.84-98.
8. Гура В.А. Условия и уровни развития отечественного евангельского богословия / Виталий Алексеевич Гура // Альманах Богомыслие / Виталий Алексеевич Гура. Вып. №16 – Одесса: ОБС, 2015. – С. 50-63.
9. Гура В.А. Историко-богословские особенности развития пятидесятнического вероучения / Виталий Алексеевич Гура // Альманах Богомыслие / Виталий Алексеевич Гура. Вып. №17 – Одесса: ОБС, 2015. – С. 69-83.
10. Гура В.А. Эсхатомания: анализ факторов обострения эсхатологических ожиданий в кризисном обществе / Виталий Алексеевич Гура // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя. Збірник наукових праць / Виталий Алексеевич Гура. – Суми: Видавництво СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2016. – С. 31-35.
11. Гура В.О. Історіографічний аспект вивчення історії руху християн віри євангельської (п'ятидесятників) України / Віталій Олексійович Гура // Протестантська реформація на Сумщині: історія, сучасність, перспективи. Збірник наукових праць / Віталій Олексійович Гура. – Суми: Видавництво СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2017. – С. 57-63.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	14
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІЯ ТА ДОГМАТИКА П'ЯТИДЕСЯТНИЦЬКОГО РУХУ УКРАЇНИ ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИХ, РЕЛІГІЄЗНАВЧИХ ТА БОГОСЛОВСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	26
1.1 Стан наукової розробки теми.....	26
1.2 Основні джерела дисертаційного дослідження.....	32
1.3 Методологічні принципи вивчення проблеми.....	36
Висновки до першого розділу.....	42
РОЗДІЛ 2. ВИЗНАЧЕННЯ БОГОСЛОВСЬКО-ІСТОРИЧНОГО АСПЕКТУ, КУЛЬТУРНИХ УМОВ, ДЖЕРЕЛ ФОРМУВАННЯ ТА МЕХАНІЗМІВ ПОШИРЕННЯ ДИСПЕНСАЦІОНАЛІСТСЬКОГО ПРЕМІЛЕНАРИЗМУ В СЕРЕДОВИЩІ ВІТЧИЗНЯНОГО ПІЗЬНОГО ПРОТЕСТАНТИЗМУ.....	45
2.1 Богословсько-історичний аспект диспенсационалістського преміленаризму, як спільної есхатологічної традиції пізнього протестантизму.....	45
2.2 Історико-культурні умови та джерела формування есхатологічних переконань українських євангельських християн та баптистів.....	66
2.3 Механізм поширення диспенсационалістської традиції у середовищі ЄХБ СРСР.....	87
Висновки до другого розділу.....	100
РОЗДІЛ 3. П'ЯТИДЕСЯТНИЦЬКА ЕСХАТОЛОГІЯ: СВІТОВИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР.....	105

3.1 Есхатологія північноамериканських та європейських п'ятидесятників: богословські та історико-культурні умови поширення диспенсационалістичної моделі.....	105
3.2 Есхатологія українських емігрантів-п'ятидесятників в США, Канаді та Західній Європі.....	115
Висновки до третього розділу.....	117
РОЗДІЛ 4. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ, ДЖЕРЕЛА, ТА СУТЬ УКРАЇНСЬКОЇ П'ЯТИДЕСЯТНИЦЬКОЇ ЕСХАТОЛОГІЇ.....	120
4.1 Історико-культурні умови розвитку п'ятидесятницької доктрини «про останні часи»	120
4.2 Джерела формування, зміст та механізми поширення п'ятидесятницької есхатології.....	146
4.3 Реконструювання суті п'ятидесятницької есхатології на прикладі: наративу про «СРСР як Апокаліпсичний Вавилон», «Есхатологічної еклезіології нелегальних п'ятидесятників» та вчення про останній час в середовищі ХВЄ в часи незалежності України.....	169
4.4 Вплив есхатології ХВЄ як локального богослов'я на церковну громаду і культуру, та визначення тенденцій взаємозв'язку із світовою богословською традицією пізніх протестантів.....	200
Висновки до четвертого розділу.....	214
ВИСНОВКИ.....	220
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	239
ДОДАТКИ.....	264

ВСТУП

Актуальність дослідження. Світовий п'ятидесятницький рух, як сучасний релігійний феномен, перебуває у фокусі постійної уваги вітчизняних та закордонних дослідників. З метою систематичного вивчення цього руху були створенні спеціалізовані дослідницькі центри, зокрема: Центр п'ятидесятницьких та харизматичних досліджень в Бірмінгемському університеті (Великобританія), Спілка п'ятидесятницьких досліджень (США), Європейська п'ятидесятницька теологічна асоціація (Австрія), Європейська п'ятидесятницько-харизматична дослідницька асоціація (Швейцарія), Швецький п'ятидесятницький дослідницький та інформаційний центр (Швеція), Азійський центр п'ятидесятницької теології (Гонконг, Китай) та інші професійні установи та організації.

Зацікавленість проблематикою історії і богослов'я світового п'ятидесятництва, зумовлено загальною позитивною динамікою збільшення кількості п'ятидесятників у всьому світі. За сто років свого існування, п'ятидесятницький рух подолав межу в п'ятсот мільйонів послідовників, і став другою за чисельністю християнською конфесією у світі, поступаючись лише Католицькій церкві. Швидкий чисельний зріст дав привід релігієзнавцям говорити про XX століття, як про «століття п'ятидесятників», а В. Єленський, виділив «пентакосталізацію глобального християнства» [96, с. 111], як одну із суттєвих ознак «Великого повернення релігії» в сучасному суспільстві.

Прогнозуючи тенденції розвитку релігійних рухів у майбутньому, дослідники зазначають, що стрімкий кількісний зріст, общинна герменевтична гнучкість, літургійна багатоманітність, сфокусованість на соціальних питаннях і тенденція до конфесійної відкритості через екуменічний діалог, роблять світовий п'ятидесятницький рух «одним із ключових потенційних релігійних чинників, які в новому столітті будуть формувати релігійну карту світу» [161, с. 7].

Поряд із кількісним фактором, зацікавленість дослідників викликає і якісна складова характеристики п'ятидесятництва, в якому приналежність до руху визначається через «спільний богословський знаменник» – визнання в якості фундаментальної доктрини вчення про «хрещення Духом Святим», яке визнається ними як обов'язковий для кожного християнина, унікальний особистий містичний досвід. В інших елементах віровчення та богослужбовій практиці різні п'ятидесятницькі громади мають широку амплітуду формулювань та нерідко є діаметрально протилежними, що ускладнює процес релігієзнавчої ідентифікації та богословського аналізу. Велика кількість богословських комбінацій стала підґрунтям для існування більш ніж одинадцяти тисяч п'ятидесятницьких конфесій, що в свою чергу мотивує до вивчення проблеми п'ятидесятницької ідентичності.

Вітчизняний п'ятидесятницький рух займає особливе положення на релігійній мапі світового пізнього протестантизму. Протягом ста років свого існування, церкви християн віри євангельської (самоназва п'ятидесятників) в СРСР пережили тяжкі часи боротьби за своє існування, кризи общинної інституалізації та богословської самоідентифікації. Вітчизняні п'ятидесятники сформували своє віровчення як синтез елементів православної культури, менонітської традиції німецьких колоністів, богословських ідей диспенсціоналістів, та експортували його через еміграційний і місіонерські рухи у десятки країн світу. Сьогодні, п'ятидесятники в Україні представлені більше ніж в дванадцяти церковних союзах, що об'єднують біля 4000 громад, в яких богослужіння відвідують до 300 000 членів церкви [60, с. 374-376].

На сучасному етапі, українське п'ятидесятництво переживає новий поштовх до переосмислення засад віровчення та богослужбової практики, спричиненому через нові місійні виклики, розвиток богословської освіти, необхідність розвитку міжконфесійного діалогу, можливість участі у громадському та політичному житті країни, військовий конфлікт на Сході України, нові хвилі релігійної і трудової еміграції.

Зазначені фактори історико-культурних умов актуалізують

богословський аналіз п'ятидесятницької догматики, і санкціонують ревізію джерельної бази віронавчальних документів, методології формулювання догматичних положень, та церковних наративів. Серед ключових тем п'ятидесятницького віровчення зазвичай виділяють пневматологію та еклезіологію як такі, які визначають приналежність до даної конфесії.

Оскільки пневматологія, еклезіологія та сотеріологія п'ятидесятників ґрунтуються на спільній есхатологічній концепції, поза якою інші богословські концепції втрачають свій організуючий принцип, то у запропонованому дослідженні, автор виділяє есхатологію як ключову тему-маркер для розуміння історико-богословських механізмів розвитку локального богослов'я церковних Союзів ХВС.

Загальна нестача напрацювань із вивчення п'ятидесятництва та дефіцит досліджень п'ятидесятницької есхатології зокрема, стають важливим фактором актуальності запропонованого дослідження як такої теми, що розкриває суть релігійного руху через демонстрацію мотиваційної сили до етичного самовдосконалення, релігійної активності та суспільно-політичного вектору діяльності віруючих. Відсутність необхідної кількості досліджень із питань п'ятидесятницької есхатології уповільнює процес розвитку вивчення ідентичності християн віри євангельської в контексті українського релігійного розмаїття. Дослідження джерел розвитку вітчизняного п'ятидесятницького віровчення, на прикладі есхатології, також сприятиме власній богословській самоідентифікації церков ХВС, та через усвідомлення спільної догматичної платформи із євангельськими рухами, наблизить їх до якісного міжконфесійного діалогу через переоцінку проблемних догматичних питань. У глобальному вимірі розвиток п'ятидесятницьких досліджень, дозволить вітчизняній богословській науці підтримувати академічний діалог із світовими центрами п'ятидесятницьких та харизматичних студій, що відкриє нові можливості для розвитку оригінальних досліджень та вплине на швидкість інтеграції в сучасний богословський дискурс.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано у межах науково-дослідної роботи кафедри богослов'я та релігієзнавства факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук», що входить до Тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений Вченою радою університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 року) та відповідно до наукової теми кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні» (U 0117U004903).

Окрім того, робота виконана в межах інтегрованої освітньо-дослідницької програми Центру дослідження релігії НПУ імені М.П. Драгоманова «Сучасне протестантське богослов'я», що розробляється і впроваджується спільно з Євро-Азіатською теологічною асоціацією відповідно до додаткової угоди № 1 до договору про співпрацю між Національним педагогічним університетом імені М.П. Драгоманова і громадською організацією «Євро-Азіатська теологічна асоціація» від 19 грудня 2015 р.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі джерел, умов розвитку, процесу формування та суті есхатологічної доктрини п'ятидесятників України.

Відповідно до поставленої мети, визначаються такі **дослідницькі завдання**:

- визначити богословсько-історичний аспект розвитку та поширення диспенсационалістського преміленаризму як спільної богословської традиції в середовищі пізнього протестантизму;
- з'ясувати історико-культурні умови та джерела формування есхатологічних переконань українських євангельських християн і баптистів;

- дослідити механізми поширення диспенсационалістської традиції у середовищі ЄХБ СРСР;
- окреслити богословські й історико-культурні умови поширення диспенсационалістичної моделі серед північноамериканських та європейських п'ятидесятників;
- дослідити есхатологію українських емігрантів-п'ятидесятників в США, Канаді та Західній Європі;
- визначити історико-культурні умови розвитку українських п'ятидесятницької доктрини «про останні часи»;
- проаналізувати джерела формування, зміст та механізми поширення п'ятидесятницької есхатології;
- реконструювати суть п'ятидесятницької есхатології на прикладі наративів та догматики радянських ХВС і вчення п'ятидесятників у часи незалежності України;
- визначити вплив есхатології ХВС як локального богослов'я на церковну громаду і культуру, та визначити тенденції взаємозв'язку із світовою богословською традицією пізніх протестантів.

Об'єктом дослідження є система віровчення п'ятидесятників України.

Предметом дослідження є джерела, процес формування та суть есхатологічної доктрини п'ятидесятників як локального богослов'я.

Теоретико-методологічна основа дослідження.

Запропоноване дослідження має міждисциплінарний характер і виконане на межі історії, філософії, богослов'я та релігієзнавства. При написанні дослідження автор дотримувався загальнонаукових принципів аналізу релігійних явищ та філософсько-богословських процесів: аналізу, синтезу, опису, узагальнення, системності, об'єктивності, гуманізму, світоглядного плюралізму, позаконфесійності та толерантності.

В ході дослідження були використані, зокрема: конкретно історичний метод (при вивченні історико-культурних умов формування вчення про останні часи в євангельському середовищі), історико-генетичний метод (при

дослідженні богословських джерел та умов розвитку есхатологічних положень ХВЄ), метод компаративного аналізу (при порівнянні есхатологічних моделей паралельно існуючих п'ятидесятницьких та баптистських об'єднань).

Основою для виконаного дослідження склала методологія формування локальних богословських систем Р. Шрайтера («Культура-Євангеліє-Церква»), чий підхід пропонує інший спектр компонентів дослідження у порівнянні із тріадною методологією А. Йонга («Дух-Слово-Спільнота»). Згідно Р. Шрайтера, кожна «локальна богословська система» формується у напрузі між: «Євангелієм», як змістом «Послання» яке проповідує громада-церква; «Церквою» як місцевою спільнотою віруючих, носіїв послання-євангелія; та «Культурою» як сукупністю історико-культурних умов, суспільних цінностей і смислів. Весь процес формування локальної богословської системи відбувається у тісному взаємозв'язку вказаних трьох компонентів із «Традицією», «Паралельними» та «Попередніми» богословськими системами. «Традиція» як комплекс догматичних формулювань, що зберігає сталість та тяглість між поколіннями віруючих, постійно впливає на процес формування локального богослов'я. Але «Традиція» не є окремим самостійним поняттям без урахування контексту «Попередніх» та «Паралельних» богословських систем, які в комплексі створюють богословський дискурс для формування нових смислів та віронавчальних формул як відповідь на запити зміни контексту «Культури».

Саме комплексний аналіз етапів формування власного вітчизняного богослов'я ХВЄ, на прикладі есхатологічної доктрини, дозволить нам виявити причинно-наслідкові зв'язки між першою формою догматичних положень, зміною Послання як реакції процесу самоідентифікації Церкви під впливом нових історико-культурних та політичних настроїв.

Методологія Р. Шрайтера дозволяє досягти прогностичного результату дослідження, встановивши зв'язок між богословськими переконаннями п'ятидесятників і взаємодією із місцевою культурою.

Вплив есхатологічних ідей на здатність протистояти тоталітарному

режиму СРСР був розглянутий в світлі «Теології надії» Ю. Мольтмана. Структура «есхатологічної еклезіології» була розглянута з позиції наратології Н. Т. Райта.

Наукова новизна проведеного дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняній теології була зроблена спроба системного аналізу п'ятидесятницької есхатології як локальної теології, використовуючи методологію Р. Шрайтера.

Істотні наукові результати, що становлять новизну дисертаційної роботи, виносяться на захист у наступних положеннях:

Вперше:

- продемонстровано практичне застосування методології Р. Шрайтера для комплексного аналізу есхатології українських п'ятидесятників, що дозволяє ідентифікувати її як локальну теологію, встановивши ідеологічний генетичний зв'язок з іншими богословськими системами світового п'ятидесятницького руху та євангельсько-баптистського руху. Визнання вітчизняного п'ятидесятницького віровчення як локальної богословської системи деконструє основи популярного наративу надприродного походження догматичних положень п'ятидесятників, відкриваючи можливість до глибокої саморефлексії і богословської ревізії формулювання догматичних переконань;

- доведено, що п'ятидесятницька есхатологія сформувалась під впливом встановлених закордонних російськомовних літературних джерел, що робить догматику ХВС спадкоємницею світовою диспенсціоналістичної традиції. Тим самим руйнується стереотип про відсутність впливу західної богословської думки, та про автономність розвитку есхатології вітчизняних п'ятидесятників в умовах інформаційної ізоляції в радянський період;

- систематизовано концепцію «есхатологічної еклезіології» нереєстрованих п'ятидесятників, як прикладу локальної української п'ятидесятницької есхатології. Зазначена концепція була сформована в умовах ідеологічної боротьби на межі існування релігійного руху, як відповідь на унікальні історико-культурні обставини воєнничого атеїзму СРСР. Для

радянських п'ятидесятників-бідашевців, «есхатологічна еклезіологія» стала організуючим принципом, що мотивував вірних ХВЄ до протистояння режиму з непохитною вірою в переможний есхатологічний кінець;

- виявлено богословське обґрунтування неможливості об'єднання нелегальних п'ятидесятників та баптистів в один Союз у радянський період, на підставі різного розуміння пневматологічної доктрини та практики. Оскільки обов'язковою умовою приналежності до Церкви як містичного тіла Христа проголошувалась необхідність практики «говоріння іншими мовами» як фізичної ознаки «хрещення Духом Святим», то баптисти, які відкидали п'ятидесятницьке розуміння глосолалії, не могли бути класифіковані та визнані ХВЄ як частина Церкви (Нареченої Христа) і визначались як есхатологічні «спасенні народи» (подруги Нареченої-Церкви). Відповідно, схожа інтерпретація есхатології формувала богословське підґрунтя необхідності окремого церковного союзу ХВЄ;

- доведено прямий причинно-наслідковий зв'язок між есхатологічними переконаннями п'ятидесятників СРСР і релігійною міграцією, яка ґрунтувалась на стійкому переконанні в апокаліптичній ролі Радянської держави, сформованій через поширення серед ХВЄ особливих містичних об'явлень та специфічній «симфонічній синодальній герменевтиці», що дозволило ідентифікувати СРСР із образами Вавилону із книги Апокаліпсис;

- виявлено прямий взаємозв'язок між розвитком догматики та богословською освітою лідерів п'ятидесятників, що доводить богословсько-генетичний зв'язок із популярними континентальними та американськими есхатологічними системами;

- обґрунтовано вплив містичного досвіду на формування есхатологічних очікувань п'ятидесятницьких громад, як одного із ключових факторів, що пояснює специфічність використання герменевтичних принципів та логіки тлумачення біблійного тексту.

Уточнено:

- різницю між есхатологічною позицією двох найбільших п'ятидесятницьких

союзів УЦХВС та ОЦХВС як паралельних богословських систем, яка полягає у визнанні спадкоємцями нелегальних п'ятидесятників двох категорій спасених, відповідно до концепції «есхатологічної еклезіології»;

- причини та наслідки зміни есхатологічного курсу ВРЄХБ від постміленаризму до диспенсационалістського преміленаризму, через зміну історико-культурних умов та популяризації диспенсационалізму як єдиної визнаної герменевтичної традиції серед вітчизняних євангельських християн, баптистів та п'ятидесятників;

- механізм поширення баптистської диспенсационалістської традиції на пострадянському просторі через літературу, богословську освіту, радіо та періодику, який призвів до створення гомогенного догматичного середовища;

- богословську позицію українських п'ятидесятників-емігрантів у США, Канаді та Європі в питанні про «останні часи», яка є сублімацією ідей американських диспенсационалістів, та механізм поширення есхатологічних переконань через друковану літературу й емігрантські християнські радіопередачі, які протягом десятиліть були важливим джерелом світоглядних концептів вітчизняних п'ятидесятників;

- роль есхатології як богословського обґрунтування необхідності протидії тоталітарному режиму в контексті «Теології надії» Ю. Мольмана. Есхатологічна надія на швидкий прихід Христа пояснює джерело моральної сили для протидії атеїстичній політиці, спрямованій проти релігійності громадян. Радянські п'ятидесятники, як і євангельські християни-баптисти, зносили всі страждання із незламним переконанням в близькому часі виконання біблійних пророцтв про Другий прихід Христа та виконання усіх встановлених «ознак останнього часу».

Набуло подальшого розвитку:

- уявлення про «есхатологічну еклезіологію» нелегальних п'ятидесятників як про модель локального богослов'я, сформованого в умовах інформаційного ізоляціонізму та релігійних переслідувань. Отже, зміна історико-культурних умов і поява інших богословських джерел неодмінно призведе до ревізії

сформульованої концепції у відповідності до потреб часу та узгодження із панівними популярними богословськими формулюваннями та концепціями;

- розуміння причин поширення есхатологічного наративу як засобу протистояння антирелігійним тенденціям секулярного суспільства. «Есхатологічна еклезіологія» нелегальних п'ятидесятників є втіленням впливового п'ятидесятницького наративу, де кожен член церкви відчував себе частиною есхатологічного наративу і міг ідентифікувати себе в цій драмі як «воїна світла від Бога» у боротьбі із «вселенським злом диявола». Логічність, біблійна обґрунтованість та різні графічні моделювання есхатологічних карт і схем забезпечували стійкість альтернативного світогляду п'ятидесятників у відношенні до тез державних антирелігійних агітаторів. Занепад усвідомлення актуальності «есхатологічної еклезіології» ОЦХВС став причиною кризи есхатологічного наративу та виявив необхідність пошуку актуальних формулювань віронавчальних положень;

- Вплив есхатологічних ідей на суспільно-політичну активність ХВС в часи незалежності України. Взаємний вплив «локального богослов'я» та «Культури» виражений у тому, що есхатологічні концепції радянських п'ятидесятників і сьогодні продовжують впливати на збереження аполітичної інерційності та фаталістичного сприйняття майбутнього членів церков й унеможливлюють активний розвиток і втілення ідей соціальної концепції ХВС.

Теоретичне і практичне значення дослідження. Висновки і теоретичні твердження, обґрунтовані в дисертації, сприяють глибшому розумінню витоків та суті сучасної української п'ятидесятницької есхатології, суспільних наслідків прийнятих есхатологічних моделей і богословської самоідентифікації. Глибше розуміння природи віровчення ХВС дозволяє розвивати міжконфесійний діалог і стати на шлях подолання криз в стосунках між представниками різних п'ятидесятницьких та баптистських союзів.

Розуміння механізму взаємного впливу трьох головних компонентів «Локальної богословської системи» – «Послання», «богословської Традиції» та панівної «Культури певної місцевості» – пояснює причини існуючих моделей

взаємодії між п'ятидесятницькими церквами та українським суспільством і дозволяє спрогнозувати зміну поведінкової моделі через зміну змісту базових богословських концептів.

Модель «локальних богословських систем» Р. Шрайтера використовується для теоретичної конструкції контекстуалізованої моделі Євангельської звістки під час місіонерської праці за межами культури проповідника. Але ретроспективний аналіз розвитку п'ятидесятницького віровчення, зроблений у запропонованому дослідженні, із використанням зазначеної методології, також дозволяє прогнозувати можливі позитивні й негативні наслідки для реципієнтів місіонерського послання, що є унікальною можливістю для дослідників.

Результати дисертаційної роботи можуть бути використані в теологічних, історичних, релігієзнавчих і філософських дослідженнях, а також враховані при подальшому аналізі сучасного вітчизняного п'ятидесятницького руху.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри релігієзнавства та богослов'я Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Основні положення і висновки дисертації автор опублікував у повідомленнях і доповідях на науково-теоретичних семінарах та засіданнях кафедри богослов'я та церковного служіння Української євангельської семінарії (м. Київ), під час викладання предмету «Порівняльне богослов'я» в (УЄС, УТС, МУТ «ЗОЄ» та СПБ) та під час участі у ряді міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: Міжнародна науково-практична конференція «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя» (СумДПУ імені А. С. Макаренка, 19-21 лютого Суми, 2015 р.), Науково-практична конференція «П'ятидесятництво в Західній Україні: історія і сучасність» (ЛБС, Львів 5-6 березня, 2015 р.), Науково-практична конференція з міжнародною участю «Протестантська реформація на Сумщині: історія, сучасність, перспективи» (Сумська ОДА, Суми, 4 травня 2017 р.), Міжнародна науково-богословська конференція «Методології богословських

досліджень: проблеми та перспективи» (НПУ імені М. П. Драгоманова, Київ, 27-28 квітня 2018 р.). II Міжнародній богословській конференції «Церква і публічна сфера: любов у дії» (УКУ, Львів 2-4 травня 2019 р.).

Публікації. Основні результати роботи висвітлені у 11 статтях, 5 з яких розміщені в українських фахових виданнях з філософських наук, а 1 – в іноземному.

Структура й обсяг дисертації. Відповідно до логіки дослідження, що впливає з його мети та завдань, робота складається з вступу, чотирьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 268 сторінок, з них 223 сторінки основного тексту. Список використаних джерел становить 25 сторінок і налічує 286 найменувань із них 26 – іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІЯ ТА ДОГМАТИКА П'ЯТИДЕСЯТНИЦЬКОГО РУХУ УКРАЇНИ ЯК ПРЕДМЕТ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИХ, РЕЛІГІЄЗНАВЧИХ ТА БОГОСЛОВСЬКИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1 Стан наукової розробки теми

Українська богословська наука тільки починає відроджуватись та, за окремими напрямками, формується вперше. Відповідно, ще не приходить ся говорити про сформовані наукові школи вітчизняної традиції у сфері п'ятидесятницьких досліджень. Тому, при вивченні запропонованої теми, був зібраний та класифікований існуючий масив наукових напрацювань із урахуванням результатів професійних дослідників та різних конфесійних авторів і застосована методологія вивчення локальних богословських систем Р. Шрайтера.

Не зважаючи на існуючий загальний масив публікацій з обраної тематики, можна виділити кілька причин дефіциту аналітичних досліджень у сфері історії та догматики вітчизняного п'ятидесятницького руху.

По-перше, закритість громад християн віри євангельської, як результат ідеологічного тиску та фізичних гонінь в радянський період, призвела до неможливості використання наукових методів досліджень «в польових умовах» у середині руху.

По-друге, прийняття радянськими науковцями дискредитуючих ідеологічних штампів, які приводили до маргіналізації ХВС та юридичної дискримінації через позбавлення державної реєстрації громад. Упередженість, по відношенню до релігійних меншин, позбавляла науковців об'єктивності у проведенні досліджень та адекватної оцінки отриманих результатів.

По-третє, ігнорування ролі ХВС в суспільному житті України та світі, призвело до зміщення дослідницького фокусу на інші релігійні об'єднання.

Четверте. Відсутність достатньої кількості кваліфікованих наукових кадрів із числа самих протестантів, унеможливлювало проведення якісних досліджень із використанням багатих історико-богословських першоджерел які часто є недоступними для зовнішніх експертів.

Нижче пропонується систематизована історіографія п'ятидесятницьких досліджень, що дозволить виявити тенденції у вивченні догматики та історії християн віри євангельської.

До першої групи досліджень відносяться напрацювання зроблені у радянський період зусиллями науковців діалектично-матеріалістичної школи. Дослідження ХВЄ радянського періоду, проводились виключно із упередженої ідеологічної позиції, де піддавались нищівній критиці магістральні віронавчальні положення та богослужбова практика ХВЄ. Прикладом популярних досліджень зазначеного періоду є праця «П'ятидесятники» А. Т. Москаленко [163], написаної з пропагандистської позиції, з метою звинувачення лідерів ХВЄ у використанні гіпнотичних технік впливу на людей під час богослужіння. Більш стисла критична інформація містилась у численних варіаціях «Путівника атеїста» [218], «Настільної книги атеїста» [3] та в книзі для юнацтва – «Вдаване братерство» А. Бєлова [16]. Зусилля дослідників були спрямовані на формування негативного суспільного ставлення до ХВЄ через карбування образу ментально хворих сектантів, не здатних до суспільно-корисної праці.

Друга група досліджень формується із настанням незалежності України. В цей час, дослідженням п'ятидесятників займались: П. Л. Яроцький [259], А. Колодний, Ю. Є. Решетніков, В. Є. Єленський, І. В. Кондратьєва, Т. В. Грушова [71] (Т. В. Жижкова), О. М. Ігнатуша [103], В. І. Любашенко [142], С. В. Санніков, Р. П. Соловій, М. М. Мокієнко, В. В. Титаренко, О. В. Борноволоков, С. Губеня, О. Геніш [59]. Головною метою вказаних авторів була фіксація ключових етапів розвитку вітчизняного та світового п'ятидесятницького руху, аналіз інституційних і богословських тенденцій в русі ХВЄ на основі розвитку віронавчальної традиції, а також виявлення їхньої суспільно-політичної активності під час вузлових моментів історії України («Помаранчева революція», «Революція гідності»). Серед академічних праць окремо слід виділити монографію Р. Скакуна [211] про діяльність п'ятидесятників-мурашківців, де автор робить деталізоване історико-соціальне дослідження

руху святих сіоністів, як містично-екстатичного культу. Більш детальний виклад історіографії досліджень п'ятидесятницького руху був зроблений автором в публікації «Історіографічний аспект вивчення історії руху християн віри євангельської (п'ятидесятників) України» [81].

Третя група досліджень була виконана конфесійними авторами-ентузіастами і спрямована на фіксацію історичних даних із педагогічною метою виховання молодого покоління ХВС через ствердження у власній самоідентичності. Більшість сучасних напрацювань з історії п'ятидесятницького руху в бувшому СРСР ґрунтуються на тритомній енциклопедичній праці «Прохала Росія про дощ у Господа» В. І. Франчука, де автор опублікував найбільш цінні архівні матеріали, протоколи, інтерв'ю з керівниками п'ятидесятницьких об'єднань, зробив аналіз періодики, опрацював спогади та віронавчальні тексти [236]. В цій праці автор створив міст між очевидцями служіння перших п'ятидесятників в Україні та сучасністю. Деталізована біографія І. Ю. Воронаєва викладена в його праці «Пробудження: від центру Одеси до околиць Росії» [239]. Важливим внеском в дослідження емігрантського п'ятидесятницького руху стала докторська монографія В. І. Франчука (яка вийшла під назвою «Небо чужим не буває») про долю та служіння українських п'ятидесятників в Аргентині.

Дослідження локальних громад проводили: О. Підлужна, М. Головерса (історія ХВС Рівненщини) [181] та Д. Коваль (історія ХВС Західних областей України) [124]. Спільною рисою для вказаних локальних досліджень є зосередженість на фіксації історичних фактів через публікацію архівних документів, фотографій, елементів особистих свідчень. Все це підкорено одній меті – хронологічній реконструкції розвитку п'ятидесятництва в певних регіонах.

До четвертої групи досліджень відносяться праці закордонних науковців, які зосереджені на вивченні п'ятидесятницького руху як сучасного релігійного феномену. Серед російських дослідників п'ятидесятництва зазначимо: В. П. Ключова (локальні п'ятидесятницькі громади), Р. М. Лункіна

(вивчення широкого контексту історії та богослов'я п'ятидесятників й харизматів), О. В. Дьяченко (проблеми історії та богослов'я п'ятидесятницького руху в Білорусії), Л. Сімкін, та О. Кондрашина (біографія І. Ю. Воронаєва, інтерпретація вузлових етапів російського п'ятидесятницького руху). Серед закордонних англomовних дослідників п'ятидесятництва найбільш авторитетними вважаються: С. Робек (проблеми витоків п'ятидесятництва в США на початку XX століття), С. Темпл (біографія І. Ю. Воронаєва), М. Гувер (інтерпретатор історії п'ятидесятницького об'єднання в США «Асамблея Божя»), А. Мак-Грат (аналіз тенденцій розвитку п'ятидесятницького руху), А. Йонг (ідентичність та богослов'я п'ятидесятництва) [284], Р. Ліардон (інтерпретація біографії ключових лідерів п'ятидесятників та харизматів з метою створення морально-духовного прикладу для наслідування), В. Холінвегер (феномен п'ятидесятництва) [268], Д. Дейтон (богослов'я п'ятидесятників) [264], Д. Донева (біографія І. Ю. Воронаєва) [265], та дослідник із Німеччини – Л. Франк (доля німців-п'ятидесятників в СРСР).

П'ятою групою досліджень богослов'я п'ятидесятників є праці конфесійних авторів, які шляхом богословського самоаналізу проблематизували сферу розвитку віровчення та конкретизували існуючі віронавчальні положення, забезпечивши тим самим можливість для подальшого аналізу п'ятидесятницького догматичного дискурсу. Формулювання ключових догматичних положень п'ятидесятників та спроба детального богословського обґрунтування була виконана наступними авторами: В. М. Боєчко [30], С. Гортон [244], В. Мензіс, Ф. Смольчук, Р. Улонска, В. Сардачук, Р. Махоні, Б. Кленденен. На сучасному етапі, серед дослідників п'ятидесятницької пневматології викликає інтерес академічна дискусія між Д. Данном [86] та У. Аткінсоном в питанні богословського розуміння доктрини хрещення Духом Святим [5].

Оскільки темою-маркером, у вивченні формування локального п'ятидесятницького богослов'я в Україні була обрана автором есхатологія, то

далі пропонується огляд ступені наукової розробки питань «вчення про останні дні» в світовому та вітчизняному вимірах.

Серед православних авторів найбільш відомими є: І. Брянчинов (особиста есхатологія), М. Бердяєв (есхатологічна метафізика), О. Мень (коментатор книги Об'явлення), Б. Попович (догматичний виклад есхатології), А. Кураєв (дискусія із сучасною есхатоманією), О. Осіпов (осмислення есхатологічної ролі російського народу), Д. Я. Івлієв (біблеїст, автор коментаря на книгу Об'явлення). Головним завданням згаданих авторів є популяризація догматів РПЦ через осмислення актуальних питань особистої та загальної есхатології.

Католицьку есхатологію, що традиційно сформувалась на працях А. Августина, розвивали К. Ренар, Ф. Обертюр, Е. Кюпфелю [247, с. 10-11]. Серед теологів РКЦ, праці яких доступні в перекладах російською та українською мовами: дослідження А. Цінгенауса (особиста есхатологія) та Патріка де Лоб'є (компаративний аналіз розвитку юдейської, християнської та мусульманської есхатології) [88]. Есхатологічні концепції ліберальних теологів знайшли своє вираження у праці католицького богослова Д. Алісона «Життя у останні часи: інший погляд на есхатологію», для якого затримка парусії спричинила виникнення «солоденької цукерки» від Апостолів – вчення про Другий прихід Христа у майбутньому. Продовжувачами богословської традиції РКЦ в Україні є викладачі УКУ І. Мовчанюк та Ю. Щурко.

Праці М. Лютера, П. Меланхтона, Ж. Кальвіна, та У. Цвінглі були покладені в основу есхатології європейських протестантів. Відкидаючи католицьке вчення про чистилище, та сотеріологічну функцію індульгенцій, лідери Європейської Реформації зберегли вірність аміленаризму та заклали основи ковенантній моделі богослов'я. Популяризатором терміну «есхатологія» в протестантському середовищі є Г. Бретшнайдер, який виділив чотири компоненти есхатології: смерть, воскресіння, суд і кінець світу. На початку ХХ століття Й. Вайс та А. Швайцер, продовжуючи ідеї А. Гарнака про соціальну роль проповіді засновника Християнства, зробили суттєвий наголос на

есхатологічному характері основи проповіді Ісуса Христа, що принесло нові мотиви в Христологічну дискусію. В середині XX століття, в середовищі континентальної богословської думки, провідну роль у розробці нових есхатологічних концепцій відігравали дослідження представників діалектичного богослов'я К. Барта, Р. Бульмана [39], Ю. Мольмана та В. Панненберга. Не зупиняючись на характеристиці їхнього богослов'я, лише підкреслимо, що Ю. Мольман, увійшов у історію богослов'я XX століття, як автор нової есхатологічної концепції, яку він сформулював як «Теологію надії» [275]. До сучасних популярних дослідників різних аспектів есхатології відносяться Г. Кюнг [134] та Н. Т. Райт. Новим напрямком у сфері міждисциплінарних досліджень, є есхатологія в космічній перспективі, як наукове осмислення потенційних сценаріїв «кінця світу» та смерті людства, і наслідків такої трагедії для Всесвіту [85].

До класичних підручників із догматичного богослов'я, за якими сьогодні вивчають есхатологію студенти у баптистських та п'ятидесятницьких духовних навчальних закладах України відносяться праці М. Еріксона, Г. Тіссена, У. Грудема, П. Еннса, Ч. Райрі, Р. Паша, А. Мак-Грата, Л. Беркхофа, Р. Спраула.

Дослідженню різних аспектів есхатології присвячено ряд праць науковців із Російської Федерації: А. Б. Зубов (есхатологія Ханаану та давнього Єгипту), А. Ю. Григоренко (есхатологія адвентистів), Р. С. Гранін (есхатологія в російській філософії), В. П. Шестаков (есхатологія в російській культурі), Г. В. Любімова («технічна есхатологія» старообрядців), О. Дугін (есхатологія та глобальна політика) та інші.

Аналіз історії та суті доктрини «про Підхоплення Церкви» зроблене в магістерській дисертації білоруського автора М. Олізаревича [179], в якій він детально досліджує історичні умови виникнення та розвитку диспенсационалістського преміленаризму, та працює над запереченням диспенсационалізму як небіблійної доктрини.

З числа українських науковців, питаннями есхатології займалися Б. Ю. Мазницький (феномен есхатології), В. В. Кузев (есхато-інфернологічний

дискурс раннього протестантизму), І. К. Вітюк (конфесійна та біблійна есхатологія), С. Г. Савчук, та В. Г. Малик [149]. Особливої уваги заслуговує дослідження професора ЧНУ імені Юрія Федьковича В. Докаша [90], який у монографії «Кінець світу: еволюція протестантської інтерпретації» [89], аналізує есхато-хіліастичні рухи в пізньому протестантизмі і робить формулювання ключових догматичних тез п'ятидесятницької есхатології.

Безпосереднє дослідження п'ятидесятницької есхатології було виконане в праці У. Фоупела [266], який розглядає есхатологічну надію ранніх п'ятидесятників як «серце» цього руху. Питанням п'ятидесятницької есхатології був присвячений окремий розділ в «Оксфордському керівництві з есхатології», де були сформульовані головні особливості віровчення цієї конфесії в історичному контексті.

В середині вітчизняного п'ятидесятницького руху, есхатологічними дослідженнями займаються: В. П. Салайджак (порівняльна есхатологія) [199] А. І. Кліновський (систематична теологія, есхатологія), О. Єпішев (есхатологія та соціально-політична діяльність церкви) та білоруський богослов І. І. Азанов [1], (популяризатор метатеми ОЦХВС «Огляд Божого плану спасіння від Альфи до Омеги») [2].

Зосереджуючи свою увагу на глибокому аналізі суті п'ятидесятницької доктрини «про останні часи», поза увагою згаданих авторів залишились джерела та історико-культурні умови, що зумовили формулювання вітчизняної п'ятидесятницької есхатологічної доктрини у тому вигляді, в якому вона існує сьогодні, що додатково актуалізує необхідність проведення запропонованого дослідження.

1.2 Основні джерела дисертаційного дослідження

Головними джерелами для дослідження історії та богослов'я вітчизняного п'ятидесятницького руху є опубліковані праці закордонних та вітчизняних авторів, які можна систематизувати об'єднавши в групи за спільними ознаками.

До першої групи джерел, відносяться дослідження закордонних конфесійних авторів, таких як: Ф. Смольчук [215] (історія слов'янського п'ятидесятницького руху в СРСР, США та Канаді) та Я. Цопфі [248] (осмислення природи, та взаємозв'язку п'ятидесятницького руху із іншими євангельськими конфесіями). Важливими джерелами для розуміння історико-богословських етапів розвитку світового п'ятидесятництва є періодичні видання: «Assemblies of God Heritage», (видавець «Flower Pentecostal Heritage Center» [267] а редактор Д. Роджерс [278]), а також богословський журнал «Pneuma» [277] (видавець «The Society for Pentecostal Studies») [283].

Другою групою джерел є мемуари та біографії лідерів вітчизняного п'ятидесятницького руху, які відображають саморефлексію керівників і внутрішній погляд на життя громад ХВЄ в радянський період. На основі цих джерел дослідники досягають глибшого розуміння умов розвитку вітчизняного п'ятидесятницького богослов'я як конфесійного наративу общинної самоідентифікації.

Популярним джерелом для вивчення наративу нелегальних ХВЄ в СРСР є семитомне видання під загальною редакцією М. П. Усача про життя та служіння І. Ю. Воронаєва, В. І. Бєлиха, І. А. Левчука, М. Гордієнко, та інших лідерів нелегальних п'ятидесятників [228]. Мінімізувавши науковий компонент, М. П. Усач створив власну контраверсійну інтерпретацію історичного процесу, з педагогічною метою виховання молодого покоління ХВЄ через наслідування образів «героїв віри».

Також, до цієї групи джерел, відносяться спогади єпископів ОЦХВЄ В. І. Бєлиха (Молдова) та І. П. Федотова [231] (Росія), єпископа УЦХВЄ В. М. Боєчко [29] (Україна), єпископа вільних церков ХЄВ В. С. Глуховського [60] (Україна), пастора А. Г. Горошко (США), пастора П. Мельничука [156] (Канада), спогади піонера емігрантського руху, єпископа ХВЄ М. Горетого [63] (США), нариси про історію еміграції пастора В. Шилюка [256] (Канада) та опис служіння євангельських лідерів у праці А. В. Райчинця [192] (Україна). Також важливими матеріалами для компаративного аналізу досліджуваних подій є

матеріали [178] опозиційного до п'ятидесятницького мейнстріму пресвітера ХВЄ Б. Перчаткіна [179] (США).

Якісне розмаїття джерел дозволяє порівнювати інтерпретацію фактів різними авторами із метою об'єктивного аналізу, що дозволяє детально реконструювати головні події з історії формування п'ятидесятницького руху в Україні.

Третьою групою джерел для реконструкції життя та віри п'ятидесятників в СРСР є архівні матеріали і слідчі справи СБУ та ФСБ РФ. До цієї групи відносяться також історичні документи (протоколи з'їздів, особисті листи, творча спадщина лідерів ХВЄ) та інтерв'ю із керівниками п'ятидесятницького руху та людьми, що були безпосередньо учасниками досліджуваних подій.

Завдяки праці із архівами, з'явилися нові подробиці шляху ХВЄ в СРСР. Наприклад: після оприлюднення матеріалів слідства за справами І. Ю. Воронаєва, П. А. Ільчука, П. О. Івченко, О. Д. Михальченко з'явилися нові публікації. Реконструкція подій 1920-1930-х років була б неповною без опрацювання друкованої спадщини лідера ХЄВ І. Ю. Воронаєва: «Коротке віровчення ХЄВ», матеріали журналів «Євангеліст» й «Істина та Життя», протоколи з'їздів ХЄВ, кореспонденції, архівних матеріалів слідчих справ, та публікації мемуарів дітей І. Ю. Воронаєва [285]. Велика кількість фактів уточнена завдяки збереженому аудіо запису інтерв'ю із дружиною лідера ХЄВ – К. А. Воронаєвою [54].

Базовими джерелами про початок п'ятидесятництва в Польщі та на Західній Україні, є: журнали «Примиритель», «Будівничий Церкви Божої», віросповідні документи та матеріали лідерів західноукраїнських п'ятидесятників (Г. Шміта, І. Гериса, Д. Джі).

До четвертої групи джерел відносяться матеріали написані релігійними опонентами п'ятидесятників – православними та баптистськими авторами.

В православному середовищі п'ятидесятництво традиційно розглядається як «новий релігійний рух» та класифікується як «секта» по

відношенню до історичних церков (О. Дворкін [87], Н. Макарова [145]). Вивчення цих матеріалів дозволяє отримати альтернативний погляд на досліджуванні події.

Лідери євангельсько-баптистського руху не завжди позитивно ставились до п'ятидесятників, вбачаючи у новому вченні загрозу для єдності своєї церкви, вони активно поширювали полемічні матеріали. Відомо, що в 1909 р. провідними богословами баптизму була оприлюднена «Берлінська декларація», як маніфестація публічної богословської опозиції п'ятидесятництву. В ній засуджувалась п'ятидесятницька пневматологія та їхня богослужбова практика. Стверджувалось, що всі надприродні прояви п'ятидесятників є результатом духовної дії, що «приходить з низу». З метою протидії поширення п'ятидесятництва в СРСР, в 1920-х роках, був опублікований ряд критичних статей у провідних періодичних журналах («Баптист», «Баптист України»). А беззаперечний авторитет вітчизняного баптизму І. В. Каргель підготував курс лекцій «про п'ятидесятницький рух» [109] для слухачів Біблійних курсів. Лідерами баптистів та євангельських християн були оприлюднені відповідні праці із застереженням про єресь «нового вчення» (М. Салов-Астахов [200], І. С. Проханов [184], І. Барчук [13], П. Кіндрат [118]). Та найбільшою за об'ємом матеріалу можна вважати критичну працю В. А. Слободяника «Нариси з історії п'ятидесятницького руху», (перевидання в 2000 р. Ірпінською Біблійною Семінарією ЄХБ). В цій праці автор, спираючись на різні історичні данні та передання свого часу, закріпив антип'ятидесятницький наратив, який існує до сьогодні у свідомості багатьох вітчизняних ЄХБ. Більш стримана позиція до ХВС була запропонована в головному джерелі із «Історії ЄХБ в СРСР» [102], де лідерів нелегальних п'ятидесятників згадують як «так званих єпископів», умовно сприймаючи їхній священницький сан. Підкреслено негативна оцінка всьому п'ятидесятницькому руху була надана В. Бюне в книзі «Гра з вогнем» [43], головною метою якої є демонстрація загрози нового вчення, на основі власного біблійного аналізу та численних негативних прикладів з життя. До сьогоднішнього дня, негативне сприйняття п'ятидесятницького руху

підігрівається через праці авторитетного серед ЄХБ богослова із США Д. Мак-Артура.

Порівняльне вивчення критичних до п'ятидесятництва джерел, дозволяє максимально об'єктивно реконструювати головні етапи розвитку ХВЄ в Україні та визначити причини міжконфесійного напруження.

1.3 Методологічні принципи вивчення проблеми

Не зважаючи на порівняно велику кількість публікацій, присвячених історії християн віри євангельської, існує очевидний дефіцит праць з вивчення змісту й процесу формування вітчизняного п'ятидесятницького віровчення.

Методологічна основа проведеного дослідження базується на теорії формування локальних богословських систем Р. Шрайтера [270]. Ця методологія, вже застосовувалась О. Гейченко (St. Andrew's University, UK), при написанні докторської дисертації присвяченої розвитку еклезіології українського євангельсько-баптистського руху. Запропонована концепція Р. Шрайтера доповнює існуючі моделі контекстуального богослов'я (І. Вітт, М. Хаджес, С. Біванс, Р. Лонгенекер). Згадані автори досліджують проблему контекстуалізації християнського послання в місіонерських умовах, й аналізують різні можливості розвитку національної Церкви в нехристиянських країнах.

За Р. Шрайтером, «локальне богослов'я – це повернення до богослов'я випадку, тобто такому, розвиток якого диктується обставинами і безпосередніми потребами, а не потребами у створенні системи» [256, с. 37]. Тобто, цей тип богослов'я розвивається ситуативно у відповідь на напругу між історико-культурними умовами, в яких опинилась громада віруючих, та змістом послання яке вони проповідують. Методологія Р. Шрайтера узгоджується із позицією Б. Лонергана, за якою «теологія виступає посередницею між культурною матрицею і значенням і роллю релігії в цій матриці» [140, с. 11].

Р. Шрайтер виділяє три ключових компонента процесу формування локального богослов'я: «Церква», «Культура» та «Євангеліє», аналіз яких є завданням дослідників. Як вже зазначалось вище, підхід Р. Шрайтера пропонує інший спектр компонентів дослідження у порівнянні з тріадною методологією А. Йонга («Дух-Слово-Спільнота»), в якій менше приділяється уваги питанню впливу культури на процес формування богословської позиції місцевої церковної громади.

Підкреслюється, що методологічно, дослідник локальних богословських систем повинен брати до уваги:

- контекст «Культури» (де місцева громада здійснює поклоніння);
- зміст «Євангелія» або «Послання» (розуміння ідеї присутності Христа та Духа);
- практичні дії «Церкви»-громади для поширення «Євангелія»;
- місцеву практику поклоніння та інші види діяльності Церкви, яка формується як процес відповіді на «Євангеліє»;
- аналізувати «попередню», та «паралельну» локальну теологічну систему;
- роль та зв'язок із богословською «Традицією» [257, с. 35-37].

Відповідно, ці вимоги, будуть включені в ретроспективний аналіз процесу формування локального богослов'я п'ятидесятників у бувшому СРСР.

Під «Євангелієм», як базовому концептуальному понятті локального богослов'я, Р. Шрайтер розуміє проголошення доброї звістки про Христа та проповідь принципів Священного Писання – Біблії. У контексті запропонованого дослідження, змістом «Євангелія» буде виступати есхатологічне послання п'ятидесятників СРСР.

Під поняттям «Церква» зазначається комплекс культурних патернів, в яких втілене «Євангеліє». Підкреслюється, що «Церква» занурена у місцеву ситуацію і пов'язана із іншими громадами віруючих (в минулому та теперішньому). У запропонованому дослідженні, методологічний компонент

«Церква» відповідатиме сукупності громад пізніх протестантів, які позиціонують себе як п'ятидесятники або християни віри євангельської України.

Останній методологічний компонент, який суттєво впливає на формування локальної богословської системи є «Культура», тобто «конкретний контекст в якому все відбувається» [257, с. 35-37]. За Р. Шрайтером, «Культура» – це є образ життя в даному часі та місці із його символами значеннями мріями та надіями, і часто із боротьбою за кращий світ» [257, с. 35-37]. І для розкриття цього компоненту, головне запитання, яке має ставити собі дослідник формулюється так: «що є унікального у даній культурі, і яке її місце в потоці суспільних змін» [257, с. 35-37]. Культурним контекстом розвитку п'ятидесятницької догматики виступає сукупність цінностей, історико-культурних умов, та понять радянського періоду державного войовничого атеїзму.

Оскільки, за Р. Шрайтером, головна мета богословських досліджень полягає у розмірковуванні християн про «Євангеліє» в світлі обставин власного життя, то найбільшу увагу дослідники повинні приділяти тій формі, яку дані обставини надають відповіді громади на «Євангеліє». На цьому етапі виникає проблема визначення «Традиції», як форми самоусвідомлення відношення до ортодоксії та її зв'язку із історією [257, с. 35-37]. В якості «Традиції», у взаємозв'язку із якою формувалось богослов'я вітчизняних п'ятидесятників, продемонструвавши віронавчальну тяглість між поколіннями, був визначений – диспенсціоналізм. Тому відношення до богословської «Традиції» є важливим питанням, де «велика християнська традиція складається з кількох локальних богословських систем» [257, с. 6].

Важливо наголосити, що жодне локальне богослов'я не формується в ізоляції, без взаємодії із «паралельними» чи «попередніми» богословськими системами. В контексті нашого дослідження, «паралельними» богословськими системами виступають есхатологічні догмати ВРЄХБ, УЦХВС та закордонних пізніх протестантів; а «попередніми» богословськими системами були

виокремлені есхатологічні концепції євангельських християн Російської імперії.

Для вивчення процесу формування локального богослов'я пізніх протестантів СРСР схема Р. Шрайтера була трансформована і виглядає так:

Таблиця 1. Методологія дослідження локальних богословських систем за Р. Шрайтером

№	Традиція	Культура
1	Відкриття церковної «Традиції» через аналіз	Відкриття «Культури» через аналіз
2	Попередні локальні богословські системи	Культурні умови виникнення тем локального богослов'я
3	Паралельні богословські системи	
4	Виникнення нової локальної богословської системи	
5	Взаємний вплив локальних богословських систем та «Традиції»	Вплив локальних богословських систем на «Культуру»

Для систематизації етапів дослідження формування локальних богословських систем, на прикладі есхатологічних доктрин вітчизняних п'ятидесятників, на основі схеми Р. Шрайтера, автором була складена власна адаптована таблиця (див. Таблиця 2. «Адаптована методологічна схема аналізу п'ятидесятницької есхатології за методології Р. Шрайтера»), яка ілюструє структуру та логічну послідовність роботи. Розвиваючи дослідження за планом запропонованої таблиці, отримуємо робочий план для всієї роботи [257, с. 39].

Вивчення п'ятидесятницької есхатології здійснюється через визначення напруги між есхатологічною традицією диспенсціоналістського преміленаризму та атеїстичної культури СРСР.

Підкреслимо, що п'ятидесятницька есхатологія не виникла в умовах абсолютної богословсько-історичної ізоляції, а розвивалась закономірно у взаємозв'язку із іншими богословськими системами у визначених історико-культурних умовах.

Таблиця 2. Адаптована методологічна схема аналізу п'ятидесятницької есхатології за методологією Р. Шрайтера

№	Традиція	Культура
1	Диспенсационалізм як спільна богословська есхатологічна Традиція для ЄХБ і ХВС	Історико-культурні умови виникнення та поширення диспенсационалізму
2	«Попередні локальні богословські системи»: Есхатологія євангельських християн України в Імперський період	«Культурні умови виникнення тем локального богослов'я» Поширення Біблій в Російській імперії в ХІХ столітті. Злам культури: від православ'я до атеїзму;
3	«Паралельні богословські системи»: - Диспенсационалістський преміленаризм американських - п'ятидесятників та ВРЄХБ	«ознаки останнього часу»: - Дві Світові війни; - Релігійні гоніння; - Суспільні кризи;
4	Виникнення «локальної богословської системи» - ХВС в СРСР. - Розвиток есхатологічної еклезіології нелегальних п'ятидесятників.	- Відновлення політичного Ізраїлю; - Створення Всесвітньої ради церков; - Карибська криза; - Аварія на ЧАЕС;
5	«Взаємний вплив локальних богословських систем та Традицій»	«Вплив локальних богословських систем на Культуру» - Еміграція;

- Поширення диспенсціоналізму в різних локальних формах; - Тенденції до богословської ревізії диспенсціоналізму на користь постміленіаризму та ковенантного богослов'я.	- Асоціальна та аполітична поведінка; - Етичний ригоризм.
--	--

Таким чином, на формування есхатології п'ятидесятників вплинув ряд вагомих факторів, які у взаємодії трьох складових («Євангелія», «Церкви», та «Культури») призвели до формування унікального за своїм характером та змістом віровчення – «еклезіологічної есхатології нелегальних п'ятидесятників» у контексті поширення наративу есхатологічного образу Вавилону. Ця доктрина нелегальних п'ятидесятників, є прикладом формування власної локальної богословської системи, під впливом визначених історико-культурних факторів, богословських джерел та синтезу біблійної рефлексії складних суспільно-політичних процесів, що відбувались в СРСР.

Запропонована таблиця відображає методологію всього процесу дослідження запропонованого в дисертаційній роботі, і ілюструє логіку послідовних кроків відповідно до методології Р. Шрайтера.

За Н. Райтом історія спасіння складається із п'яти актів: 1) творіння, 2) гріхопадіння, 3) історія Ізраїлю, 4) історії Ісуса. 5) П'ятий акт починається із Євангелія але закінчення його не визначено, хоча і описано в книзі Об'явлення, що дає Церкві можливість вільного інтерпретування подій п'ятого акту [191, с. 189]. Таким чином, контекстуалізація наратології Н. Т. Райта дозволила виявити, що «есхатологічна еклезіологія» є імпровізацією тлумачення біблійних пророцтв як життя в СРСР в період реалізації Апокаліпсису. Графічне зображення карти «Божого плану спасіння від Альфи та Омеги» було втіленням всіх п'яти елементів драми із можливістю точної самоідентифікації п'ятидесятницької церкви як «церкви філадельфійського періоду перед Підхопленням». Практичним завданням віруючих цього періоду полягала у

збереженні вірності Богу через протистояння тоталітарному режиму, що вилилось у масовій еміграції із «Апокаліптичного Вавилону».

Висновки до першого розділу

В результаті аналізу теоретичних напрацювань вітчизняних та закордонних науковців, що дозволив висвітлити стан наукової розробки теми, дати характеристику основних джерел і визначити теоретико-методологічні основи роботи, зроблено наступні висновки.

Виокремлено чотири причини виникнення дефіциту досліджень у сфері історії та богослов'я вітчизняного п'ятидесятницького руху загалом і п'ятидесятницької есхатології зокрема (закритість церковних громад, панування дискредитуючих штампів про ХВЄ, недооцінка суспільної ролі п'ятидесятників, відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів із числа самих протестантів). Тому з метою аналізу еволюції п'ятидесятницьких досліджень пропонується історіографія у послідовному хронологічному порядку. Перша група досліджень включає в себе праці радянських науковців, що виконані в ключі діалектично-матеріалістичного світогляду і пропонують критичний, переважно упереджений, аналіз світогляду та методів проповідницької діяльності ХВЄ СРСР. Друга група досліджень належить до напрацювань вітчизняних науковців, що були виконані за період незалежності України, в яких з'являються тенденції до виокремлення суспільно-політичної ролі п'ятидесятників та спроби богословської ідентичності. Третя група досліджень була виконана конфесійними авторами-ентузіастами і спрямована на фіксацію фактажу історичного матеріалу, з педагогічною метою виховання наступних поколінь вірян ХВЄ через ствердження у конфесійній самоідентичності. До четвертої групи досліджень належать праці закордонних науковців, які зосереджені на вивченні п'ятидесятницького руху як сучасного релігійного феномену. П'ятою групою досліджень богослов'я п'ятидесятників є праці конфесійних авторів, які шляхом богословського самоаналізу проблематизували сферу розвитку віровчення та конкретизували існуючі

віронавчальні положення, забезпечивши тим самим можливості для подальшого аналізу й синтезу п'ятидесятницького догматичного дискурсу.

Оскільки темою-маркером у вивченні формування локального п'ятидесятницького богослов'я в Україні була обрана есхатологія, то далі здійснимо огляд ступеня наукової розробки питань есхатології (в світовому та вітчизняному вимірах). З метою відтворення основних напрямків есхатологічних досліджень були вказані й охарактеризовані найбільш впливові конфесійні автори з середовища православного, католицького та протестантського напрямків. З метою виявлення проблемної сфери досліджень були охарактеризовані ключові дослідження, які проводяться з есхатології в Російській Федерації, Білорусі та Україні. Окремо була виділена група авторів, які займаються дослідженням п'ятидесятницької есхатології, на основі чого була додатково підтверджена актуальність запропонованого дослідження.

Подана типологізація та характеристика чотирьох основних джерел з історії та богослов'я вітчизняного п'ятидесятницького руху. До першої групи джерел про історію та богослов'я вітчизняних п'ятидесятників належать роботи закордонних авторів (США, Швейцарія). Другою групою джерел є біографічні публікації лідерів п'ятидесятницького руху чи книги, написані за матеріалами їхніх свідчень та спогадів. Третьою групою джерел відтворення життя та віри п'ятидесятників в СРСР є дослідження архівних матеріалів слідчих справ СБУ та ФСБ РФ, а також наявні історичні документи (протоколи з'їздів, особисті листи, творча спадщина лідерів ХВЄ) та інтерв'ю з керівниками п'ятидесятницького руху або людьми, що були безпосередньо учасниками досліджуваних подій. До четвертої групи джерел зараховано матеріали, написані релігійними опонентами п'ятидесятників – православними та баптистськими авторами. Опозиційні джерела, співставленні із п'ятидесятницькими джерелами, дозволяють максимально об'єктивно реконструювати головні етапи розвитку п'ятидесятництва в Україні та зрозуміти взаємозв'язок духовної і соціальної активності віруючих із їхнім розумінням есхатологічних доктрин.

В якості методологічної основи проведеного дослідження була обрана теорія формування локальних богословських систем Р. Шрайтера.

Оскільки есхатологія є метатемою для віровчення більшості християнських конфесій, то її дослідження демонструє джерела, умови розвитку, процеси і механізми поширення та суті всього п'ятидесятницького віровчення в контексті відношення до всієї богословської традиції пізніх протестантів.

Слідуючи Р. Шрайтеру, центральним завданням богословського аналізу є концептуалізація трьох базових понять: «Євангеліє», «Церква» та «Культура». І через визначення суті богословської «Традиції» (диспенсационалізму), «форм попереднього богослов'я» (есхатологія Євангельських віруючих у Російській імперії) та «паралельних форм богослов'я» (есхатологія ЕХБ й американських п'ятидесятників) визначається відношення до «Культури» (історико-культурного контексту п'ятидесятників в СРСР). Наступним кроком після визначення змісту п'ятидесятницької есхатології визначається відношення її до загальної богословської «Традиції» та вплив на оточуючу «Культуру».

Використання запропонованої методології дозволило структурувати процес розвитку п'ятидесятницької доктрини в контексті розвитку загальної есхатологічної «Традиції» пізніх протестантів як у світі, так і в Україні зокрема, а також виявити вплив літературних джерел, богословської освіти, радіопередач та періодичних видань (що завжди заперечувалось всередині конфесії через наголос на надприродній сутності власного віровчення). Використання моделі Р. Шрайтера дозволило класифікувати вітчизняну есхатологію та фактично все віровчення п'ятидесятників як форму локального богослов'я, яке має власну історію розвитку, формулювання та тенденції до трансформацій під дією нових «культурних» напружень та ідейних викликів.

Контекстуалізація наратології Н. Райта дозволила сформулювати ідеї «есхатологічного наративу» п'ятидесятників СРСР, який мав потужні соціо-культурні наслідки в протистоянні тоталітарному режиму і масовій релігійній міграції до США.

РОЗДІЛ 2. ВИЗНАЧЕННЯ БОГОСЛОВСЬКО-ІСТОРИЧНОГО АСПЕКТУ, КУЛЬТУРНИХ УМОВ, ДЖЕРЕЛ ФОРМУВАННЯ ТА МЕХАНІЗМІВ ПОШИРЕННЯ ДИСПЕНСАЦІОНАЛІСТСЬКОГО ПРЕМІЛЕНАРИЗМУ В СЕРЕДОВИЩІ ВІТЧИЗНЯНОГО ПІЗНЬОГО ПРОТЕСТАНТИЗМУ

2.1 Богословсько-історичний аспект диспенсационалістського преміленаризму, як спільної есхатологічної традиції пізнього протестантизму

У ХХ столітті есхатологія пізніх протестантів розвивалась переважно під впливом диспенсационалізму як базового герменевтичного методу прочитання Біблійного тексту, який зосереджений на буквальному тлумаченні біблійних пророцтв про відновлення політичного Ізраїлю та деталізації особливостей Божої роботи в різні періоди людської історії. Саме поширення цієї богословської моделі серед євангельських церков Північної Америки та Західної Європи визначило вектор розвитку есхатології вітчизняних ЄХБ та ХВЄ майже на сто років.

Термін «Dispensationalism» (англ.) означає: «закон», «завіт», «розподіл», «період», є перекладом давньогрецького слова «οἰκονομία», яке перекладене в російському тексті Синодальної Біблії (1876) як «домостроительство» і використане майже в 20 текстах Нового Заповіту (наприклад в Єф.1:10, 3:2,9 та Кол.1:25). В тексті української Біблії, підготовленому професором І. Огієнко, цей термін перекладений як «Боже зарядження». Важливо наголосити, що серед п'ятидесятників СРСР термін «диспенсационалізм» не набув широкого поширення, адже для віруючих більш прийнятним був російський відповідник «домостроительство». В результаті виникли «складнощі перекладу», так що навіть після поширення «Біблії Скоуфілда» (кінець 1980-х), не всі вітчизняні ХВЄ ідентифікували себе як диспенсационалістів.

Згідно У. Елвелла термін «диспенсационалізм» передає ідею «керівництва, регулювання, планування домашніх діл» тобто, – концепцію управління у людському суспільстві, що спирається на ідеї відповідальності та

підзвітності (Лук 16:1-2). По відношенню до Бога, поняття «dispensation» розкриває те, яким чином Бог керує світом [219, с. 395]. Відповідно, реципієнти даної богословської моделі відкривали для себе метафізичні закони існування світу, і отримували непохитне переконання у розумінні причини всіх ключових історичних подій людської історії, що відповідно мотивувало їх до прояву своєїрідної громадянської позиції.

А. Мак-Грат пропонує наступне визначення: «Диспенсационалізм» – це напрямок в сучасному євангельському християнстві, який робить особливий акцент на есхатологічних аспектах християнської віри. Він досяг свого успіху в популярній американській християнській субкультурі» [146]. Популярність цієї богословській системі надавала простота методології та демонстративна логічна послідовність аргументації, яка дозволяла опанувати запропоновані концептуальні основи у рекордно короткий час, що сприяло поширенню цих ідей по території бувшого СРСР. Принцип «тільки Писання» досяг своєї вершини в баптистському та п'ятидесятницькому середовищі в умовах інформаційного ізоляціонізму.

С. Гренц, розкриваючи суть диспенсационалізму стверджує, що це «богословська система згідно якої Бог в різні періоди історії (в різних диспенсаціях) працює по-різному» [67, с. 40]. Систематизуючи головні положення вчення про «домобудівництво Боже» С. Гренц виділяє чотири ключові положення диспенсационалізму:

- 1) у Бога є особливий план для Ізраїлю, який не потрібно плутати з Церквою;
- 2) Біблію, особливо її пророцтва, потрібно тлумачити буквально;
- 3) Церква буде таємничим чином підхоплена із землі за сім років до Другого приходу Христа;
- 4) Христос та Ізраїль будуть разом правити у Тисячолітньому царстві на Землі [67, с. 40].

Проголошення незалежності Ізраїлю в 1948 р. стимулювало нову хвилю есхатологічних очікувань в середовищі вітчизняних пізніх протестантів,

створивши підґрунтя до подальшого сприйняття диспенсационалізму як ключового інструменту для опису метафізичної істини через метатему «Божого плану Спасіння» (Додатки «А», «Б», «В»).

У. Елвелл роз'яснює, що у відповідності до «концепції про Боже управління», або «Божий план керівництва світом», диспенсационалізм розкриває цей план у послідовності різних диспенсаций, тобто дій спрямованих на керівництво світом що реалізуються в людській історії [219, с. 395]. Різні автори слідуєть власним моделям періодизації «Божого плану Спасіння». Найбільш розповсюдженою є вчення про існування семи особливих періодів, які мають один спільний засіб спасіння – «благодать по вірі», але всі ці сім періодів мають різні вимоги моралі та праведності. Числовий вираз семи диспенсаций співзвучний із нумерологічним тлумаченням «сімки», як числа Божої повноти. Таким чином, у семи диспенсациях мала розкритись повнота волі Божої у «Божому плані Спасіння». Саме поділення історії на сім періодів-диспенсаций використовували п'ятидесятники в СРСР, для моделювання Біблійного наративу (Додаток «В»).

Г. Верклер теж вказує на те, що кількість диспенсаций може коливатись від чотирьох до дев'яти; власне він сам виділяє вісім відповідних періодів, виділяючи «Велику скорботу» як окрему диспенсацию (вісім періодів: невинність, сумління, громадянське управління, обітниця, закон, благодать, Велика скорбота, Царство) [44, с. 77-81].

Послідовники «диспенсационалізму» наголошують, що запропонована богословська модель це перш за все герменевтичний метод тлумачення Біблії, при якому дослідник повинен звертати особливу увагу на вказівки у біблійному тексті на існування особливих періодів-епох чи диспенсаций, в які Бог особливим чином керує цим світом [258]. Оскільки для людини диспенсация полягає у тому, щоб дати відповідь на конкретне об'явлення у визначений період [219, с. 395]. Такий підхід призводить до різних етичних вимог в різні періоди-диспенсаций; що створює певну складність для практичного застосування Біблії в повсякденному житті християнина. Як зазначає Ч. Райрі:

«не треба намагатись підкорити своє життя правилам та настановам, які дані для тисячолітнього царства» [262, р. 88-90]. Таким чином, диспенсационалізм відкриває шлях до етичного релятивізму, який залежить від герменевтичних здібностей, чи фантазій коментатора.

Спрощено суть диспенсационалізму пояснює П. Енс, підкреслюючи, що диспенсационаліст – це кожен, хто визнає, що «Бог по-різному має справу з різними людьми у різні часи і при різних правліннях. Як писав Л. С. Чейффер, якщо людина не приносить овечку до жертovníка при поклонінні Богові, то вона є диспенсационалістом. Людина яка поклоняється Богові в неділю замість суботи також є диспенсационалістом, тому що вона визнає, що суботній день був даний Ізраїлю, а не Церкві (Вихід 20:8-11)» [95]. Запропоноване тлумачення ознак диспенсационалізму є занадто спрощеним, але відображає головний принцип диференціації вимог до норм богослужіння та благочестя в різні періоди «Божого часу».

Для пояснення принципу диференціації, вводиться важливий герменевтичний прийом: «прогресуюче» або «динамічне» об'явлення. Це поняття відображає переконання про поступове збільшення та уточнення Божої волі для людини протягом історії Спасіння, яке розкривається хронологічно від книги Буття до Об'явлення. Таким чином кожна з диспенсаций сприймається як частина загального прогресуючого об'явлення (відкриття). Наголосимо, що не зважаючи на різні рівні етичних вимог в кожній із диспенсаций основою спасіння визнається викупительна жертва в смерті Христа, а необхідна вимога для виправдання – наявність віри. Головним предметом віри проголошується вічний Бог [219, с. 396].

Розкриваючи есхатологічний аспект диспенсационалізму, А. Мак-Грат виділяє два центральних поняття: вчення про «Підхоплення Церкви» (1Сол.4:15-17) – як особливий історичний момент вознесіння всіх віруючих на зустріч Христу у нових прославлених тілах разом із воскреслими віруючими всіх часів; та вчення про «Велику скорботу» (лат. «tribulation») – особливий період Божого суду над світом, та царством Антихриста [477, с. 460]. Вчення

про Скорботу базується головним чином на тлумаченні пророчого тексту книги Даниїла про період часу в «70 седмиць» (Дан.9:24-27). В залежності від віри в час Підхоплення диспенсціоналісти поділяються на тих хто сповідує віру в Підхоплення Церкви «до Великої скорботи», «в середині» чи «після». Відповідно до запропонованої періодизації, послідовники диспенсціоналізму діляться на: претрибуляціоналістів (сповідують віру в Підхоплення до початку семи років Великої Скорботи), мідтрибуляціоналістів (Підхоплення відбудеться через 3,5 роки від початку Великої скорботи) та посттребуляціоналістів (вірять, що Церква має пережити Велику скорботу після якої вони з'єднаються з Христом). Очікування «Підхоплення Церкви» перед періодом «Великої скорботи» стало головною рушійною силою для формування ригористичної етичної моделі поведінки п'ятидесятників у повсякденному житті та мотивацією для життя в надії на швидке повернення Христа у славі, який зруйнує атеїстичну систему СРСР.

На сучасному етапі розвитку богословської думки, також виділяють «прогресивний диспенсціоналізм» та «ультрадиспенсціоналізм». «Прогресивний диспенсціоналізм» сформувався в Талботській школі богослов'я Університету Байола (США) і наголошує, що всі заповіді Бога з людством (диспенсації) не замінюють, а доповнюють один одного у процесі поглиблення відкриття єдиного Божого плану Спасіння. «Ультрадиспенсціоналізм» пропонує поділ історії Спасіння на велику кількість дрібних диспенсацій, і висуває вчення про юдейську церкву Петра та церкву Павла в книзі Дій Апостолів; а також пропонує часткову відмову від хрещення у воді [219, с. 396]. Ці нові богословські моделі не отримали широкого поширення серед вітчизняних п'ятидесятників.

Диспенсціоналізм нерозривно пов'язаний із «міленаризмом» (від лат. «Mille» – «тисяча») або «хіліазмом» (від гр., «hílias» – «тисяча») – вченням про те, що Христос повернеться видимим чином, щоб встановити своє земне Царство на відрізок часу протягом однієї тисячі років (Г. Тіссен) [221]. Відомо, що «хіліазм», як богословська система, виник в юдео-християнському

середовищі та розвивався під впливом пророчих Біблійних текстів та апокрифів. У. Елвелл дає вдале пояснення суті цього вчення: «хіліазм вивчає хронологію майбутніх подій подібно до того як історія вивчає події минулого» [219, с. 1232].

Хіліазм базується на декількох текстах із книги Об'явлення Івана Богослова: 20:2,3,4,5,6,7 де автор шість разів згадує «міленіум», тобто «тисячу років». Спираючись на буквальну герменевтику, послідовники хіліазму проголошують, що «Тисячолітнє Царство» буде: місцем де всі праведники отримають свою винагороду (Матв.25:37); всі жителі Царства будуть навчені Богом (Єрем.31:33); це буде період миру (Міх.4:2-4; Іс.32:17-18) де все буде наповнене святістю (Іс.35:8) та правдою (Іс.65:17-25); люди будуть наповнені Святим Духом (Йоіль.2:28-29), а Христос буде видимим Царем над всіма людьми (Іс.9:3-7; 11:1-10), правлячи в столиці Світу – Єрусалимі (Зах.8:3).

Доктрина міленіаризму була прийнята в середовищі ЄХБ та ХВЄ як єдина правильна і стала базовою моделлю майбутнього світу, який очікували віруючі періоду СРСР. Загалом, диспенсціоналізму притаманна логічність аргументації, відносна простота богословських конструкцій та переконливість для слухачів, що сприяло його поширенню у XX столітті особливо в СРСР, де головним джерелом віри був виключно текст російської «синодальної» Біблії. Хоча, очевидна обмеженість цього тлумачення, спричинена механічністю методології не дозволяло розвивати альтернативні богословські концепції.

Як відомо, історично в богослов'ї сформувалось три основних підходи в тлумаченні вчення «про Тисячолітнє царство» (Міленіум): аміленаризм, постміленаризм, преміленаризм. Розглянемо ключові тези кожної з названих систем:

Аміленаризм вчить, що Тисячолітнє царство вже присутнє у світі оскільки Христос – переможець, і вже Царює в Церкві через Слово Боже і Дух Святий, а воскреслі святі – це душі померлих християн які вже царюють на Небі з Христом (У. Елвелл) [219, с. 1233].

За У. Грудемом, аміленаризм базується на тлумаченні тексту Об'явл.20:1-10, як текст в якому описується сучасна епоха Церкви. Вважається, що в цей період вплив сатани на народи дуже обмежений і Євангеліє може бути проголошеним по всьому світу. Ті, хто правлять із Христом – це померлі християни, що царствують з Ним (Матв.28:18). Після повернення Христа відбудеться загальне воскресіння як віруючих так і невіруючих, після чого на всіх очікує Божий Суд і Вічність [70, с. 1252-1257].

Позиція аміленаризму є офіційною богословською позицією Католицької, Православної, Лютеранської та Реформаторської церков, і практично мотивує віруючих поширювати та зміцнювати Царство Боже, яке настало із смертю та воскресінням Ісуса Христа. Ідеї аміленаризму, через симфонію церкви та держави, були покладені в основу розвитку державного месіанізму, що вивчається в політичній есхатології [84].

Постміленаризм – це вчення про те, що Христос повернеться одразу після «Міленіуму» чи «Тисячоліття», тобто після того як Євангеліє буде розповсюджене в світі і настане вік праведності та миру на Землі. Суть цього вчення полягає в тому, що під час Тисячолітнього царства зло не зникне з Землі, але буде зведене до мінімуму, в залежності від зросту впливу християн у світі. Церква в Царстві отримає нове значення, та зможе вирішувати економічні, соціальні та освітні проблеми [219, с. 1232]. Цифра 1000 має символічне значення, а не буквальне. Завершиться Тисячолітнє царство Другим приходом Христа, загальним воскресінням та останнім Судом. З приходом Нового Неба та Нової Землі християни увійдуть у Вічність [219, с. 1252-1257]. Вказана модель сьогодні стає дедалі популярною серед багатьох пізніх протестантів України, і поширюється як альтернатива диспенсціоналістському міленіаризму радянського періоду.

Серед есхатологів також існує розділення періоду «останньої седмиці» на два півперіоди: «Скорботу» як період протягом 7 років та «Велику скорботу» – останні 3,5 р. «Скорботи» [26]. В даному дослідженні ми не будемо притримуватись подібної деталізації, використовуючи поняття «Скорбота» та

«Велика скорбота» як синоніми. Для більшості ЄХБ та ХВС це розділення є найбільш суттєвим у розумінні есхатології і стає предметом палких дискусій, створюючи враження вичерпності можливих тлумачень подій майбутнього.

Преміленаризм (або хіліазм) в свою чергу поділяється на «класичний (або історичний) преміленаризм» та «диспенсціоналістський преміленаризм».

«Класичний преміленаризм» вчить про те, що у майбутньому буде період буквального царювання Христа який повернеться перед настанням «Міленіуму», після закінчення періоду «Великої скорботи». Померлі християни буквально воскреснуть, щоб царювати із Христом протягом однієї тисячі років. Вчення про буквальне «Тисячолітнє царство» присутні у творах ранніх християнських авторів, юдаїстичній есхатології, окремих ідеях донікейських авторів.

Суттєва різниця між класичним та диспенсціоналістським преміленаризмом полягає у вірі, що Другий прихід Христа відбудеться до початку семилітнього періоду «Великої скорботи» [219, с. 1252-1257]. В контексті запропонованого дослідження, особлива увага буде приділятися вивченню саме диспенсціоналістського преміленаризму, як спільній есхатологічній традиції пізніх протестантів, в бувшому СРСР, адже саме ця модель і отримала загальне визнання «канонічної есхатологічної доктрини». Виходячи із того, що ЄХБ та ХВС жили очікуванням швидкого приходу Христа, та настання нової ери людської історії, а радянська влада декларувала швидко побудову секуляризованої форми Царства Божого на землі, стає зрозумілою ідеологічна причина конфлікту між цими двома групами, яка полягала у різновекторності моделей майбутнього людства. Не можливо було переконати будувати «світле комуністичне майбутнє» тих, хто очікував кожний день настання «кінця світу» та справедливої відплати всім гонителям Церкви.

Для більшості пізніх протестантів пострадянського простору різні моделі тлумачення доктрини про «Тисячолітнє царство» не представляли цінності, адже інерційно вони зберігали вірність преміленаризму як обґрунтованій логічно, очевидній моделі.

Для віруючих СРСР розмаїття Західних богословських методів – було недоступною розкішшю і тому із різних герменевтичних підходів у тлумаченні книги Об’явлення [158, с. 397] (претеристичний, історичний, ідеалістичний, футуристичний) був сприйнятий лише останній. Головною причиною було те, що згідно футуристичному підходу 4-22 розділи книги Об’явлення описують пророцтво про історичні події які здійсняться в Кінці світу, що було співзвучним диспенсціоналізму і мотивував до проведення паралелей між пророчими текстами Біблії та історичними подіями XX століття. Такий підхід відкрив шлях до пошуку «ознак останнього часу», які в кожному десятилітті історії XX століття знаходили свої переконливі відповідники.

П’ятидесятницька есхатологічна модель генетично пов’язана із диспенсціоналізмом, хоча зберігає часткові відмінності у сфері пневматології. Згідно диспенсціоналізму надприродні пневматологічні прояви в Церкві мали припинитись в часи Апостолів, а Церква мала продовжувати формуватись виключно у взаємодії із головним джерелом віри – Біблією, відступлення від якої, за тлумаченням диспенсціоналістів, спричинило появу різних конфесій та розвитку історичних церков (католицької й православної гілки християнства). П’ятидесятницька пневматологія наголошує на необхідності проявів ознак хрещення Духом Святим та видимих проявів пневматологічних дарів сьогодні. Така позиція неприйнятна для диспенсціоналістів-баптистів і свідчить про еклектичність формування богословської позиції п’ятидесятницьких рухів.

Визначивши богословський зміст диспенсціоналістського преміленаризму як суті есхатологічної «Традиції» пізніх протестантів, наступним логічним кроком є необхідність з’ясувати історичний аспект зародження та розповсюдження диспенсціоналізму в світі.

Оскільки протягом століть аміленаризм залишався офіційною есхатологічною моделлю для християнського мейнстріму православних, римо-католиків та протестантів, а дослідження історії розвитку есхатологічних ідей протягом всієї історії Християнства не входять в перелік завдань даного дослідження, зазначимо лише, що альтернативні есхатологічні моделі час від

часу з'являлись серед богословів, і приваблювали значну частину послідовників.

Після «Мюнстерської трагедії» 1535 р., хвиля популярності міленаризму (хіліазму) суттєво зменшилась, і переважна більшість протестантів продовжувала сповідувати «духовне царство через Церкву, що почалось після воскресіння Христа». Міленаризм був засуджений лідерами Реформації М. Лютером та Ж. Кальвіном, сформульовані ними сповідання віри стверджували відомий протягом тисячі років аміленаризм. Подальший розвиток доктрини протестантів в умовах релігійних війн (Тридцятилітня війна, Англійська пуританська (буржуазна) революція) привів до переосмислення есхатологічних догматів і підсиленню очікувань «Кінця світу». Загострення есхатологічних очікувань мотивувало до виникнення нових методів тлумачення біблійного тексту. Кальвініст із рейнської області Й. Алстед (1588-1638), написав твір «Улюблене місто», в якому вчив що для Церкви настане великий день земного щасливого життя. При кінці тисячолітнього періоду блаженне життя буде затьмарене війною Гога та Магога, і в цей час Церква буде переслідувана [119, с. 126]. Також позицію преміленаризму проголошували в своїх працях: професор давньогрецької мови Оксфордського університету Д. Мід, англійський пуританський пастор Д. Арчер, та богослов Д. Роджерс (1627-1665) [119, с. 135]. Пророчиця-баптистка А. Трепнел (1642-1660) у віршованій формі звинувачувала політичних лідерів свого часу як Христових ворогів використовуючи мотиви із книги Даниїла.

Не вдаючись у подробиці, зазначимо, що в XVIII столітті широкого поширення набули також ідеї постміленаризму, через праці священника в Солсбері Д. Уїтбі (1638-1726) та ревайваліста Д. Едвартса (1703-1758). В результаті поширення їхніх ідей в США, постміленаризм почав асоціюватись із патріотизмом [119, с. 176].

Подальше теологічне обґрунтування преміленаризму, було зроблено баптистським пастором із Пенсильванії М. Едвардсу (1722-1795). Ще студентом в семінарії, він написав працю, в якій запропонував буквальну

інтерпретацію доктрини про Тисячолітнє царство, та відділив Підхоплення від Другого приходу Христа на 3,5 роки (що фактично означало першу декларацію мідтребуляціонізму). В книзі 1788 р. він виклав свої тези, в яких при аналізі були виявлені внутрішні протиріччя та помилки. Зауважимо, що М. Едвардс завжди підкреслював гіпотетичність своєї роботи і не позиціонував себе в інших працях як претрибуляціоніст чи мідтрибуляціоніст. Отже, серед есхатологів, він не вважається засновником доктрини про Підхоплення Церкви до Великої скорботи [286, р. 2].

XIX століття увійшло в історію, як «християнське століття», адже складалось враження, що до євангелізації всього світу залишалось докласти зовсім небагато зусиль (головним антихристиянськими фортецями залишались Корея, Китай та Японія). Результатом праць чисельних місіонерських товариств став розвиток екуменізму та пошук різних форм контекстуалізації Євангелія, що вимагало розробки нових герменевтичних підходів в тлумаченні Біблії.

Актуалізація пошуку нових підходів до тлумачення книги Об'явлення відбувались на фоні глобальних змін (Великої Французької революції, вигнання папи із Риму та позбавлення його територій в Авіньйоні, Наполеонівських війн, спалахів чуми, землетрусів, релігійної міграції менонітів до Росії, колонізації нових земель та географічних відкриттів, створення Біблійних товариств, збройні конфлікти та рух ревайвалізму в США). Пошук відповідей в мінливих культурно-історичних умовах та прагнення релігійного оновлення через практичне застосування Біблійного тексту до повсякденного життя вірних різних конфесій легітимізувало герменевтичні експерименти, в яких спираючись на просте та очевидно зрозуміле вияснення тексту Біблії, без урахування історико-культурного контексту та досягнень текстуальної критики, формувалось популярне богослов'я.

Чилійський монах, єзуїт, отець Мануель де Лакунса (1731-1801) в 1773 р. написав невелику працю «Анонімне Тисячоліття», яка згодом трансформувалась в двотомник «Прихід Месії в Славі та Величі» (1790). В цій книзі автор буквально тлумачив пророцтва Старого Заповіту та книги

Об'явлення та пропонувався футуристичний погляд на книгу Об'явлення. М. Лакунса відкидав теорію «один день – один рік» та «історизм», визнавав прихід Антихриста як особи, та наближення Великої скорботи протягом 1260 днів, після чого має відбутись Другий прихід Христа [171].

Таким чином, в працях М. Лакунси були реалізовані спроби створення богословського обґрунтування тлумачення, яке представляє альтернативну до А. Августина та А. Кесарійського модель пояснення Апокаліпсису святого Івана.

Близько 1825 р. із ідеями М. Лакунса познайомився проповідник пресвітеріанської Шотландської Церкви в Лондоні Едвард Ірвінг (1792-1834). Вражений ідеями автора він почав проповідувати його есхатологічні тези та переклав книги М. Лакунси англійською (Лондон, 1827).

Оскільки на молитовних зібраннях Е. Ірвінга практикувались харизматичні прояви (пророцтва та говоріння іншими мовами), і через містичне відкриття стверджувалось, що перед приходом Антихриста та гоніннями на Церкву Христос видимим чином прийде за Своїми, і вибрана група християн буде підхоплена для зустрічі з Ним в повітрі [171]. В проповідях Е. Ірвінг сильно засуджував апостазію різних християнських деномінацій і проголошував, що Бог відновить служіння Апостолів та пророків «в останні дні», а перед Другим приходом Христа обов'язково буде нова П'ятидесятниця [286, р. 2].

Оскільки проповіді, та містичні прояви в церквах Е Ірвінга були зосереджені на есхатологічних очікуваннях, проголошення настання останнього часу та наближення Другого приходу Христа, то ідеї М. Лакунси були сприйняті із ентузіазмом. У вченні Е. Ірвінга були задекларовані основні елементи диспенсціоналізму, і таким чином він випередив Д. Н. Дарбі на кілька років [286, р. 2].

Осередком паломництва у пошуках різних містичних проявів (пророцтва, практики молитви іншими мовами та молитов за зцілення) став будинок родини МакДональд в м. Порт Глазго (Шотландія), який зіграв

ключову роль у популяризації вчення про Підхоплення Церкви до настання семилітнього періоду Великої скорботи. Поштовхом до поширення нової есхатологічної моделі став лист 1830 р. до Е. Ірвінга в якому стверджувалось, що п'ятнадцятилітня Маргарет МакДональд, бачила серію видінь про Другий прихід Христа. Описані видіння мотивували Е. Ірвінга оприлюднити в червні 1831 р. свій погляд про часткове Підхоплення, яке відбудеться до Великої Скорботи [171].

Е. Ірвінг поширив новий погляд на есхатологію через пророчі зібрання в Пуерзкорт Хауз (Ірландія), які відвідував бувший член англіканської церкви Джон Нельсон Дарбі (1800-1882). Д. Н. Дарбі очолив британський сепаратистський руху «Плімутські браття», що складався із різних груп позаконфесійних віруючих які збирались в приватних будинках для спільного вивчення Біблії, молитви та духовних настанов [219, с. 356]. Зробивши 163 корегування до напрацювань Е. Ірвінга, Д. Н. Дарбі сам почав проповідувати вчення про «доктрину Підхоплення» [171].

Частина керівництва «Плімутських братів» не прийняли ідеї Д. Н. Дарбі і чинили супротив диспенсціоналізму. Серед опозиціонерів були: Б. Ньютон, та Д. Мюллер («Батько сиріт» з Бристоля, який хрестив лідера протоевангельського руху полковника В. Пашкова); доктор С. Трегліс професор грецької мови Нового Заповіту, який в 1864 р. опублікував книгу «Надія на Другий прихід Ісуса Христа», із засудженням теорії претрибуляціонізму [171].

Інша частина лідерів «Плімутських братів» підтримали ідеї Д. Н. Дарбі. Серед них: В. Келлі (1821-1906) – автор Біблійного коментаря та Ч. Г. Макентош (1820-1896) – автор популярних богословських книг та редактор духовного журналу.

Наголосимо, що містичне коріння доктрини претрибуляціонізму свідчить про ненадійну сентиментальну початкову аргументацію есхатологічної доктрини «дарбістів». Розірваний зв'язок із богословською «Традицією» історичних церков і пошук доктринального підтвердження у надприродному відкритті свідчить про слабкість аргументації цього вчення, на противагу

осмисленим протягом тисяч років класичним есхатологічним моделям історичних церков.

В 1840 р. між «Плімутськими братами» Д. Н. Дарбі та Б. У. Ньютоном відбувся остаточний розкол. Д. Н. Дарбі очолив крило «консервативних братів» і зайнявся вчительським служінням провівши ряд лекцій з диспенсационалізму в Лозані (Швейцарія), в яких він наголошував на відступленні Римо-Католицької та Англіканської церков. Поширюючи новий погляд на «останні часи» Д. Н. Дарбі відвідав багато країн Європи, Нової Зеландії, США та Канади. Д. Інгліс (1813–1872), пастор першої баптистської церкви в Детройті (Мічиган), став популяризатором вчення Д. Н. Дарбі в США. Також, як редактор журналу «Путьові знаки в Пустелі» (1854-1872), він публікував матеріали про таємний Другий прихід Христа та Підхоплення Церкви, що сприяло популяризації цього вчення в Америці [280, р. 99-100].

Каталізатором есхатологічних очікувань в США стала громадянська війна 1861-1865 рр. результатом якої стало скасування рабства. Підтримка рабовласництва Південною баптистською конвенцією та поразка військ Півдня у громадянській війні надало поштовх до переосмислення сталих богословських позицій та зміни попередніх парадигм.

Наступником Д. Інгліса став пастор пресвітеріанської церкви із Сейнт Луїса, Д. Брукес (1830–1898). З його ініціативи в 1868 р. через три роки після закінчення Громадянської війни, була розпочата підготовка до проведення Ніагарських біблійних конференцій в яких неодноразово приймав участь Д. Н. Дарбі. «Ніагарські конференції» (1876–1897) увійшли в історію як серія тижневих літніх зустрічей для вивчення Біблії та поклали початок «руху біблійних і пророчих конференцій» в США. Зустрічі стали місцем розповсюдження ідей преміленаризму та диспенсационалізму серед консервативних євангельських християн [219, с. 743-744].

В цей час проповідники неодноразово намагались визначити дату приходу Христа, що приводило до виникнення нових релігійних рухів. Наприклад, твердження американського баптиста В. Міллера (1782-1849) про

повернення Христа в 1844 р. спричинило виникнення Адвентистів Сьомого Дня; Виходець із АСД Ч. Т. Рассел (1852-1916) заснував «Міжнародне товариство дослідників Біблії», яке з часом трансформувалось у організацію «Свідки Єгови».

В 1872 р. до розповсюдження диспенсціоналізму долучився, близький до «Руху святості», Д. Муді (1837–1899) який зосереджував свою діяльність на проповідницькому служінні, видавничій діяльності та роботі «Біблійного інституту Муді».

Академічне оформлення диспенсціоналізму Д. Н. Дарбі було зроблене через праці Д. Брукса (1830-1898), Р. А. Торрея (1856-1928) Д. М. Грея (1851-1925), та засновника Далласької теологічної семінарії Л. С. Чейфера (1871-1952) [219, с. 396]. Ч. Райрі (1925-2016) найбільш відомий професор-диспенсціоналіст семінарії в м. Даллас який був автором популярного підручника з богослов'я, із ґрунтовним викладом аргументів диспенсціоналізму [190]. Фактично, Далласька семінарія стала інтелектуальним осередком популяризації світового диспенсціоналізму, і вже з середини ХХ століття її випускники в якості викладачів, деканів та ректорів чинили значний вплив на консервативні біблійні навчальні заклади США, які в свою чергу впливали на формування світогляду молодого покоління американських пасторів, вчителів та місіонерів [171]. Потужний академічний вплив Далласької семінарії на формування вітчизняної есхатології відбувся завдяки публікації в 1996 р., російською мовою п'ятитомного коментаря на Біблійний текст під загальної редакцією диспенсціоналіста П. Харчлаа а також завдяки перекладу підручника з богослов'я Ч. Райрі.

Поряд із семінарією в Далласі, академічними форпостами американського диспенсціоналізму стали: Біблійний інститут Муді, Університет Байола, Біблійний інститут у Філадельфії, та інші. Випускники-диспенсціоналісти визначали головні богословські тенденції у американському та вітчизняному євангельському середовищі протягом ХХ та на початку ХХІ століття.

В Європі, ідея про Підхоплення Церкви, поширювалась послідовниками Е. Робертса (1878-1951), лідера «Уельського пробудження» 1904-1905 рр. Існує «Свідчення Е. Робертса про отримання відкриття про взяття Церкви» записане Д. Пенн-Луїс, в якому лідер пробудження закликав до пильності та особистої відповідальності в готовності до зустрічі із Христом [105, с. 203-209]. Зважаючи, що, за різними оцінками, «Уельське пробудження» мало вплив на п'ять мільйонів чоловік, відповідно поширення вчення «про Підхоплення Церкви» розповсюдилось дуже швидко і вкоренилось у великій частині євангельських церков Великобританії та Західної Європи.

Таким чином, на початок XX століття, ідеї Д. Н. Дарбі поширились як в європейському так і в американському середовищі та зіграли визначальну роль для формування американського фундаменталізму ставши богословською основою у боротьбі з лібералізмом [219, с. 356].

В США ідеї Д. Н. Дарбі поширювалось і через знавця єгипетських пірамід, лютеранського служителя І. А. Сейса (1823-1904). Американський теолог І. Сейс написав ряд книг з есхатології («Останні часи», «Притча про десять дів»...) та опублікував лекції з тлумачення книги Об'явлення в світлі диспенсціоналізму (1913) [282]. В 1928 р. ця книга доктора І. Сейса була перекладена російською мовою і видана у Фінляндії; підкреслимо, що вона була відома в середовищі українсько-американських п'ятидесятників у першій половині XX століття.¹ Диспенсціоналіст С. Скоуфілд із 50 книг з тематики тлумачення книги Об'явлення виділяв книгу І. Сейса як одну із найбільш біблійних, здорових та духовних. І. Сейс поширював доктрину про таємне Підхоплення Церкви «філадельфійського періоду», вчив про проповідь двох пророків (живих Єноха та Іллю) та премієнаризм. Автор відкидає можливість зміни суспільно-політичного ладу шляхом реформ, революцій та прогресом ліберальних ідей, сповідуючи очікування настання уряду «не від світу цього», тим самим формуючи політичний песимізм у своїх послідовників [205, с. 91]. Наведений факт поширення друкованої богословської літератури демонструє

¹ Доказом тому слугує примірник «лекцій по книзі Об'явлення Ісуса Христа» 1928 р. знайдений в 2000-х роках в підвалі української п'ятидесятницької церкви в Нью-Йорк. Автор дослідження має у власному архіві скан-копію згаданої книги.

шлях проникнення диспенсціоналістських ідей в середовищі п'ятидесятників через друковану літературу того часу.

В кінці XIX століття, диспенсціоналізм перестав бути виключно теологічною теоретичною моделлю, а також набуває ознак інструменту геополітичного впливу. Цьому сприяли праці американського євангеліста-методиста, християнського сіоніста – В. Блекстоуна (1841-1935) Без формальної освіти, але досконало знаючи текст Біблії, з 1870-х років він приєднався до диспенсціоналістів. Найбільш відома його праця – книга «Ісус – гряде!» (1878). В цій праці автор розвинув ідеї Д. Муді та Д. Н. Дарбі на основі буквального підходу до тлумачення пророцтв прийшов до віри у відновлення політичного Ізраїлю, як незалежної держави в Палестині. Книга В. Блекстоуна стала справжнім бестселером, видана багатомільйонним тиражом, та перекладена на 48 мов світу (в тому числі російською в 1923 р.) [27]. Продовжуючи розвивати герменевтику диспенсціоналізму, В. Блекстоун провів в 1890 р. в Чикаго конференцію на тему: «Минуле, теперішнє та майбутнє Ізраїлю». Вмотивований тлумаченням біблійних пророцтв, в 1891 р., ним була створена до президента Б. Гарісона (1833-1901) петиція «Палестина для євреїв» або «Меморандум Блекстоуна». В цій петиції Блекстоун закликав президента США разом до співпраці із урядами інших країн з метою прийти до згоди в наданні переслідуванім російським євреям території в Палестині для укриття від гонінь [119, с. 182]. «Меморандум Блекстоуна» надихнув сіоніста Т. Герця (1860-1904) до практичних дій по створенню держави Ізраїль.

Поширенню ідей В. Блекстоуна сприяла його позиція декана освітніх програм «Біблійного інституту Лос-Анджелес» (університет Байола, Лос-Анджелес, США). Керівництво університету Байола, вшановуючи В. Блекстоуна, в 2015 р. на його честь назвали гуртожиток. Також до сьогодні однією із вимог до викладачів цього університету зберігається обов'язкове сповідання преміленаризму.

Книга В. Блекстоуна «Господь гряде!» була поширена серед українських п'ятидесятників та євангельських християн, про що свідчать збережені

примірники цієї книги у бібліотечному фонді Рівненської духовної семінарії та академії (ХВЄ) та приватних бібліотеках українських емігрантів-п'ятидесятників у США (наприклад бібліотека П. Максименко, пастора церкви ХВЄ в м. Шарлот, Північна Кароліна, США). Книга «Господь Гряде» згадується в матеріалах слідчої справи лідера ХВЄ П. А. Ільчука як свідчення про поширення антирадянської літератури [246, с. 137]. Наведені факти вказують на поширеність і потенційний вплив російського перекладу книги В. Блекстоуна. Наступні ідеї В. Блекстоуна були поширені серед радянських п'ятидесятників: про видимий прихід Христа перед настанням Тисячолітнього царства та очікування Пришестя як мотивація до святого та побожного життя. Також праця В. Блекстоуна допомогла затвердити буквальний герменевтичний підхід у тлумаченні біблійних пророцтв замість алегоричного в колах євангельських християн.

Найбільшої популяризації в англomовному світі ідеї диспенсціоналізму набули за рахунок видання популярної навчальної Біблії (англomовне видання 1909, 1917 та 1967) з примітками далласького адвоката та богослова С. Скоуфілда (1843-1921). Це була перша «Навчальна» Біблія, після «Женевської» (1560), яка вийшла друком у видавництві «Oxford University Press». Багатотисячний тираж та переклад коментарів на французьку, німецьку, португальську, іспанську та російські мови зробили її незамінним джерелом популяризації диспенсціоналізму та інструментом поширення принципів фундаменталізму.

Підкреслюючи відмінність між Ізраїлем, Церквою та поганами, С. Скоуфілд створив богословську матрицю розуміння минулого, теперішнього та майбутнього в світлі глобального «Божого плану Спасіння». Розрізняючи між «Царством Божим» та «Царством Небесним», між пророцтвами про Церкву та єврейським етносом, автор конструє власну профетичну модель майбутнього. Важливе місце в методології С. Скоуфілда посідає біблійна нумерологія, яка полягає у виділенні закономірностей біблійних подій, класифікуючи їх в групи по сім: сім ознак в книзі Об'явлення, сім судів, сім діючих осіб у пророцтвах

про «Жінку зодягнену в Сонце», сім труб, сім чаш, сім язв, сім церков, сім громів але вісім заповітів-диспенсаций. Надаючи всім бажаючим інструмент, для самостійного поглибленого вивчення пророцтв в очікуванні дня Підхоплення Церкви за сім років перед Великою Скорботою, С. Скоуфілд відкрив шлях до адоптації його моделі у різних культурно-політичних умов протягом подальшої історії людства.

«Біблія Скоуфілда» російською мовою була вершиною мрій кожного євангельського проповідника в СРСР. Її перше видання російською мовою було здійснено в 1987 р. під редакцією емігранта в США, пастора П. Харчлаа. До розпаду Радянського Союзу, «Навчальна Біблія» витримала п'ять перевидань загальною кількістю 390 000 примірників, що свідчить про її популярність. Щоб задовільнити попит, окремим тиражом були надруковані коментарі із цієї Біблії. Тобто кожен священнослужитель, чи лідер ЄХБ та ХВЄ мав бути ознайомлений із змістом та аргументами, які були запропоновані С. Скоуфілдом, що на фоні всезагального визнання та підтримки церковним керівництвом приводило до зміцнення позицій цього вчення серед радянських пізніх протестантів. Хоча, не можливо стверджувати, що всі догматичні положення С. Скоуфілда були сприйняті на пострадянському просторі, як «канонічні баптистські догмати», але аргументи запропоновані у цій праці слугували додатковим матеріалом для розробки власної диспенсационалістичної концепції в євангельських церквах бувшого СРСР.

Найбільш популярним диспенсационалістом початку ХХ століття можна вважати інженера, доктора богослов'я, К. Ларкіна (1850-1925), який завдяки чисельним варіаціям побудови авторських графічних богословських ілюстрацій, карт до апокаліптичних книг та схем «Божого плану Спасіння» зробив ідеї диспенсационалізму наочно переконливими, логічно обґрунтованими і легкими для пояснення іншим. Він розробив схематичні ілюстрації до пророчих образів із книг пророка Даниїла та Об'явлення завдяки чому продемонстрував єдність Божого відкриття у Старому та Новому Заповітах, та прогнозованість близького майбутнього (Додатки «Г» та «Д»).

К. Ларкін був плідним автором написавши ряд дуже популярних книг в яких детально описувалась позиція диспенсціоналістів: «Вірне розділення Слова» [135], «Книга Даниїла», «Книга Об'явлення» [272], «Дух Світу», «Другий прихід Христа» та інші [263]. Найбільш значущою вважається книга К. Ларкіна «Диспенсациональна істина або Божий план та мета віків», що містить в собі історію Божого керівництва людства на шляху спасіння через «розділення» хронологічної лінії на різні види Божої диспенсації. Використовуючи різноманітні діаграми, таблиці та схеми, та спираючись на буквальний герменевтичний підхід К. Ларкін сконструював вчення про: часи та диспенсації, Церкву та Царство, есхатологічну дихотомію «таємницю побожності» та «таємницю беззаконня» [271]. А також осмислив ключові сотеріологічні концепції: гріх, спасіння, закон та благодать, вибрання наперед та свобода волі. Позбавляючи своїх читачів необхідності проводити власні дослідження з історичного богослов'я чи заглиблюватись в дискусійні питання розвитку різних положень систематичного богослов'я. К. Ларкін сформував шаблони переконливих відповідей, які через популярну богословську літературу та богословські навчальні заклади поширились далеко за межі США і стали частиною богословських систем євангельських союзів в різних куточках світу та набули особливого авторитету в Україні. Адже саме схема К. Ларкіна була адаптована при створенні всіх графічних есхатологічних діаграм: «Панорами Біблії» баптистів, «Божий план спасіння» Іван-Марк, «Огляду Божого плану спасіння» п'ятидесятниками, та Й. Лонгхамера «Що буде з цим світом?» (Додатки «А», «Б», «В», «Д») [175].

Наступним джерелом формування есхатології були видання В. Малова (В. Фетлера) та Б. Геце. В. Малов підготував «Біблійний Супутник» який був опублікований як додаток до Біблії (1923) та Нового Заповіту (1958) або ж був надрукований окремим примірником [150]. Дещо скорочена версія «Біблійного Супутника» була використана Б. Геце в якості додатку до видання «пасторської Біблії» в 1939 р. у Варшаві [24]. Одним із розділів «Біблійного супутника» була есхатологія, де формулювались тези про те що: 1) віруючі не прийдуть на

останній суд 2) буде прихід Христа за церквою в Підхопленні 3) на землі в цей час буде період Великої скорботи 3) після чого розпочнеться Тисячолітнє царство 4) Після закінчення Міленіуму буде останній суд та 5) Нове Небо та Нова Земля [24, с. 79]. Пекло описується тут як місце радості та скорботи [24, с. 125], що узгоджується із позицією К. Ларкіна та нелегальних п'ятидесятників про перебування в пеклі грішників та праведників; після Воскресіння Христа рай був перенесений до небес (Додаток «Г»).

Таким чином, диспенсационаліст В. Фетлер (В. Малов) поширював есхатологічні ідеї преміленаризму К. Ларкіна не тільки через видавництво свого колеги І. Я. Бокмелдера та діяльність Біблійного інституту в Нью Йок та в м. Філадельфії, а й через розробку власних церковних дидактичних матеріалів. Запропонована ним модель спиралась на простоту розуміння біблійних текстів і була дуже переконливою в історико-культурних умовах СРСР в XX столітті, що і призвело до «канонізації» запропонованої моделі вчення «про останні часи».

Зважаючи на дефіцит якісної богословської літератури доступною мовою для українських баптистів та п'ятидесятників, можна припустити, що книги на есхатологічну тематику користувались особливим попитом. Хоча не можна стверджувати про беззастережне слідування тезам закордонних авторів. Для вітчизняних євангельських віруючих головним критерієм істинності будь-якої богословської теорії, а зокрема есхатологічної моделі, була очевидна відповідність «букві» Біблії, внутрішня логічність аргументації та відсутність протиріч загальної концепції. Тому, маючи свідчення про поширення богословської літератури присвяченої диспенсационалізму, безпосередні творці доктрини (пастирі та проповідники) тих часів свідчать про підкреслене обережне відношення до духовної літератури. Збереглися свідчення, згідно яких читання будь-якої духовної літератури окрім Біблії могло призвести до церковного дисциплінарного покарання з метою формування чистого, буквального біблійного світогляду у вірян. Таким чином, рідкі примірники богословської літератури зосереджувались у руках вузького кола церковного

керівництва, і відповідність тих чи інших ідей підлягала ґрунтовному аналізу та довгому обговоренню у вузькому колі експертів. Сформована тяглість передачі доктрин між поколіннями віруючих, формувала причетність радянських ХВЄ та ЄХБ до диспенсационалістської традиції (за Я. Пеліканом) [177, с. 93].

2.2 Історико-культурні умови та джерела формування есхатологічних переконань українських євангельських християн та баптистів

Протягом історії, чимало геополітичних подій знаходили своє відображення у народній свідомості у вигляді наративів про боротьбу Христа та Антихриста на фоні очікування Страшного Суду і Кінця світу, що призводило до закономірної психологічної реакції на усвідомлення загрози посилення есхатологічних очікувань [148, с. 261].

Досліджуючи «Культуру», як компонент в методології Р. Шрайтера, в якості першої складової формування локального богослов'я, зосередимо свою увагу на умовах розвитку есхатології вітчизняного євангельського руху в ХІХ столітті, яка розвивалась в умовах історико-культурної напруги між новосформованою догматикою «пізніх протестантів» та православною культурою Російської імперії. Протягом століть свідомість народних мас, що населяли території майбутнього СРСР формувалась в умовах постійних есхатологічних очікувань які стимулювались суспільними кризами, такими як: церковна реформа патріарха Нікона (1605-1681) та переслідування старообрядців, скасування посади «Патріарха» Петром І (1672-1725) та заснування Священного Синоду із представництвом обер-прокурора, Велика французька революція 1789 р., що привела до розгортання секуляризації та боротьбою проти релігії, вторгнення Наполеону (1769-1821) в Російську імперію та інше. Всі ці події ставали каталізаторами очікувань «Кінця світу» у народній свідомості і створювали дискурс народної есхатології.

Тому головною метою цього етапу дослідження є реконструкція історико-культурних факторів, які вплинули на формування есхатологічної доктрини протоевангельських громад.

Першим фактором, що визначив вектор розвитку догматики вітчизняного євангельського руху та зміст його есхатологічних переконань, був процес колонізації Півдня України релігійними мігрантами із країн Західної Європи.

Відомо, що у 1786 р. імператриця Катерина II (1729-1796) надала можливість для менонітів, гутеритів та лютеран заселити територію зруйнованої Запорізької Січі та півдня України [15, с. 235-236].

Як зазначає Я. Грицак, імператриця Катерина II яка, до прийняття православ'я була лютеранкою німецького походження, була знайома із позитивним внеском протестантів-емігрантів (квакерами, менонітами та моравськими братами), в процес колонізації та економічного розвитку американських колоній. Катерина II, беззаперечно, хотіла реалізувати той самий позитивний досвід колонізації на території Російської імперії [68, с. 1].

Аналізуючи мотиви учасників міграції, С. Жук вказує, що релігійна колонізація різними групами віруючих дисидентів (старовірів, менонітів, молокан) відбувалась в пошуках захисту від релігійних переслідувань на своїй Батьківщині [68, с. 1].

Протягом XIX століття, німці заселили значну частину Північного Причорномор'я. Завдяки державній програмі, що передбачала звільнення від оподаткування на тридцять років та звільнення від військової служби меноніти заснували власні виробництва, школи, видавництва, та семінарію.

Масштаб заселення німцями території Причорномор'я можна оцінити по наступним даним: «...в 1888 р. в Таврійській губернії, Маріупольському уїзді нараховувалось 650 тисяч десятин землі, із якої 500 тисяч десятин належало німцям» [188, с. 59].

Ставши зоною культурного пограниччя, німецькі колонії почали виконувати місіонерську функцію, адже із числа місцевих українських заробітчан, що наймалися на роботу до німців, був сформований центральний осередок євангельських віруючих, які увійшли в історію як «штунди».

Незважаючи на державну заборону прозелітизму, прийняття нової віри місцевим населенням було лише питанням часу. Адже до культурного бар'єру додавалось якість життя німецьких колоністів, що демонструвала високий рівень моральних стандартів в повсякденному житті і контрастувала із повсякденним життям селян, що номінально сповідували православ'я. На підтвердження високого морального рівня, зазначимо, що до 1918 р. німецькі колоністи ніколи не були фігурантами кримінальних справ як злодії чи жертви, також не було зафіксовано відкритих масових нападів селян на німецькі колонії. Про масовість релігійного впливу німецьких колоністів на місцеве населення свідчить губернатор Херсонської губернії, за даними якого на 1890-й рік під впливом штундистів було до $\frac{3}{4}$ населення [68, с. 1], а представники цього руху досягли Києва та Гомеля [188, с. 60].

Серед названих економічних, релігійних та політичних мотивів міграції поза увагою дослідників часто залишається есхатологічний аспект.

Підкреслимо, що саме Наполеонівські війни стали одним із мотивуючих факторів міграційних настроїв серед європейських пієтистів та менонітів у поєднанні із поширенням пророчих тлумачень Юнга-Штилінга про прихід Христа в 1836 р. Відповідно до вказаного тлумачення пророцтва, Бог обрав Південь України, та Кавказ як регіони для збереження людства в глобальній катастрофі. Відповідно, в перших лавах емігрантів були люди із загостреним есхатологічним відчуттям, що переселялись у зазначені регіони з метою порятунку. За браком джерел, нам важко сьогодні робити висновки про можливе розчарування яке пережили колоністи після «затримки парузії» 1836 р., але відсутність подальшого розвитку есхатологічних рухів в середовищі менонітів, дозволяє нам зробити висновок, про суттєве зменшення градусу есхатологічних очікувань, а активна господарська, підприємницька та просвітницька діяльність колоністів вказує на довгострокову стратегію розвитку колоній.

Ідеї Юнга-Штилінга не втрачали свою популярність, адже його книга була відмічена коментарем Філарета Дроздова (1782-1867), та входила до числа

улюблених книг піонера євангельського руху в Російській імперії лорда Г. Редстока (1833-1913).

Наступною суспільною кризою, що вплинула на формування нових імпульсів духовних пошуків серед населення Російської імперії, стала селянська реформа 1861 р., яка на початках призвела до погіршення матеріальних умов сільського населення, хоча при цьому вона вплинула на реформу народної освіти, можливість зміни місця проживання та загальної трансформації народної самосвідомості (одним із наслідків чого вважається активізація рухів з богошукування) [174, с. 47]. «Відкріпившись» від землі, в містах та селах України з'явилися народні мандрівні просвітителі: монахи, філософи, солдати у відставці, німці-меноніти, різні жебраки, які ділячись із народом своїм баченням світу пропонували різні «апокаліптичні пророкування, і хвора думка губилась у цьому калейдоскопі всіляких передбачень та пророкувань» [15, с. 18].

Відповідно, загальний стан людської свідомості був зосереджений на пошуках доказів наближення Кінця світу, що призводило до популяризації релігійних шукань. Художній детальний опис градусу релігійності у населення Російської імперії знайшли своє відображення у літературних творах М. Лєскова, І. Нечуй-Левицького, М. Гоголя.

Стрімкому поширенню біблійних текстів серед населення сприяло засноване в 1812 р. Російське біблійне товариство, головною метою якого проголошувалось видання та поширення Священного Писання серед віруючих всіх християнських сповідань без будь-яких тлумачень, приміток та роздумів [102, с. 35].

Запропоновані нижче статистичні дані дають наочне уявлення про темпи поширення тексту Біблії в Російській імперії.

До 1823 р. в Російській імперії Біблія була надрукована на сорока одній мові в кількості 184 851 екземплярів, та 315 928 примірників Нового Заповіту [102, с. 36]. Біблія чи її частин були видані наступними мовами: фінською,

німецькою, вірменською, калмицькою, давньоєврейською та шрифтом Брайля [102, с. 35].

Приблизну оцінку поширення книг Святого Письма нам дає звіт про діяльність «книгонош» Біблійного товариства, зусиллями яких в період із 1862 по 1892 рр. було розповсюджено 1 588 413 примірників Біблії чи її частин [102, с. 46].

В 1876 р. був надрукований повний текст Біблії російською мовою («Синодальний переклад»), який протягом ХХ століття став нормативним для використання в богослужбовій практиці у більшості релігійних конфесій України. Поширення Біблії серед населення Російської імперії відкрило потенційну можливість проведення власних досліджень апокаліптичних тем та поширення різних есхатологічних наративів серед народу.

Протягом ХІХ століття, попри тотальну неосвіченість, більш ніж 1000 000 жителів Російської імперії змогли отримати власний примірник Святого Письма (чи його частину). Відносна доступність друкованих текстів Біблії для пересічних читачів, стала причиною зміни авторитетів, адже маючи власний екземпляр Святого Письма кожен міг тлумачити текст і робити висновки з прочитаного без додаткового джерела інформації в особі священника чи іншого духовного лідера, що спричинило розвиток ірраціональних сект.

В 1903 р. у Відні, за підтримки Британського біблійного товариства, був надрукований перший український переклад Біблії П. Куліша (1819-1897) [202, с. 679], але ввезти на територію Російської імперії це видання було неможливо, згідно дії закону від 1876 р., про заборону імпорту книг українською мовою [213, с. 416].

Можливість самостійного читання та довільного тлумачення біблійного тексту, реалізувала головну тезу «небезпечної ідеї християнства» і призвела до виникнення нових релігійних груп, частина із яких пережила інституалізацію, і під впливом «братерських менонітів» трансформувалась в окремий євангельський рух, інша частина – зникла [147].

Історико-культурні умови, поширеність Біблійного тексту та можливість його самостійно читати та тлумачити також стало важливою умовою поширення есхатологічних очікувань серед мас простого населення.

Основним джерелом формування віровчення новостворених євангельських церков були зразки сповідань віри прийнятих від німців-колоністів та під впливом православного Ніко-Царгородського символу віри, які формували есхатологічні уявлення в аміленаристському та постміленаристському дусі. Тому, для розуміння еволюції догматичної думки потрібно звернутись до ключових сповідань віри різних громад.

Відомо, що євангельсько-баптистський рух в Російській імперії розвився із трьох джерел: баптисти які вийшли із громад молокан (Тифліс, Кавказ); «братерські» чи «водяні меноніти» з німецьких колоній та прозеліти із місцевого населення на півдні України («штундисти»); та євангельські християни, які утворились в результаті «салонної місії» лорда Г. Редстока в Санкт-Петербурзі.

Першою групою віросповідних документів, які розглянуті тут є догматичні положення «Молокан». Інша назва цієї течії – «духовні християни». Самі молокани пов'язували свою назву із сприйняттям Біблії як вищого авторитету в питаннях віри та моралі. Основним герменевтичним принципом виступало алегоричне тлумачення тексту, тобто щоденне «споживання духовного молока» (відповідно до 1Пет.2:2). Інше пояснення, вказує на 1785 р., коли у Тамбовській духовній консисторії, під час посту, послідовники цього вчення вживали в їжу заборонене молоко.

В богослужбовій практиці молокани відкидали хрещення, видимі знаки причастя, вчення про воскресіння з мертвих сприймали, як навчання про духовне відродження; взагалі вони відкидали обрядову частину богослужіння. Такий підхід віддаляє їх не тільки від православної традиції, а й від баптистських церков [102, с. 30].

Есхатологія молокан була постміленарною, і мала спільні тези із революційними рухами початку ХХ століття, що ідейно наближає духовних

християн до представників латиноамериканських проповідників «Євангелія визволення». Молокани навчали, що віра в можливість поширення правди та істини без боротьби та війни свідчить про незнання Христового вчення. Прийняття смерті за Правду мало тільки пришвидшити її торжество [187, с. 96-97]. Духовні християни вірили, що «настання Царства Божого на землі – царства свободи, рівності та братерства, залежить тільки від самих людей». Дух революційного часу однозначно прочитується в твердженні: «правда та справедливість діють через тих, хто водяться Духом волі – Духом Господнім, та виступають на бій проти всілякої неправди та всякого утиску. А тому перемога борців волі над пригноблювачами народу буде повною перемогою Правди над кривдою, Світла над темрявою, Христа над дияволом» [187, с. 97].

Прагнення до справедливого суспільного устрою розкривається в тлумаченні притчі про «вівці та козли» (Мат.25:32-46) в якій духовні християни вбачають конкретний есхатологічний опис останнього суду над всіма народами. Виправдання отримають ті народи, в середовищі яких встановлені порядки, які забезпечують соціальну рівність та справедливість (відсутність безхатніх, не одягнених, голодних принижених та скривджених) [187, с. 95].

Постміленаризм духовних християн був засвоєний бувшим молоканином, лідером євангельських християн Російської імперії – І. С. Прохановим, і знайшов своє вираження у його віросповідній позиції, пісенній творчості та позиції «оптиміста в землі песимізму».

Переважна більшість молокан, притримувались постміленарних ідей, спираючись на алегоричну герменевтику біблійних текстів. Хоча були серед них і поодинокі виключення, які притримувались есхатології ортодоксального символу віри, сповідуючи віру в те, що Христос має прийти у славі, щоб судити живих та мертвих, і що Його царству не буде кінця. Віровчення «донських молокан» спиралось на есхатологію близьку до ортодоксальних формулювань в межах Нікейського Символу віри (325). Можливо, адаптація віросповідних формул забезпечувала додатковий захист в умовах релігійних переслідувань зі сторони імперського апарату.

Уточнення есхатологічних питань відбулось після трансформації бувших молоканських громад за взірцем європейських баптистів. Після хрещення в 1867 р. купця-молоканина М. І. Вороніна, В. Г. Павлова (1871) та А. М. Мазаєва (1875), новоутворені громади кавказьких баптистів розвивались через контакти з німецьким богословом, «батьком континентального баптизму» із м. Гамбург – Герхардом Онкеном (1800-1884). Для навчання в Семінарії Г. Онкена були направлені піонери євангельського вітчизняного богослов'я В. Г. Павлов та І. В. Каргель (1848-1937), які після закінчення навчання були рукопокладені як перший місіонер та перший пресвітер Російської імперії відповідно. Спільність між баптистами Кавказу та «братськими менонітами» півдня України створило сприятливі умови для обміну богословськими ідеями, практикою богослужіння та розумінням норм християнської етики.

Про використання спільного віровчення для двох основних груп євангельського руху свідчать наступні факти. В 1873 р. віровчення Г. Онкена було використане як основа для віровчення братських менонітів в пастором А. Унгером (який звершив перше хрещення українця Ю. Цимбала). Саме цей текст віровчення став авторитетним джерелом догматики серед євангельських неофітів, що є очевидним після порівняння тексту віросповідання, написаного М. Ратушним (8.10.1871 р. с. Основа, Херсонської губернії) та Гамбурзького віросповідання яке вже було у вжитку у німців-баптистів Старого та Нового Данцига [193]. Можливо Гамбурзький текст М. Ратушний міг отримати через проповідника І. Вілера (1839-1888). При порівнянні текстів, стає очевидним, що розділи присвячені есхатології в цих Сповіданнях майже ідентичні. Підкреслимо, що в питаннях есхатології в тексті Г. Онкена зберігається класичне сповідання віри у видимий прихід Ісуса Христа, вічне засудження грішників та блаженство спасених і не міститься натяків на диспенсціоналізм.

В катехізисі від 1880 р., складеним І. Рябошапкою (1831-1900) питання есхатології фактично не розглядаються. За текстом, твердження дуже прості: Христос прийде у славі Отця свого з Ангелами і відплатить кожному за ділами

його (Мат.16:27). В кінці стоїть приписка: «Також ми визнаємо, що все що сказано в Символі православної Церкви є вірним і з усім погоджуємось, адже там все відповідно до Святого Писання» [132].

Адаптація до формулювання ортодоксального символу віри було результатом бажання підкреслити свою близькість до Православної церкви, з метою пом'якшення релігійних гонінь та переслідувань. Іншою причиною утримання від деталізації есхатологічних подій міг бути негативний досвід менонітів, які слідуючи за тлумаченнями Юнга-Штилінга, очікували Другий прихід Христа в 1836 р. та емігрували на Південь України та Кавказ.

Через В. Г. Павлова, текст віровчення Г. Онкена був поширений серед баптистів на Кавказі. Перший рукопокладений місіонер Російської імперії в 1876 р. переклав повний текст Гамбурзького віровчення російською мовою для баптистів на Закавказзі і видрукував його 1906 г. в Ростові-на-Дону та розповсюдив серед церков баптистів Російської імперії [46].

Текст віровчення Г. Онкена створив спільну віросповідну базу для всіх баптистів Російської імперії, і зберігав свою актуальність в першій половині XX століття. В 1928 р. лідер баптистського руху Росії М. В. Одінов перевидав текст Гамбурзького віровчення Г. Онкена підкреслюючи тим самим вірність прийнятої традиції, та єдність всіх баптистів. Таким чином, ми можемо стверджувати, що текст «Гамбурзького сповідання» (1847) вплинув на загальне формування догматики ЄХБ як в СРСР приводячи віросповідні формули до гармонії із сповіданнями баптистів із країн Західної Європи в першій половині XX ст.

Дослідження текстів інших віросповідних документів демонструє нам тенденцію до стриманих моделей тлумачень майбутніх подій.

В сповіданні віри братських менонітів 1902 р. питання есхатології теж висвітлюються без деталізації диспенсціоналістів. Проголошується віра в Другий прихід Христа видимим чином, воскресіння мертвих та справедливу Божу відплату у вічності [45].

Постміленарні мотиви присутні в тексті «Короткого сповідання християн євангельського сповідання» укладене П. М. Фрізенем в 1903 р., що було додане І. П. Кушнєровим до судової справи Є. Гросіцької і інших віруючих в Києві. В 1908 р. на прохання постміленариста І. С. Проханова, це віровчення було видане з невеликими змінами та запропоноване районному з'їзду євангельських християн в м. Одеса, а 1909 р. воно було прийняте на з'їзді, що проходив в Катеринославі. На тему есхатології у віровченні сказано: «Звідти Він прийде щоб судити живих та мертвих (бо вони всі воскреснуть, праведні та нечестиві, мертві у Христі перше і з'являться всі люди перед Судилищем Христовим і отримають відповідно тому що робили живучі в тілі – і підуть нечисті в муку вічну а праведні в життя вічне) – і довершить Господь Своє велике діло спасіння утвердженням царства правди та миру, радості та слави» [240].

Есхатологічні переконання мали суттєві суспільно-політичні наслідки. Адже поширення ідей аміленаризму та постміленаризму серед євангельських християн та баптистів сприяли поширенню симпатії до комунізму та соціалізму серед євангельських віруючих на початку XX століття. «Комунізм та фаталізм були характерними рисами нового руху... Комунізм – це та вудочка на яку штундові ловлять неофітів. Ось ряд висновків, за якими штундові пояснюють комунізм. Ісус Христос, кажуть вони, постраждав за весь рід людський, а отже його любов до всіх рівна; якщо ж любов Ісуса Христа до всіх людей однакова то й блага цього світу мають бути поділені між усіма людьми...» [195, с. 119]. Спільність ідей штундистів, комуністів та соціалістів на початку XX століття, пояснюється тим, що нові ідеї знаходили відгук в есхатологічних уявленнях перших євангельських християн.

Вчення про Підхоплення, буквальному розумінні Великої скорботи та земному характері Тисячолітнього царства з'явилась в громадах братерських менонітів на в кінці XIX через служіння англійських та швейцарських проповідників. Головним проповідником нової есхатології в с. Рюккенау став Я. Реймер (1860-1948). Вивчаючи книгу Даниїла та Об'явлення він написав книгу

«Чудовий Божий план для людства», яка багато разів перевидавалась і мала авторитет серед євангельських віруючих Півдня України [116, с. 226-227]. В результаті, більшість братерських менонітів прийняли диспенсационалістський преміленаризм, і через праці І. В. Каргеля, який мав дуже тісні дружні стосунки із «водяними менонітами», поширилось на все Братерство ВРЄХБ. Адже в 1968 р. в основу нової редакції віровчення баптистів був покладений текст «Сповідання віри» підготовленого першим пресвітером баптистів Російської імперії – І. В. Каргелем.

Есхатологічні мотиви були присутні у свідомості євангельських християн не тільки в догматиці але й в богослужбовій практиці. В матеріалах Дніпропетровського обласного архіву, зберіглись описи стилю та змісту богослужінь штундистів, що дозволяє ознайомитись із текстом богослужбових пісень, та ключовими ідеями проповідників в 1880-х років [15, с. 160].

Під час проведення ключових обрядів: Вечері Господньої, хрещення, шлюбу та похорону, зберігалась іконічність есхатологічних символів: біла одежа при хрещенні, оспівування вічного блаженства, Вечеря Господня звершувалась тоді (як і сьогодні) «аж поки Господь не прийде». Прочитання символів богослужіння звіщало кожному учаснику наближення Вічності, і надихало віруючих до боротьби на землі, щоб мати право на блаженство у Вічності. Також серед євангельських віруючих сформувалась традиція прикрашати оселі та молитовні будинки так званими «золотими віршами» – важливими текстами із Біблії. Часто ці цитати були есхатологічного чи апокаліптичного змісту (Наприклад, «Ось! Я скоро прийду!» Об. 22:20). Описана традиція зберіглась до сьогодні, що дозволяє нам зробити висновок про силу педагогічного впливу подібних текстів на вірян.

Обрядові елементи богослужіння штундистів мають тісний зв'язок із богослужбовою практикою сучасних ЄХБ та ХВЄ. Адже в богослужіннях місцевих консервативних громад баптистів та п'ятидесятників досі використовуються ті ж пісні, як і сто тридцять років тому. Наприклад під час проведення обряду «Хліболамання» чи «Вечері Господньої» штундисти співали

молоканські пісні: «Коли Христос, ти смерть Свою ученикам явив», чи під час весілля: «Господи, благослови Сам цей шлюб у Твоїй любові!». Ці ж самі пісні використовуються в більшості церков ЄХБ та ХВЄ і сьогодні під час звершення обрядів «весілля» чи «ламання хліба», що наочно демонструє тісний зв'язок богослужбової традиції церков СРСР прийнятої від перших громад на Півдні України і свідчить про тяглість євангельської богослужбової та доктринальної традиції сформованої із ряду локальних богословських систем.

Логіка реконструкції попередніх есхатологічних моделей вимагає дослідження третього джерела євангельського руху в Російській імперії – це пробудження серед аристократії в Санкт-Петербурзі.

Розпочавшись, як «салонна місія», євангельські зустрічі лорда Г. Редстока (1874-1878) та російської аристократії, переросли в масштабний євангельський рух. Навернення у віру найбагатших людей Російської імперії через проповідь «Лорда-апостола», спричинило потужний поштовх поширення євангельських ідей в народних масах. Російські аристократи відкрили двері своїх багатих будинків для спільних богослужінь, на які були допущені всі бажаючі, незалежно від суспільного положення.

С. О. Іпатова зазначає, що серед навернених у нову віру були найбільш впливові люди того часу: гофмейстер М. М. Корф, міністр шляхів сполучення в 1871-1874 граф О. П. Бобринський, графиня О. І. Шувалова (дружина П. А. Шувалова посла в Англії в 1874-1879), княгиня М. М. Дондукова-Корсакова, княгиня Н. Левен, Є. І. Черткова (народжена княгиня Чернишова-Круглікова, мати секретаря графа Л. Толстого), княгині К. Голіцина та В. Ф. Гагаріна, дипломат та державний діяч Ф. Г. Тернер, полковник у відставці та один з найбагатших людей Російської Імперії В. О. Пашков (1832-1902) який неформально очолює рух, що буде названий за його ім'ям – «пашковці» [100]. В цей час до євангельського руху приєдналась також графиня М. Н. Ясновська, яка в якості проповідниці та співпрацівниці баптистського лідера В. А. Фетлера була перекладачем духовної літератури та редактором журналу «Гість» [123, с. 70].

Також до євангельського руху долучились: громадська активістка М. Г. Пайкер, та донька ветерана війни з Наполеоном Д. Давидова – Ю. Засецька (1835-1882), які вели листування із письменниками Ф. Достоевським та М. Лєсковим.

Ю. Засецька, також відома як перекладач релігійної літератури («Подорож Пілігрима» та «Духовна Війна» Д. Буньяна) [123, с. 70]. Важливо відмітити, що за своїм характером книги Д. Буньяна були зосереджені на питаннях особистої етики та есхатології. В цьому дуже популярному творі, автор майстерно використовуючи алюзії із життя мандрівника та духовні алегорії мотивував своїх читачів залишити «Місто, що буде зруйноване» та йти вузьким шляхом до «Небесного міста»!

В. А. Пашков профінансував видання більше ніж мільйонним тиражом більш ніж двісті найменувань різних книг релігійного змісту. В тому числі російською мовою були надруковані збірки проповідей Ч. Сперджена, книги Д. Буньяна «Подорож Пілігрима» та «Духовна Війна», збірки пісень «Улюблені вірші» та велика кількість брошур релігійного змісту [123, с. 73]. Але найбільшу цінність являли собою канонічні Біблії видані Британським біблійним товариством, за спонсорства В. А. Пашкова. Ці книги, та велика кількість іншої літератури формували есхатологічний наратив та переконання євангельських християн.

Для оцінки есхатологічних поглядів лорда Г. Редстока нам треба зазначити, що він дуже співчутливо ставився до руху «Плімутських братів», але вочевидь відносив себе до крила, що не підтримало вчення батька диспенсационалізму Д. Н. Дарбі про «Підхоплення церкви» до «Великої скорботи» та преміленаризм. Це стає зрозумілим з того, що для звершення хрещення В. О. Пашкова в 1882 р., до Санкт-Петербурга приїздив «батько сиріт з Бристолу» Д. Мюллер (1805-1898), який був у числі тих «Плімутських братів» що не підтримав есхатологічні ідеї Д. Н. Дарбі. В своїх простих за змістом проповідях, лорд Г. Редсток робив наголос на живих стосунках з Богом на основі віри і питання есхатології у нього не набувало деталізації. Хоч

збереглись свідчення, що Г. Редсток в проповідях ніколи не погрожував муками в пеклі, все ж апокаліпсична тематика не була йому чужою. Г. Флоровський зазначає, що лорд цінував твори Ж. Гійон, Юнга-Штилінга та мав апокаліптичні передчуття [233, с. 401-402]. Також Г. Флоровський, характеризуючи настрої в Санкт-Петербурзі в сімдесяті роки XIX століття, зазначає, що настрої людей відзначались гострим релігійно-моральним збудженням. Цьому сприяють два мотивуючих фактори: 1) пошук правди разом із апокаліптичним неспокоєм, страх перед Антихристом та надія на Грядущого; 2) жага до «пробудження» чи «навернення», прагнення до якогось повороту в житті до кращого. Для всіх сект того часу Г. Флоровський надає спільну характеристику: моральна чуттєвість, підвищена вразливість сумління (своєрідний рецидив сентименталізму чи новий пароксизм душевного утопізму) [233, с. 401-402]. Цей опис реалістично змальовує есхатологічний аспект культурно-історичних умов зародження євангельського руху в Санкт-Петербурзі.

Таким чином, прийнявши естафету від «Плімутських братів», євангельські віруючі в Санкт-Петербурзі називались «редстокісти», та «пашковці». Спочатку цей рух не мав офіційного лідера, і не був догматично виражений і практика служіння дещо відрізнялось від загально прийнятого баптистського: практикувалась «відкрита» вечеря Господня, не приймали до уваги важливість рукопокладення, допускали хрещення дітей.

Богословська позиція В. А. Пашкова не була чітко сформульована, адже, як стверджує сам лідер пашковців у листі до ректора духовної академії, він не бере на себе сміливість тлумачити богословські питання, через страх помилок, адже у нього не має богословської освіти [102, с. 87]. Символ віри пашковців, автор якого невідомий, з'явився у середовищі євангельських християн Санкт-Петербурга в середні дев'яностих років дев'ятнадцятого століття [102, с. 87].

В питанні есхатології, десятий пункт символу віри євангельської «віри петербурзьких віруючих» 1885-1887 рр. проголошує: «10 Вірую, що буде воскресіння мертвих – праведних та неправедних і день Суду, і що блаженство

праведних і покарання неправедних розпочнуться із моменту смерті і будуть продовжуватись на віки» [208].

Виходячи із запропонованого тексту, у віровченні євангельських віруючих в Санкт-Петербурзі диспенсціоналізм не був визнаний, як нормативне вчення про майбутнє, хоча безумовно його головні ідеї були відомі представникам «Плімутського братерства».

Кардинальна зміна есхатологічного курсу відбулась в результаті зміни керівництва євангельського руху, коли 27 червня 1884 р. В. О. Пашков та граф М. М. Корф були вислані за межі Російської імперії в якості покарання, і новоутворені громади спочатку очолював І. В. Каргель, а потім визнаним лідером став І. С. Проханов [185, с. 24]. Опис активної життєвої позиції останнього, його енергійна церковна та громадська-соціальна діяльність, що заклали фундамент для розвитку євангельського братерства в Російській Імперії детально зроблений в автобіографічній праці «У котлі Росії: життя оптиміста в землі песимізму» [189, с. 263], а також в біографічному нарисі В. Попова [185, с. 223]. Як вже було зазначено, одним із стовпів есхатологічного світогляду І. С. Проханова був постміленаризм, який він успадкував від молокан та систематизував під час навчання у Європі. На початку ХХ століття, постміленаризм був визнаною есхатологічною системою в середовищі баптистського руху. Цієї богословської системи дотримувались багато авторитетних проповідників того часу: Д. Муді (до переходу в диспенсціоналізм), Ч. Сперджен, У. Чапмен, А. Гордон, А. Сімпсон [252, с. 268].

Таким чином, прослідкувавши розвиток есхатології євангельського руху, як форму попереднього богослов'я по відношенню до локального богослов'я ХВЄ можна узагальнити: 1) початкова есхатологічна позиція всіх трьох гілок євангельського руху знаходилась в межах православної традиції аміленаризму, 2) серед євангельських християн початку ХХ століття був поширений постміленаризм, який змінив аміленаризм, вселяючи віру в можливість побудови Царства Божого на землі 3) диспенсціоналізм, який

спочатку сповідувала невелика кількість братерських менонітів, поширився в церквах ЄХБ СРСР в нових історико-культурних умовах.

Кардинальна зміна есхатологічної доктрини від аміленаризму та постміленаризму до диспенсационалізму відбулась під впливом просвітницької діяльності І. В. Каргеля. Спочатку його ідеї не набули великої популярності, адже постміленаризм голови Союзу євангельських християн Росії І. С. Проханова та надія на преображаючу роль Церкви у тодішньому суспільстві погляди, були більш поширеними. Згідно документу «Виклад євангельської віри», чи «Віровчення євангельських християн» укладене І. С. Прохановим (1910) його есхатологія виражалась у тезах, що Другому видимому пришествю Христа буде передувати: 1) покаєння юдеїв, язичників та не настання Тисячолітнього царства Христа; 2) також в світі буде підсилення зла, прихід антихриста та настання міленіуму в період якого зло буде бездіяльне; 3) остання духовна боротьба між добром та злом приведе до великих потрясінь в світі. Під час Другого приходу відбудеться воскресіння мертвих та преображення живих християн. Після завершального суду Божого буде визначене місце для вічності кожної людини. Цікавим є тлумачення про можливість полегшення стану мільйонів тих, хто не знали в повній мірі волю Творця.

П. Мельничук, зазначає, що бурхливий розвиток євангельського руху в Росії на початку ХХ століття, та збільшення кількості послідовників І. С. Проханова до двох мільйонів чоловік нашоувало багатьох на думку що вже настає Царство Боже. Зазначимо, що наведена кількість євангельських християн – реальна, адже згідно перепису на 1897 р. в Російській імперії загальна кількість протестантів була 3 635 000 чоловік (включаючи протестантське населення Прибалтики) [92, с. 3].

Бажання наблизити Царство Боже, через преображення суспільства, прочитується в зусиллях І. С. Проханова по створенню перших релігійних комун: «Вітроград», проекту «Місто Сонця» та «Євангельськ». В 1917 р. ним була організована перша Християнсько-демократична партія «Воскресіння».

Озвучувались пропозиції по створенню християнської армії [156, с. 170]. В 1924-1925 рр. ним були написані ряд статей для журналу «Християнин», які отримали назву «Соціальне Євангеліє Проханова» [189 с. 8]. Тобто вся діяльність І. С. Проханова зосереджувалась на преображенні суспільства через прийняття релігійних етичних моделей в якості суспільних норм, що розвивало в ньому «християнський оптимізм заснований на вірі» який мотивував його до дій навіть в найтяжчі часи історії євангельського руху.

Лідер пізніх протестантів Росії глибоко сподівався на оновлення всієї країни через духовне відродження і самовдосконалення кожної особистості; для досягнення цієї мети і в 1909 р. був створений Союз євангельських християн [156, с. 171]. Важливим додатковим джерелом оцінки есхатологічних очікувань євангельських християн є тексти пісень в «Десятизбірнику». Таку назву мали десять нотних збірок, які були надруковані і розповсюджені серед євангельських церков в 1920-х роках. До «Десятизбірника» увійшли: «Гусла», «Тимпани», «Кимвали», «Пісні Ганни», «Пісні глибини», «Свиріль Давида», «Пісні перших християн». Пісні в цих збірках відображають життя, молитву, славослов'я, вдячність, боротьбу та надії християнина на шляху до Божого Царства. Велика кількість із пісень, що увійшли до «Десятизбірника» або є перекладеними із європейських мов, або були у використанні в менонітських колоніях, або були написані безпосередньо І. С. Прохановим. Есхатологічної тематики автори торкаються не часто, більше в перспективі особистого спасіння, та входження «в небесний Ханаан» тобто в обіцяні Небеса. В піснях оспівується слава Небес, заклики шукати «Небесний град», підкреслюється шлях християнина як чужинця та прихodka на цій Землі. Окремою надихаючою темою є звеличення майбутнього Весілля Христа та Церкви. Популярність цієї теми виокремила пісню «Вже чую я шум, наче від багатьох вод» (Гусла 388) в окрему весільну пісню, яка обов'язково виконувалась на кожному вінчанні молодого подружжя в церквах ХВС та ЄХБ по всій території СРСР. Окремо оспівується краса «Єрусалиму», та «Чудного Сіону» розуміючи при цьому не буквальне місто в Палестині (Ізраїлі), а Церкву, тим самим

поширювалась доктрина заміщення народу Ізраїльського Церквою, що є неприйнятним для диспенсціоналістів в строгому богословському сенсі. Оспівування неземної Вітчизни, та вічної краси небесного краю пропонували альтернативний погляд на реальність, вводячи в наратив протилежний секулярній мрії про «Світле майбутнє в країні Рад».

Вивчаючи Біблійні пророцтва, І. С. Проханов констатував, що релігійні діячі Америки та Західної Європи приділяли велику увагу Росії. Вони цілеспрямовано досліджували Біблійні пророцтва, які можна віднести до Росії в книгах Даниїла та Об'явлення, але на думку І. С. Проханова, навіть ці богослови не змогли розкрити великої таємниці. Єдине в чому вони погоджувались між собою, це в тому що Росія буде грати визначну роль в долі людства (і ця роль буде більшою ніж будь яка інша країна на землі). Думки дослідників І. С. Проханов виділив три групи: 1) Росія – буде мати антихристиянську роль (нагадує Гога та Магога із книги Об'явлення) 2) Невизначені філософи (В. Соловйов: «Чим же стане Росія? Армією Артексеркса чи країною Христа?») 3) Оптимістичні очікування (Ф. М. Достоевський: бідність російського народу пояснюється близькістю до Бога... Христос явить себе Світові через російський народ) [189, с. 16].

В 1933 р. І. С. Проханов також вказував, що в його час Світ сприймався як арена величезної трагедії, на якій було пролито ріки крові в Світових Революціях, і що це все сприяло розвитку песимізму та віри в те, що весь світ прямує до загибелі [189, с. 13]. Розповсюдженню таких переконань також сприяла книга шанованого вченого із Німеччини О. Шпенглера, де він прогнозував «грядущі руїни цивілізації Заходу».²

Постміленаризм І. С. Проханова був ключовою богословською концепцією в ЄХБ протягом першої половини ХХ століття, визначаючи цінності та систему вірувань через пісні, періодику та догмати. Вплив ідей І. С. Проханова відчувається і сьогодні в місцевому несприйнятті диспенсціоналізму окремими євангельсько-баптистськими лідерами, а також

² Тут І.С. Проханов має на увазі книгу Освальда Шпенглера «Присмерк Заходу».

через відродження Союзу євангельських християн із власною системою богословської освіти та догматикою. Соціальна позиція «проханівців» сьогодні провокує диспенсціоналістів до полеміки та ревізії власних поглядів.

Богословський розворот від постміленаризму до диспенсціоналістського преміленаризму в середовищі євангельських християн та баптистів відбулось завдяки працям видатного богослова, екзегета та пастора Івана Каргеля (1849-1937).

Біографія та богослов'я І. В. Каргеля вже стали предметам детального дослідження істориків та богословів та темами дисертаційних досліджень. Серед найбільш відомих є дослідження Г. Л. Ніколса, М. Кузнєцової, І. Макаренко та М. Каретнікової [169]. Згадані «каргелезнавці» зробили значний внесок у вивчення життя та богословської спадщини лідера ЄХБ СРСР через видання праць І. В. Каргеля, аналізу його герменевтичних прийомів, та реконструкцію богословських вподобань.

Загально відомо, що Іван Вен`яминович Каргель був першим рукопокладеним пресвітером серед євангельсько-баптистських церков Російської імперії, що вказує на його пріоритетне право навчати догматичним положенням церкви. Через його лекції на різних Біблійних курсах (офіційних та неофіційних), книги, та очевидну відповідність простому прочитанню біблійного тексту, поширений ним метод тлумачення Біблії став нормативним для всього баптистського руху СРСР на довгі десятиліття. Не повторюючи відомі біографічні етапи його життя, зосередимось на есхатологічних поглядах лідера ЄХБ СРСР.

Історик М. Каретнікова підкреслює, що І. В. Каргель був богословом світового масштабу, і його перші праці демонструють живу співпрацю із світовим євангельським рухом [115]. Свої богословські погляди І. В. Каргель спочатку формував під час навчання в Гамбурзькій богословській семінарії (Г. Онкен), а потім завдяки володінню німецькою мовою, через читання іноземної літератури, займався самоосвітою глибоко вивчаючи біблійний текст. Очевидно, через дружбу із братерськими менонітами, І. В. Каргель міг

прийняти диспенсціоналізм та високі моральні вимоги до членів баптистських церков.

Есхатологія І. В. Каргеля чітко викладена у віровченні (1913 р. в Санкт-Петербург) Цей текст був підготовлений для другої громади євангельських християн Санкт-Петербурга, в якому ясно проголошувались ключові позиції диспенсціоналізму: 1) таємний, невидимий прихід Христа; 2) ті хто очікують Його будуть готові та ввійдуть у Славу; 3) не готові до Другого приходу Христа залишаться з невірними на Велику скорботу; 4) під час таємного приходу, померлі вірні воскреснуть, а живі – зміняться у славні тіла; 5) видиме Пришестя відбудеться із Церквою та Ангелами; 6) після Славного Пришестя відбудеться Суд живих на землі; 7) настане Тисяча років Царювання Христа; 8) після Тисячі років сатана отримає волю на короткий час; 9) після чого відбудеться остаточний суд [107, с. 10-11]. І. В. Каргель дипломатично оминав тверджень, що комуністична влада є владою Антихриста, а на його думку вона йому тільки передує [80].

Фактично, спираючись на досліджуваний текст сповідання І. В. Каргеля, можна визнати його богословським батьком диспенсціоналізму у всьому євангельсько-баптистському братерстві СРСР, адже як вже було згадано вище, в 1968 р. текст цього віровчення буде визнаний офіційним віровизнанням всього ВРЄХБ СРСР. О. В. Карев вважав І. В. Каргеля великим богословом, який розробив та сформулював євангельсько-баптистське віровчення, прийняте в усьому Братерстві ВРЄХБ [114].

Друк І. В. Каргелем диспенсціоналістського варіанту віровчення, через три роки після публікації сповідання віри І. С. Прохановим з явно постміленарним нахилом, очевидно вказує на бажання першого пресвітера в Російській імперії ствердити диспенсціоналістську модель як основну.

Як пише біограф І. В. Каргеля, М. Каретнікова: «Проханов хотів щоб кожна людина могла почути Добру Звістку. Всі засоби для цього були гарні, в тому числі і політичні – участь в Думі, християнська партія і т. д. Це все було чужим для І.В. Каргеля. Він завжди стояв поряд з Прохановим в ділі освіти, але

друзями вони не були» [115]. Зміна суспільно-політичної ситуації в країні та релігійні гоніння на євангельських християн загострила есхатологічні очікування, і створила сприятливі умови для розповсюдження ідей диспенсціоналізму І. В. Каргеля. Д. Дейтон підтверджує цю тезу і вказує, що в кінці XIX ст. в євангельському русі відбувся здвиг від ідеї поступової інавгурації Царства Божого в історії через місію Церкви (постміленаризм) до розуміння кризи руйнування світу і з'явлення Царства Божого згори при поверненні Христа (преміленаризм) [273].

Одним із ключових елементів поширення догматичних положень І. В. Каргеля були біблійні курси. Наприклад, в 1920 та 1923 рр. І. В. Каргель проводить Біблійні курси в с. Миколаївка (Сумська обл.) на яких навчається 55 чоловік. Предмети, які вивчались на цих курсах: догматика, гомілетика, тлумачення книги Об'явлення [217, с. 35]. Паралельно із курсами доньки І. В. Каргеля навчали курсантів грамоті, що свідчить про низький рівень освіти слухачів, і пояснює швидке прийняття очевидних, заснованих на Біблії тез І. В. Каргеля в питанні есхатології.

В 1924-1928 рр. І. В. Каргель викладав вчення про гріх, освячення та Тлумачення на книгу Об'явлення на Біблійних курсах в Ленінграді та Латвії (м. Лієпая та м. Вентспілс). Диспенсационалістичні ідеї І. В. Каргеля розповсюджувались як через офіційні Біблійні курси в Ленінграді так і через безліч неофіційних Біблійних курсів (Сумська, Харківська, Херсонська області України). Але основною зброєю І. В. Каргеля завжди було написане ним слово. Кількість знайдених у самвидавах написаних ним праць досі постійно зростає. Таким чином, через публікації І.В. Каргеля та слухачів його курсів, до середини тридцятих років, в обох братствах: «Євангельських християн» та «Баптистів» розповсюдилось та утвердилось вчення про Підхоплення церкви до Великої скорботи та преміленарний погляд на Тисячолітнє царство.

Іншим інструментом поширення есхатологічних догматів був друк догматичної та полемічної літератури. В 1920 р. в ході полеміки із богословом-адвентистом, що жив за межами СРСР, І. В. Каргель написав дослідження «Де

згідно Писання знаходяться померлі?», в якому він, слідуючи преміленарній позиції вчить про Тисячолітнє царство, воскресіння мертвих та вічне покарання та життя [108]. Також існує невелика за обсягом праця «Ось! Я скоро грядущ!» – це збірка тематичних роздумів про Другий прихід Христа в світлі диспенсціоналізму [108, с. 378]. За змістом ця праця подібна до книги «Лекції про друге пришествя Ісуса Христа», що була укладена на основі лекцій прочитаних І. В. Каргелем на курсах в Ленінграді [108, с. 378]. Найбільш ґрунтовним джерелом ЄХБ з есхатології в СРСР був «Тлумач книги Об'явлення Івана Богослова» І. В. Каргеля [108, с. 449]. Ця книга не була видана за життя автора, але розповсюджувалась в копіях 1924 та 1928 рр. Вперше вона була видана лише в 1991 р., з ініціативи православних християн. В основу книги були покладені матеріали лекцій, які були прочитані автором під час Біблійних курсів в 1907 р. в Санкт-Петербурзі. Саме цей текст тлумачення єдиної пророчої книги Нового Заповіту вплине на всіх наступних коментаторів Об'явлення (І. Барчук, П. Й. Рогозін, І. В. Музичко [164], А. В. Дуднік [94]).

Існують також неопубліковані лекції Івана Каргеля на тему про Другий прихід Христа, які повноцінно відповідають ключовим есхатологічним тезам Сповідання віри 1913 р.

Таким чином, пасторська та педагогічна діяльність І. В. Каргеля стала визначальним фактором зміни загальної постміленаристської моделі, яка поширювалась серед євангельських християн на початку ХХ столітті а нових історико-культурних умовах, на диспенсціональну модель.

2.3 Механізм поширення диспенсціоналістської традиції у середовищі ЄХБ СРСР

Віровчення євангельського руху було сформульоване та систематизоване людьми, які мали богословську освіту західного зразка. Розуміння необхідності богословської освіти для служителів євангельського руху, бере свій початок від братських менонітів, пастори яких спочатку проходили підготовку в місцевих церковних громадах, а потім, для отримання

академічної богословської освіти, відряджались до Німеччини (Гамбург, Берлін, Бремен), Швейцарії (Біблійна школа в Санкт-Кришоне та Базелі) або Англії (коледж імені Сперджена).

Відомо, що першими баптистськими студентами-богословами, що закінчили Богословську семінарію в 1870-1880 рр. в м. Гамбург, були: місіонер В. Г. Павлов, пресвітер І. В. Каргель, та литовський пресвітер І. Ейдеманіс.

За наявної інформації, в 1910 р. на Півдні України звершували служіння чотири випускники Гамбурзької семінарії, два випускники богословської школи в Санкт-Кришоне та один доктор богослов'я [102, с. 428]. Першою духовною (учительською) семінарією для підготовки вчителів християнської молоді, стало двоповерхове приміщення в с. Астраханка, (Мелітопольський район, Запорізької області, Україна). Засновником та директором семінарії був Вальтер Жак (1878-1939), цільова аудиторія – всі євангельські церкви, що були в окрузі [73]. Таким чином мінімальний вплив професійних богословів був присутній від самого початку зародження баптистських церков, що знайшло своє відображення у догматиці, і свідчить про те, що богословська освіта відігравала вирішальну, часто неусвідомлену, роль в подальшому розвитку віровчення вітчизняного «Євангельського» та «Баптистського» Союзів.

На початку ХХ ст. доступною для навчання баптистів Російської імперії була Богословська семінарія в польському місті Лодзь (1907). Для проходження навчання в якій в 1909 р. були направлені одинадцять абітурієнтів російських баптистів, майбутніх лідерів ЄХБ (М. Д. Тимошенко, П. Я. Дацко, Р. Д. Хом'як, З. Я. Павленко, П. И. Кравченко, Е. П. Гриненко, А. Персіанов, Васильєв, Єфимови, Скороходів).

Зауважимо, що В. А. Фетлер, інший лідер баптистів, вже навчався в Біблійному коледжі Сперджена, в м. Лондон (Великобританія). Відомо, що досвід навчання В. А. Фетлера максимально буде застосований у організації Біблійного інституту в м. Нью-Йорк та м. Філадельфія, через навчальні програми яких диспенсационалізм пошириться і на п'ятидесятницькі союзи СРСР.

В Російській імперії перші біблійні курси були відкриті тільки після пом'якшення релігійних утисків через лібералізацію законодавства 1905 р. В 1905-1907 рр. в будинку княгині Лівен (Санкт-Петербург) були проведені шеститижневі Біблійні курси для проповідників, на яких вивчали тлумачення Біблії, історію Церкви та євангельського руху, граматику та арифметика [115]. І. В. Каргель викладав «Тлумачення книги Об'явлення» та інші предмети. Також І. В. Каргель паралельно проводив Біблійні курси в Латвії (Ліспая та Вентспілс). Що черговий раз демонструє прямий взаємозв'язок між богословською освітою та формуванням есхатологічних поглядів у проповідників і в місцевих громадах відповідно.

Подальший огляд історії свідчить про тенденцію до підвищення рівня богословської освіти для місцевих лідерів.

В 1913 р. була в м. Москві зареєстрована Перша біблійна школа, хоча навчання через Першу світову війну так і не було розпочато. В 1923 р. в Москві В. Г. Павлов та М. Д. Тимошенко організували короткострокові біблійні курси для Союзу Баптистів Росії, які 1927 р. отримали статус діючих постійно. Керівником (відповідальний П. В. Іванов-Клишніков) [122].

Дослідження тенденції до отримання богословської освіти лідерами євангельського та баптистського рухів руйнує міфічне уявлення про відсутність богословської освіти у лідерів пізніх протестантів, і демонструє зв'язок вітчизняної догматики із богословською традицією диспенсационалізму, яка на той час вже поширилась в світовому баптистському русі.

Аналіз біографії ста лідерів «Євангельського» та «Баптистського» Союзів в СРСР, надали наступні результати:

79 лідерів– мали тільки богословську освіту;

4 лідерів- мали дві освіти: і світську і богословську;

17 лідерів – мали тільки вищу світську освіту [270].

З метою отримання богословської освіти діючі керівники та перспективні лідери євангельського руху спрямовувались до закордонних вищих духовних закладів. Дослідження показало, що географія навчання

лідерів Союзу баптистів також була дуже широкою. Вони були випускниками університетів в Англії: Оксфордський університет та Біблійний коледж в м. Бристоль. Інша частина студентів навчалась у США та Канаді: Колумбійський університет, університету м. Лув'їл (Кентуккі), Ньютонівський богословський інститут, Російські біблійні інститути в м. Нью-Йорк та в м. Філадельфія, Біблійний інститут Д. Муді (Чикаго), в семінарії Берклі (Каліфорнія) та богословській семінарії Лос-Анджелеса. Велика кількість навчалась в Європі: Берлінський університет, університет Галле (Німеччина), Рига (Латвія), Тарту (Естонія), семінарія м. Лодзь (Польща). Один з служителів закінчив богословський факультет американського університету в м. Пекін (Китай). Окрім того є відомості про навчання служителів-баптистів в Бразилії, Канаді, Франції, Швейцарії та інших країнах. Невелика кількість випускників закінчила Одеський та Санкт-Петербурзький університету .

Також, як вже зазначалось, підготовка проповідників проводилась на місцевому рівні на Біблійних курсах в м. Санкт-Петербург (Ленінград), та Москві.

Продемонстрована статистика та географія навчальних закладів, де лідери ЄХБ отримували богословську освіту демонструє багатоманітність богословських традицій та локальних богословських систем, які могли вплинути на формування вітчизняної догматики, і доводить, що формування віронавчальної традиції відбувалось у постійному напруженому діалозі.

Репресії, Друга Світова війна, та антирелігійна політика відтермінували можливість розвитку богословської освіти до 1968 р., коли в Москві, були відкриті «Заочні біблійні курси», – єдина легальна богословська школа для підготовки проповідників для всього ВРЄХБ. Аналізуючи зміст предметів які викладали на цих курсах, стає очевидним перманентний вплив диспенсціоналістського премієнаризму. Догматику на курсах вивчали за підручником О. М. Бичкова (1928-2015) який теж був диспенсціоналістом (стверджуючи головні тези про Підхоплення Церкви, Міленіум та інше). Завдяки цим курсам, богословську освіту отримало більшість лідерів ВРЄХБ та

десятки проповідників із п'ятидесятницьких церков СРСР, які до 1989 р. були частиною Союзу баптистів. Відповідно, через вказаний освітній механізм, диспенсціоналізм отримав позиції єдиної есхатологічної моделі майбутнього в усіх церквах СРСР.

В 1920 р. виходець із братських менонітів Півдня України В. Л. Жак разом із Я. Крекером заснували в Німеччині місію для проповіді військовополоненим росіянам «Світло Сходу» (зараз відома як «Світло для Сходу»). В результаті діяльності місії в 23 таборах виникли групи євангельських віруючих. Місія співпрацюючи із Союзом євангельських християн (І. С. Прохановим), В. Ф. Марцинковським (1884-1971) та княгинею С. Лівен. Представники місії займалась друком християнської періодики, літератури та організували в м. Вернигород Біблійну школу для охрещених солдатів, що приєднались до євангельського руху та мали повертатись на Батьківщину [167]. Гасло школи, яке було написане на семи мовах нагадувало студентам про християнську єдність: «Всі єдині у Христі!». Ця перша закордонна біблійна школа для російськомовних студентів проіснувала протягом семи років, і щорічно випускала двадцять студентів, яка проіснувала доти доки студенти із СРСР могли її відвідувати [249]. За спогадами очевидців, студенти цієї біблійної школи в 1920 р. письмово звертались до диспенсціоналіста І. Я. Бокмелдера, декана Біблійного інституту в м. Нью-Йорк, з проханням про зарахування на навчання.

Есхатологічні догмати інтенсивно поширювались через євангельську періодику. Наприклад, журнал «Вісник любові та істини» (1920) друкувався в Німеччині і розповсюджувався серед російськомовних військовополонених. Зміст цього журналу спрямований до підбадьорення ув'язнених, зміцнення у вірі новонавернених та нагадування через вірш та біблійні цитати про наближення Другого приходу Христа. На титульній сторінці, в якості епіграфів, було написано два тексти: Фил.4:5 «Господь близько» та Об'явл.22:12 «Ось я скоро прийду!», що свідчить про впевненість видавців у наближенні часу другого приходу Христа та бажанні передачі цієї надії читачам [125, с. 4-5]. Не

виключено, що цей, або подібний журнал розповсюджувався співпрацівниками місії «Світло для Сходу».

Місія «Світло на Сході» відіграла важливу роль у поширенні баптистських догматів серед церков та груп СРСР. Зусиллями працівників місії в період із 1963 по 1989 рр. до Радянського Союзу було ввезено більш ніж 10 000 000 Біблій, Нових Заповітів, книг, брошур, календарів, пісенників і журналів. В цей же період Місія транслювала на СРСР християнські радіопередачі (А. І. Майером, М. О. Воднєвським, І. В. Магалем) [167].

Інша впливова місія, яка відіграла важливу роль у закріпленні диспенсационалістського світогляду серед євангельських церков СРСР була місія «Блага звістка» (Німеччина, GBV – Gute Botschaft Verlag), яка із 1980-х поширювала безкоштовно на території СРСР духовну та богословську літературу. Серед найбільш популярних книг, поширюваних ними були наступні книги диспенсационалістів: «Синопис Біблії» Д. Н. Дарбі, тлумачення на книги Біблії В. Кейлі, праці В. Скотта [212], Г. Л. Гайкоопа [57], Т. Б. Бейнса [42], , та Х. С. Фоорхоефе [234]. Всі ці книги були важливим джерелом есхатологічних знань в період інформаційного голоду після розпаду СРСР. Автори-диспенсационалісти переконували читачів ясному скорому майбутньому: у апокаліптичній ролі всієї Західної Європи, Підхопленні Церкви, акцентували увагу на грядущій останній армагедонській битві, загальному воскресінні мертвих, створенні Нового Неба та Нової Землі. Особлива увага приділялась Ізраїлю, як окремому етносу, політичні зміни в долі якого презентують наближення приходу Христа. Зміст поширених видавництвом «GBV» книг з есхатологічної тематики є дуже подібний, і відрізняється лише різними методами побудови аргументації. Слід зауважити, що не зважаючи на масовість поширення, великого авторитету ці книги в середовищі п'ятидесятницьких церков – не мали. Основна причина – це певна міра упередженості, що «баптистська» література нічого не може навчити духовних християн. Останнє переконання стало результатом сформованої до 1980-х років упевненості у власній оригінальності.

Християнські радіопередачі Я. Пейсті (1920-2010) були важливим елементом механізму поширення вчення про Другий прихід Христа, адже починаючи із 1946 р. протягом п'ятдесяти років проповіді випускника Університету м. Нью-Йорк, слухали християни різних деномінацій за «Залізною завісою» СРСР [101]. За свідченнями очевидців, починаючи із 1970-х його проповіді були популярні серед проповідників ЄХБ. Виходячи із текстів проповідей Я. Пейсті, він проповідував вчення про Підхоплення Церкви, швидкий Другий прихід Христа в розумінні диспенсациональної традиції. Таким чином через «Транс-Світове-Радіо» не деталізовані есхатологічні проповіді, поширювали головні принципи вчення про останні дні у відповідності до диспенсационального вчення, що зумовило поширення цих ідей серед більшості російськомовних євангельських віруючих світу.

Я. Гомінюк, був іншим баптистським радіопроповідником-емігрантом, тематику та зміст проповідей якого досліджуємо за збірником «Слава Ісусу Христу» [62, с. 354-363]. Він також навчає про реальний, близький, славний Другий прихід Христа, який мотивує всіх християн до самовдосконалення та активної духовної праці. Автор утримується від деталізації хронології есхатологічних подій (не розкриває тему Підхоплення, та не торкається Міленіуму). Таким чином автор свідомо ухиляється від дискусійних питань в радіопросторі, з метою охоплення більшої аудиторії.

В середині ХХ століття, в Південній Америці (Еквадор, Кіто) існував «Біблійний радіоінститут» який через радіостанцію «Голос Анд» транслював біблійні лекції. Постійні слухачі забезпечувались дидактичним лекційним матеріалом, аналізуючи який можна реконструювати погляди євангельської слов'янської діаспори. А. Гамільтон, упорядник лекцій, відкрито навчав про всі ключові елементи диспенсационалістського преміленаризму (Підхоплення, Скорбота, період Антихриста та Тисячолітнє царство). Описуючи методологію тлумачення Біблії, А. Гамільтон підкреслював: «нижченаведена схема майбутніх подій слідує буквальному розумінню чи тлумаченню головних Біблійних пророчих деталей» [58]. Можливо, цей радіоінститут був пов'язаний

із біблійним радіоінститутом Івана Серегова (1915-?), який працював у м. Спрінгфілд, штаті Мізурі до 1977 р.

Також значний вплив на формування світогляду українських християн мали п'ятидесятницькі радіопроповідники: канадський пастор І. Зінчик (1924-2001) який із 1970 р. готував євангелізаційні радіопрограми і, американський проповідник Л. Якобчук (1932 р.н.).

Також переконаності у вірності обраної есхатологічної моделі додавало те, що всі авторитетні проповідники ХХ століття, теж притримувались диспенсціоналізму. Ця богословська позиція сповідалась всесвітньо відомим баптистом, доктором Б. Гремом (1918-2018), який в 1982, 1984, 1988, 1991 та 1992 роках відвідував СРСР для проповіді, а також генеральним суперінтендантом «Асамблеї Божої» Т. Зіммерманом (1912-1991), який в 1976 р. теж відвідував країну Рад. Таким чином, прийняття диспенсціоналізму сприяло догматичній інтеграції баптистів та п'ятидесятників у світовому євангельському руху.

Взаємному обміну догматичними положеннями між ХВЄ та ЄХБ сприяло сорок чотири роки спільного перебування в одному Союзі, де проходили спільні наради, єдиний друкований орган – «Братерський вісник», одне джерело богословських знань – Заочні біблійні курси в Москві.

Для поширення есхатологічних ідей євангельські віруючі намагались використовувати різні методи, у тому числі і численні періодичні видання.

Розглянемо приклад авторитетного Союзного журналу – «Братерський Вісник», в якому зрідка публікувались статті на есхатологічну тематику О. В. Карева та А. І. Міцкевича, лекції для ЗБК, статті із Біблійного словника Е. Н'юстрема та «Тлумача Біблії» І. Я. Бокмелдера. Журнал видавався в період з 1945 по 1993 роки але тематика доктрини про останні часи майже не висвітлювалась, незважаючи на величезний попит від членів церкви ЄХБ, адже зміст журналу ретельно перевірявся співробітниками КДБ, а апокаліптична тематика могла бути розцінена як антирадянська агітація.

Нижче ми розглянемо приклади есхатологічних тем опублікованих у «Братерському віснику», завдяки якому, через авторитет авторів статей «Братерського вісника», та масовість тиражу (3000-5000 екземплярів) додатково сприяли утвердженню диспенсационалістського преміленаризму, як спільної позиції у всіх церквах ЄХБ СРСР.

Викладач ЗБК, А. Й. Міцкевич, у статті «Другий прихід Христа» у на сторінках Братерського Вісника №5 за 1965 р. навчав есхатології диспенсационалістів. Спираючись на 25 розділ Євангелія від Матвія він конструює майбутній суд Христа над народами, які залишаться на землі після Підхоплення Церкви. Другий прихід Христа нерозривно пов'язується із зібранням євреїв у власній державі в Палестині. Під текстом статті зроблена примітка, що повідомляє, про існування інших точок зору з приводу питань, піднятих в статті. Головна педагогічна мета вказаної статті – спонукати віруючих до побожного життя. Автор не намагається вивести формулу правдивої Церкви («справжньої нареченої Христа») чи конкретизувати типології «оливи» як образу Духа Святого, чи Слова Божого. Тим самим автор уникає загострення конфесійних дискусій і обмежується загальними настановами на збудування членів церкви у вірі.

В №6 Братерського вісника (1964), у статті «Про Божі суди», А. Й. Міцкевич, посилаючись на притчу про десять дів робить наголос, що не всі члени Церкви будуть Підхоплені, а лише ті хто були готові. Аналізуючи багатогранність поняття Суд Божий, А. І. Міцкевич вчив про види Суду (засудження, суд Великого Білого Престолу). Очевидно, що формулювання та термінологія, які використовувались авторами ЄХБ та ХВЄ – однакові. Це важливо для розуміння походження спільного вчення, адже, як вже зазначалось, до 1989 р. велика частина п'ятидесятників адміністративно знаходились у ВРЄХБ.

В наступній статті А. Й. Міцкевич, ґрунтуючись на текстах Пс.44 та Іс.53 р. та Матв.25 р. автор змальовує образ Христа-нареченого в контексті

східної весільної традиції. Головна мета А. І. Міцкевича – мотивувати читача до ревного християнського життя в очікуванні Христа з Небес [159, с. 27].

Додатково, для оцінки преміленаристичних поглядів очільника ВРЄХБ О. В. Карева можна завдяки архівному аудіозапису його проповіді на тему «Христос в Тисячолітньому царстві», що доводить, тезу про поширення О. В. Каревим ідеї преміленаризму, як буквального розуміння Тисячолітнього царства, як періоду виконання всіх Божих обітниць та благословень для земної планети, коли людство зможе оцінити велич та красоту життя з Богом [111].

Спираючись на есхатологію Каргеля, очільник ВРЄХБ О. В. Карев та А. Й. Міцкевич популяризували ідею таємного приходу Христа за Церквою з метою Підхоплення [112, с. 13-25]. В результаті торжества ідей І. В. Каргеля, доктрини преміленаризму та про «Таємний прихід Христа» були відображені у новій редакції віровчення ЄХБ 1985 р. та в усіх інших догматичних положеннях та документах, як офіційне віровчення ВРЄХБ [113, с. 36-43].

Вершиною есхатологічного вчення стала публікація в останніх номерах «Братерського вісника», на початку 1990-х в книга Б. Грема – «Чотири вершники», в якій аргументовано викладалась позиція про настання останніх днів перед приходом Христа, тим самим підвищуючи градус есхатологічних очікувань релігійного населення (бувшого) СРСР до максимального градусу [72]. Що і вилилось в інерції есхатологічних очікувань 1990-х р. коли на порозі нового тисячоліття «Другий прихід Христа» був головною темою проповідей у всіх євангельських церквах.

Важливим елементом механізму прийняття та поширення єдиної есхатологічної традиції була емігрантська література надрукована в повоєнний час в Аргентині, США та Канаді. Дослідження змісту якої свідчить про те, що переконлива більшість ЄХБ в середині ХХ століття стали послідовниками диспенсационалізму. В якості зворотного зв'язку, емігранти намагались різними нелегальними засобами передати цінну богословську літературу до СРСР. Адже в країні Рад надрукувати книги присвячені есхатологічній тематиці було неможливо.

П. Т. Плешко (1896-1996) баптистський пастор із м. Клівленд (Огайо, США) багаторічний редактор журналу «Євангельський вісник» був одним із перших авторів, хто написав коментар до книги Об'явлення. Як випускник Біблійного інституту диспенсціоналіста В. Фетлера в м. Нью-Йорк, він був плідним послідовником свого вчителя: всі праці П. Плешко побудовані на ідеї диспенсціоналістського преміленаризму [183]. Автор робить великий наголос на ознаках другого приходу Христа (спокуси, проповідь по всьому світу, лжехристи та війни), тлумачить послання до семи Церков в книзі Об'явлення, слідуючи уже сформованій методиці І. Я. Бокмелдера, К. Ларкіна та І. Сейса [182]. При цьому наголос робився на тому, що виникнення нових християнських деномінацій – це ознаки очищення та реставрації Церкви в процесі приготування до Підхоплення (Філадельфійський період). Продовжуючи вірність традиції, автор навчає про Підхоплення, Скорботу та буквально Тисячолітнє царство.

У тому ж диспенсціоналістському ключі тлумачиться книга «Таємничий зміст книги Об'явлення Івана Богослова» (Н. Ерн, 1956 р. Буенос-Айрес, Аргентина). Очевидно, що ці книги могли бути використані, як підручники для навчання в аргентинській Біблійній семінарії для російськомовних студентів, випускником якої був редактор книг із диспенсціоналістським нахилом – П. Харчлаа (1918-2015).

Серед найбільш популярних книг, виданих емігрантами в Північній Америці є «Пояснення на книгу Об'явлення» І. Барчука, в якій автор дотримується тлумачення семи періодів Церкви як історії в якій відображається історія Християнства, вчить про Підхоплення Церкви до Великої Скорботи та відстоює позиції преміленаризму [13].

Надаючи велику увагу деталізації майбутнього Міленіуму, та майбутнім «Новим речам» І. Барчук розділяє спасених на дві категорії: «Церква і святі з Ізраїлю» які будуть жити в місті Новому Єрусалимі та спасенні народи з поган в усі часи, що свідчить про існування «попередніх» та «паралельних» богословських систем, по відношенню до віровчення нелегальних ХВС, де вже

були розроблені припущення про дві категорії спасених (Церква та спасенні народи) [13, с. 272]. Питанням есхатології І. Барчук приділяв увагу в тексті «Пояснення чотирьох Євангелій», слідуючи вже панівній на той час прийнятій у ЄХБ Канади та США доктрині про останні часи [14, с. 423-430].

Книги «Історія Світу в світлі Біблії» (1927) та «Царство Боже та Царство Світу цього» (1964) пресвітера баптистської церкви в м. Нью-Йорк М. Салов-Астахова (1893-1965?) більше відомого як автора популярної в церквах ЄХБ розповіді «Юдит» про діяльність наметової місії в післяреволюційні Росії. М. Салов-Астахов, стверджує, що у своїх дослідженнях він не спирається на інших авторів, а пропонує власне біблійне дослідження спираючись на загальну методологію диспенсціоналістів, в якому він досліджує долю людства та історію Спасіння від створення Світу до настання Вічності. В своїх текстах він фактично ретранслює вже загальноприйняту в ХХ столітті есхатологію ЄХБ [201].

Фундаментальна двотомна праця «Божий план Спасіння» Івана Марка Галустянця (1899—1987) пастора ЄХБ (Ашфорд, США), розкриває «Божий план спасіння» як метатему, всіх ключових богословських питань [151]. В цій роботі автор досліджує не тільки есхатологію, а й багато суміжних тем: Христологію, еклезіологію та пневматологію, створюючи у читачів комплексну уяву про єдину, гармонійну та досконалу волю Божу. Конструюючи біблійний наратив, автор вчить про вознесіння Христа, Хрещення Духом Святим, принципи богослужіння, ознаки відродження, вчення про покладання рук, про суд Божий та сім періодів Церкви, Підхоплення Церкви, Армагедон, Гога та Магога, майбутню Вічність та Нове Небо та Землю. Іван Марк пропонує власну графічну диспенсціоналістську схему Божого плану спасіння, не копіюючи зміст К. Ларкіна чи І. Я. Бокмелдера (хоча подібність образів та хронологія подій – збігаються).

П. Й. Рогозін (1898-1974) пастор-емігрант в США, співпрацівник В. Фетлера в роботі Російського Біблійного Інституту у м. Філадельфія в 1964 р. опублікував «Таємниці Апокаліпсису» [196]. В радянські часи ця книга як і

багато подібної літератури розповсюджувались самвидавом – передрукованою на друкарській машинці, що свідчить про її популярність серед баптистів. Його коментар також став засобом популяризації ідеї диспенсціоналізму в середовищі російськомовних євангельських емігрантів проголошуючи Підхоплення, таємний прихід Христа за Церквою (двофазний прихід) та буквально «Тисячолітнє царство Христа» на землі.

Порівнюючи богословські вподобання емігрантів-баптистів можна виділити спільні риси: 1) визнання основ диспенсціоналістської методики тлумачення Біблії; 2) проповідь преміленаризму; 3) віра в швидкий Другий прихід Христа; 4) віра у Підхоплення Церкви. Продовжуючи порівняльний аналіз поглядів баптистських богословів-емігрантів, можемо виявити також і розбіжності: 1) неузгодженість у часі Підхоплення; 2) різне розуміння можливості покаяння після Підхоплення Церкви; 3) Різне розуміння призначення Церкви у Вічності; 4) Різні графічні моделі «Огляду Божого Спасіння». Тому догматична гомогенізація досягалась через популяризацію праць авторитетних богословів. Наприклад канадське емігрантське видавництво «Дорога Правди» розповсюджувало книги німецького богослова Е. Зауера (1898-1959). В 1978 р. була опублікована «Тріумф Розп'ятого», а в 1991 «Бог, людина, вічність». Е. Зауер виділяє тему «завіту», як центральної у розумінні розвитку Божого Царства. Традиційно для диспенсціоналістів Е. Зауер конструє картини майбутнього (антихрист, Підхоплення, грядуще Царство). Через ці публікації, авторитет особи богослова допомагав узгодити протиріччя і досягти єдності у есхатологічних питаннях.

Важливо наголосити, що саме П. Харчалаа (1918-2015) пастор-емігрант (Ашфорд, США), через редагування перекладених книг, та популяризацію богословської американської літератури закріпив позиції диспенсціоналізму в бувшому СРСР та в середовищі емігрантських церков. Окрім редагування російської версії «Біблії Скоуфілда», йому належить невелика за об'ємом книга «Об'явлення» (1991), призначена для занять із новонаверненими в біблійних класах [241]. Головна мета цієї книги полягає у донесенні ключових

диспенсационалістських правд до читачів: про сім періодів Церкви, претрибуляціонізм та буквальне розуміння Тисячолітнього царства. До його напрацювань також належить підготовка російськомовного авторитетного академічного видання «Тлумачення Біблійних книг» Далласької богословської семінарії (1990) у п'яти томах. Есхатологія концентровано викладена в п'ятому томі – «Тлумачення послань Нового Заповіту та книги Об'явлення» [242]. Автори «Тлумачення», зберігаючи вірність диспенсационалістській традиції, пропонують поміркований коментар, і утримуються від категоричних хронологічних меж кожного із семи періодів Церкви, м'яко коментують тему про Антихриста. Таким чином, наявність академічного біблійного коментаря зміцнило усвідомлення приналежності до диспенсационалістичної традиції в середовищі євангельських церков бувшого СРСР і вплинув на розвиток самоідентифікації віруючих.

Серед вітчизняних ЄХБ, традиція тлумачення книги Об'явлення, яка була започаткована І. В. Каргелем, отримала своє продовження в працях білоруського баптистського автора В. Я. Канатуші. В кінці 1980-х та на початку 1990-х років в Україні його праця була досить популярною серед ЄХБ та ХВС. Це тлумачення представляє собою одну із небагатьох спроб переосмислити життя сучасних українських баптистів в світлі есхатології. Автор дає оцінку суспільно-політичним та релігійним процесам свого часу, а також релігійним рухам; також він дає негативну оцінку Р. Бонке, інтерпретує події 1917 р, розглядає питання еміграції до США, оцінює етичні питання та елементи богослужбової практики (використання рок-музики в євангельських церквах) тим самим поєднуючи есхатологію та етику в практичних питаннях життя та служіння євангельських віруючих сьогодення [105].

Висновки до другого розділу

На основі залученні значного масиву першоджерел з'ясовується історія розвитку і суть диспенсационалістського преміленаризму як спільної богословської традиції пізніх протестантів. Окреслено основні причини

поширення есхатології Д. Н. Дарбі, особливості погляду євангельських християн та баптистів, описаний механізм поширення есхатологічних ідей в СРСР.

Запропоновано визначення «диспенсціоналізму» та зроблений детальний аналіз змісту цього поняття й окреслений його богословський контекст. Введені та пояснені такі базові поняття для дослідження: «Підхоплення», «Велика скорбота», «Тисячолітнє царство» та «диспенсціоналістський преміленаризм». Продemonстровано, що диспенсціоналістський преміленаризм є молодю богословською системою, яка первинним аргументом мала містичний аргумент, що був посиленний раціональною аргументацією та популяризований через праці Д. Н. Дарбі. Реконструйовано історичний шлях поетапного розвитку диспенсціоналізму в зв'язку із рухом пізніх протестантів (пуритан, баптистів, руху ревайвалізму, плімутських братів). Розкрито вплив творчості таких богословів-диспенсціоналістів як В. Блекстоун, І. Сейс, К. Ларкін, С. Скоуфілд та інші, а також доведено вплив російських перекладів цих публікацій на процес формування віровчення вітчизняних баптистів і п'ятидесятників. Доведено, що прийняття й поширення диспенсціоналістського преміленаризму як визнаної есхатологічної «Традиції» в середовищі євангельських богословів Північної Америки та Західної Європи визначило вектор розвитку есхатології в середовищі вітчизняних ЄХБ та ХВЄ.

Продemonстровано есхатологічну складову мотивації переселення німецьких колоністів до північного Причорномор'я й історико-культурні умови розвитку євангельського руху в Російській імперії. Проаналізовано есхатологічну складову у віроповідних документах «штундистів», молокан, «пашковців» баптистів та євангельських християн і доведено вплив віровчення Г. Онкена та Гамбурзької семінарії на поширення уніфікованого вчення, що сформувало дискурс «попереднього» локального богослов'я. Доведено, що постміленіаризм І. С. Проханова поступився диспенсціоналістській доктрині, яка була репрезентована у віровченні І. В. Каргеля і стала визнаним

віровченням ВРЄХБ СРСР та ХВЄ, залишаючись до сьогодні панівною доктриною.

Доведено, що віровчення, зокрема есхатологічна доктрина, євангельського руху було систематизоване та сформульоване людьми, які мали богословську освіту західного зразка, та зміцнилось через поширення диспенсціоналістської богословської літератури (видавництво GBV) як найбільш популярного напрямку в середовищі американського та європейського баптизму та підкріплювалось протягом десятиліть через емігрантські радіопередачі (А. І. Майер, М. О. Воднєвський, І. В. Магаль Я. Пейсті) і лекції біблійного радіоінституту. Значну увагу приділено аналізу періодичних видань, на кшталт «Братерського вісника» (статті А. І. Міцкевича та О. В. Карева), та змісту ідей богословської літератури, виданої Б. Геце, В. Маловим (В. Фетлером), П. Т. Плешко, Н. Ерном, І. Барчуком, М. Саловим-Астаховим, Іваном-Марком Галустянцею, П. Рогозіним, П. Харчлаа, Е. Зауером та Я. В. Канатушою. Таким чином, у радянський період вітчизняними та закордонними есхатологами ЄХБ була сформована «паралельна» у відношенні до ХВЄ система вчення про «останні дні».

В процесі дослідження богословського аспекту есхатології було дане визначення «диспенсціоналізму» та зроблений детальний аналіз змісту цього поняття в світлі його богословського контексту, а також уточнені ключові богословські терміни та поняття даного дослідження (Підхоплення, види требуляціонізму, різні погляди на міленаризм, та інше).

Зазначено, що «диспенсціоналістський преміленаризм» є основною богословською традицією для баптистів та п'ятидесятників по території бувшого СРСР.

Аналіз історичних умов розвитку диспенсціоналізму продемонстрував, що диспенсціоналістський преміленаризм, є порівняно молодого богословською системою, розвитку якої сприяв містичний аргумент індивідуального відкриття, який був популяризований через праці Д. Н. Дарбі. В ході дослідження, було проаналізовано історичний шлях поетапного розвитку

диспенсационалізму у зв'язку із рухом пізніх протестантів (пуритан, баптистів, руху ревайвалізму, «Плімутських братів»). Розкрито вплив творчості таких богословів-диспенсационалістів як В. Блекстоун, І. Сейс, К. Ларкін, С. Скоуфілд, та інших, та доведено вплив російських перекладів цих публікацій на процес формування віровчення вітчизняних баптистів та п'ятидесятників. Доведено, що поширення диспенсационалістського преміленаризму, як есхатологічної «Традиції», в середовищі євангельських богословів Північної Америки та Західної Європи визначило вектор розвитку есхатології в середовищі вітчизняних ЄХБ та ХВЄ.

Проаналізувавши історико-культурні умови та джерела формування есхатологічних переконань українських євангельських християн і баптистів було вивчено есхатологічну складову мотивації переселення німецьких колоністів до північного Причорномор'я й історико-культурні умови розвитку євангельського руху в Російській імперії. Проаналізовано есхатологічну складову у віроповідних документах «штундистів», молокан, «пашковців» баптистів та євангельських християн і доведено вплив віровчення Г. Онкена та Гамбурзької семінарії на поширення уніфікованого вчення, що сформувало дискурс «попереднього» локального богослов'я. І виявлено, що початковий аміленаризм успадкований штундистами від східного православ'я трансформувався у потсміленаризм І. С. Проханова та Ч. Сперджена. І лише у відповідь на праці Раймера та І. В. Каргеля, під дією складних історико-культурних умов антирелігійної політики СРСР постміленаризм поступився диспенсационалізму і став визнаним віровченням ВРЄХБ СРСР та ХВЄ, залишаючись до сьогодні панівною доктриною.

Слідуючи методології Р. Шрайтера, можна стверджувати, що диспенсационалізм, як частина світогляду вітчизняного євангельського руху, отримав сприятливі умови для поширення в результаті напруги між відповідними історико-культурними умовами («Культурою»), місцевою групою євангельських церков («Церквою») та змістом проповіді («Посланням»). І завдяки поширеності, тягlostі та визнанню в СРСР трансформувався із окремої

форми локального богослов'я започаткованого І. В. Каргелем у віронавчальну «Традицію» затверджену у сповідальній формі віровчення ВРЄХБ. Ця модель віровчення стала богословським фоном, для розвитку різних есхатологічних наративів та «есхатологічної еклезіології» нелегальних п'ятидесятників СРСР.

Також було продемонстрований механізм поширення диспенсціоналістської традиції у середовищі ЄХБ СРСР і доведено, що як загальне догматичне віровчення, так і есхатологічна доктрина, євангельського руху було сформульоване й систематизоване людьми, які мали богословську освіту західного зразка, та зміцнилось через поширення диспенсціоналістської богословської літератури як найбільш популярного напрямку в середовищі американського та європейського баптизму та підкріплювалось протягом десятиліть через емігрантські радіопередачі і лекції біблійного радіоінституту. Аналіз періодичних видань, на кшталт «Братерського вісника», та опублікованої емігрантами богословської літератури довів, що диспенсціоналістський преміленаризм залишався безальтернативною богословською системою протягом всього радянського періоду. Таким чином, у радянський період вітчизняними та закордонними богословами із ЄХБ була сформована «паралельна» у відношенні до ХВС система вчення про «останні дні».

РОЗДІЛ 3. П'ЯТИДЕСЯТНИЦЬКА ЕСХАТОЛОГІЯ: СВІТОВИЙ ТА НАЦІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

3.1 Есхатологія північноамериканських та європейських п'ятидесятників: богословські та історико-культурні умови поширення диспенсационалістичної моделі

На цьому етапі дослідження, головним завданням є виявлення історико-культурних умов та богословських джерел формування есхатологічної доктрини «Асамблеї Божої», як «паралельного», по відношенню до вітчизняної догматики ХВЄ, локального богослов'я. Для більшості світових п'ятидесятницьких об'єднань, які історично мають спільний генетичний початок через служіння місії «Азуза-стріт», локальне віровчення «Асамблеї Божої» трансформувалось у власну богословську «Традицію».

На зламі XIX-XX століття євангельські церкви США жили в постійній напрузі очікування грядущого приходу Ісуса Христа, як реалізації «блаженної надії», яке гармонійно доповнювало богослов'я «третьої дії благодаті» Д. Веслі. П'ятидесятницька есхатологія сформувалась на основі ідей Д. Н. Дарбі, під впливом ревайвелізму та руху святості, який був зорієнтований на поновлення духовної сили Апостольської церкви [216, с. 147-164]. Цю думку підтверджує В. Сінан: «формування богословського й духовного змісту п'ятидесятництва найістотніший внесок здійснив якраз веслеянський рух святості середини і другої половини XIX ст. Ця релігійна течія стала найяскравішим вираженням соціального й богословського невдоволення, зрослого в середовищі американських церков у зв'язку із збільшенням їхнього матеріального забезпечення й ускладненням структури та форм служіння. Прихильники руху жили в атмосфері очікування близького другого приходу Христа й відновлення перед цією подією надприродної духовної сили, яка характеризувала апостольську церкву» [216, с. 149]. Відповідно, сприйняття новим рухом ідей диспенсационалізму було природнім явищем, адже представляло досвід нової персональної П'ятидесятниці, як виконання пророцтва про есхатологічний «пізній дощ Духа Святого» і реалізацію Божої обітниці із книги Йоїля, де

сказано: «буде останніми днями, говорить Господь: Я виллю від Духа Свого на всяке тіло» (Дії.2:17).

В процесі розробки власного віровчення, п'ятидесятники виділили наступні доктринальні акценти своєї конфесії: Спасіння, Хрещення Святим Духом, Боже зцілення, служіння Святого Духа як особливості програми приготування до Другого Пришестя [273]. П'ятидесятники стверджують, що «доктрина про останні часи, це – середовище для живої надії на швидке настання Божого Царства[273]. Тому для них очікування «кінця світу» не є приводом для впадання у відчай, а мотивацією для посиленої місіонерської діяльності та практики із самовдосконалення.

Зародження Всесвітнього п'ятидесятницького руху, відносять до 1901 р., коли в Біблійній школі «Бет-ель» (м. Топіка, Канзас, США) почались масові прояви глосолалії. Керівник школи методистський пастор Ч. Пархам (1873-1929) мотивував студентів до колективного тематичного дослідження тексту Біблії, зосереджуючись на таких темах як: покаяння, навернення, освячення, Божественне зцілення, хрещення Духом Святим та Другий прихід Христа [269, р.6]. В ході дослідження студенти прийшли до переконання, що зовнішньою ознакою прийняття хрещення в Дусі Святим є говоріння іншими мовами земних племен (ксенолалія), яке супроводжує місію «церкви останніх днів» перед Другим Пришестям Христа. Перші послідовники Ч. Пархама обрала для себе назву «Група Апостольської віри», тим самим підкреслюючи свою безпосередню причетність до практики «говоріння іншими мовами» за часів Апостолів (Дії 2).

Р. П. Соловій підкреслює, що «дар інших мов Пархам трактував у есхатологічному розумінні. Він розглядав його як дієвий засіб проповіді серед нехристиян, так актуальної перед очікуваним тріумфальним поверненням Христа» [216, с. 147-164]. Впевненість у необхідності проповіді Євангелія у всьому світі перед Другим приходом Христа, мотивувала Ч. Пархама, до тлумачення, що «...дар мов є ключовою умовою для успішної євангелізації світу, адже за його допомогою кожен віруючий може проповідувати Євангеліє

народам інших країн, навіть не вивчаючи їхніх мов...(інші) мови, як доказ другої дії благодаті, стали свідченням досягнення віруючим стану християнської досконалості» [216, с. 147-164]. Аналогічне місійне тлумачення ролі інших мов зазначається і в оксфордському керівництві з есхатології [273]. Таким чином, вихідні положення самоідентифікації перших п'ятидесятників базувались на розумінні себе як «останніх посланців» перед грядущим Пришествям Христа.

Другою ключовою фігурою в поширенні ідей п'ятидесятників став афроамериканець В. Сеймур (1870-1922), колишній студент Ч. Пархама. У квітні 1906 р. в м. Лос Анджелес, на вулиці Азуза-стріт 312, він розпочав богослужіння, які переросли у масштабний всесвітній рух. За свідченнями очевидців, під час цих зустрічей, люди переживали потужний спільний містичний досвід (говорили іншими мовами, отримували зцілення, починали пророкувати, приймали рішення їхати на місійне служіння). Новий рух швидко набирал популярність і кількісно зростав. П'ятидесятницьке тлумачення про рівність усіх людей перед Богом («вилиття Духа на кожне тіло») призвело до нівелювання расового чи статевого обмеження для участі в богослужінні. В результаті під час богослужіння в «Місії на Азуза-стріт» чорні та білі разом звершували служіння, а жінкам дозволялось проповідувати та приймати священство. Такі дії були викликом тогочасним релігійним та суспільним нормам, адже серед проповідників було популярним вчення про обраність англо-саксів, як нащадків загублених племен єврейської діаспори (позиція якої притримувався Ч. Пархам, що стала однією із причин розриву із В. Сеймуром).

Як зазначає Д. Шеріл, «люди, що приїздили на Азуза-стріт, були самого середнього рівня, часто бідні, нерідко без освіти...» [255, с. 49]. А за свідченням очевидця подій, доктора В. К. Гувера, «ентузіазм, свобода вираження, спонтанність в прославленні Бога, крик та плач, це було правилом замість того щоб бути виключенням в ранніх п'ятидесятницьких служіннях».[269, р. 7]. Зазначені фактори створили сприятливий ґрунт для швидкого поширення п'ятидесятництва в усьому світі. Простота та практичність звістки, близькість

до вже відомого євангельського вчення запалювала проповідницький ентузіазм. Відвідувачі служіння на Азуза-стріт із інших країн, після повернення, ставали місіонерами.

Розпочате В. Сеймуром богослужіння тривало протягом трьох років, з 1906 по 1909 рр., і увійшло в історію як «Пробудження на Азуза-стріт». А сама Місія на вулиці на Азуза-стріт 312 в Лос-Анджелес існувала до 1931 р. поширюючи головні тези п'ятидесятницького руху, надихаючи відвідувачів до приготування себе до Другого приходу Христа виконавши «Велике доручення».

Популяризація нового вчення, та значний відтік членів євангельських церков до п'ятидесятників викликало швидку реакцію серед церковних лідерів. Звинувачення у фанатизмі, єресі, та одержимості формували ореол «мракобісів» та «бузувірів» довкола послідовників п'ятидесятницького вчення.

Гнівний протест проти п'ятидесятницького руху був висловлений в «Берлінській декларації» (1909) яку підписало вісімдесят три теолога (в тому числі і граф М. М. Корф), стверджуючи, що походження п'ятидесятництва – «з низу». Криза викликана початковим непорозумінням на початку XX століття не вичерпалась і до сьогодні [43, с. 294-297].

Аналізуючи культурно-історичні умови розвитку «Пробудження» та причини загострення есхатологічних очікувань населення США, не можна ігнорувати наслідки Великого землетрусу в Сан-Франциско 1906 р. Питанню впливу цієї катастрофи на розвиток п'ятидесятницького руху була присвячена частина докторської дисертації норвезького церковного історика Н. Блох-Гоель, (опублікована в 1956) [204, с. 80]. А також в роботах історика релігії А. Андерсона та норвезького дослідника Г. Свенсена.

Ф. Бартлеман, один з лідерів на Азуза-стріт, переживаючи особисту кризу та відчуття наближення дня Божого суду, в 1906 р. опублікував брошуру «Останній заклик» (тираж 10 000). У цьому тексті автор наголошував, що Бог готовий дати людству останній час, щоб люди покались, пробудились та слідували Його вченню: «І знову, на самому кінці часів, нас кличе Бог.

Останній поклик, крик опівночі лунає над нами, і наші вуха добре його чують. Господь бажає дати нам останній шанс. Останній поклик, всесвітнє пробудження. Над усім світом вершитиметься суд. Скоро відбудуться жахливі події» [204, с. 76-77]. Через місяць після публікації брошури Ф. Бертлемана, 18 квітня 1906 р., стався Великий землетрус у Сан-Франциско. За даними «Encyclopedia Britannica» землетрус силою 7.9 балів зруйнував 80% міста, загинуло біля 3000 жителів, і залишилось без житла біля 250000 населення. Сила поштовхів відчувалась на відстані біля 430 км. Від Лос-Анджелеса (Каліфорнія) до Кус Бей (Орегон) [279].

Для Ф. Бартлемана, Великий землетрус у Сан-Франциско був доказом Божого втручання в історію людства та «Божим покаранням для надзвичайно гріховного міста». Ці події безумовно, сприяли початку духовного пробудженню на Азуза-стріт, в м. Лос-Анджелес під час якого з квітня до вересня 1906 р. навернулось біля 13 000 осіб [204, с. 76-77].

Продовженням заклику до покаяння серед жителів США стала брошура Ф. Бертлемана на дві сторінки під назвою «Землетрус!!!». Він розповсюдив 125 000 примірників в районі Лос-Анджелеса та Сан-Франциско. В тексті цієї брошури на першій сторінці містились цитати з Біблії, а далі автор аргументовано доводив, що «землетруси є Божою карою для людей і прямим наслідком Божого гніву» [204, с. 76-79]. Важливим аргументом в тексті цієї брошури було пророцтво американського проповідника Лі Спренглера, який стверджував, що після Христового знамення почнеться потужне релігійне пробудження в США. Наприкінці брошури лунали палкі застереження та заклик до покаяння.

Зауважимо, що хоч землетрус в Сан-Франциско не був вирішальним фактором в розвитку п'ятидесятницького руху, однак Блох-Гоель підкреслює: «Катастрофа справила сильне враження на сучасників, особливо у Каліфорнії. У апокаліптично налаштованих колах катастрофу легко могли інтерпретувати як есхатологічний знак. У тому ж місяці відбулося велике виверження Везувію. Натхненні та зацікавлені в апокаліпсисі люди, не вагаючись, прямували до

Азуза-стріт, де вони могли почути пояснення стихійних лих у світлі Біблії...» [204, с. 80]. І продовжуючи цю думку Блох-Гоель пише: «...наплив людей на зустрічі на Азуза-стріт частково виявились результатом апокаліптичних настроїв, які викликала катастрофа у Сан-Франциско» [204, с. 80].

В результаті того, що богослужіння Місії на Азуза-стріт відвідала велика кількість лідерів євангельського руху зі всього світу, вчення «про хрещення Духом Святим» в есхатологічному світлі розповсюдилось дуже швидко і в більшості країн були організовані національні об'єднання п'ятидесятницьких церков. Для організації їхньої діяльності та розповсюдження були випрацювані церковні статuti та погоджені віровчення.

П'ятидесятники усвідомлювали себе «Нареченою Ісуса Христа», якій потрібно прокинутись, та приготувати себе для зустрічі із Нареченим (Мтв.25р.). Тому на зібраннях місії на вулиці Азуза-стріт та в газеті «Апостольська Віра» постійно лунали заклики до пробудження [273].

П'ятидесятницький рух, ідентифікуючи себе із виконанням Божої обітниці про вилив Духа Святого в останні дні, та розвиваючи своє віровчення в напрузі між герменевтикою біблійного тексту та історико-культурними подіями орієнтувався не тільки на природні катаклізми, а й на політичні події та суспільні кризи.

В 1906 р. Т. Б. Баррат, який став засновником п'ятидесятницького руху в Норвегії, відвідав Нью-Йорк, прийняв п'ятидесятницьке вчення та заснував у Христіанії (Осло) першу п'ятидесятницьку громаду. В 1913 р. цю громаду відвідав Ф. Бартлеман, на зустріч із яким прийшла велика кількість людей. У вченні Т. Б. Баррат робив акцент на виділення ознак кінця світу (стихійні лиха, «зневажання Бога в Росії та жахливе ставлення до євреїв»). Визначення ознак останнього часу повинно було вказати на настання семилітнього часу володарювання антихриста (Великої скорботи), після чого Христос зацарює, а сатана буде скинутий у вогняне озеро [204, с.81-83].

Таким чином, п'ятидесятницька есхатологія в США та Європі на початкових етапах розвивалась в герменевтичній напрузі між культурними

питаннями (інтерпретацією суспільно-політичних процесів, екологічних катастроф та інше) та буквальною інтерпретацією біблійного тексту.

Кристалізація богословських сповідних формул відбулась вже після початку процесу інституалізації американського п'ятидесятницького руху і створення перших церковних Союзів. Так 1914 р. триста служителів, що репрезентували різні регіони США, заснували п'ятидесятницьке об'єднання церков «Асамблея Божа» (обираючи назву вони посилались на послання до Євреїв 12:23 в перекладі Короля Якова) [274, р. 7].

2-7 жовтня 1916 р. був прийнятий віросповідний документ, «Ствердження (Положення) фундаментальних правд, погоджених Генеральною Радою Асамблеї Божої», який складався із сімнадцяти параграфів [269]. В цьому документі було проголошено сповідання віри: 1) благословенну надію на Підхоплення Церкви та воскресіння із мертвих; 2) віру в буквальное Тисячолітнє царство; 3) вогняне озеро останнього суду; 4) Нове Небо та Землю.

Богословський курс «Асамблеї Божої» зафіксований в 1916 р. залишився незмінним і до сьогодні, постійно залишаючись у затверджених межах диспенсціоналістського преміленаризму та претрибуляціонізму. На практиці, для п'ятидесятників, есхатологічне очікування преображення тіла в майбутньому надає право для боротьби проти хвороб та бідності сьогодні, адже будь-яке зцілення розцінювалось як дотик до «сили воскресіння» (Фил.3:10).

М. Вольф відмічає певне співпадіння між сотеріологією п'ятидесятників та пристрастю до соціальних преображень в теології звільнення, адже обидва мають на увазі певне «матеріальне» розуміння спасіння (хоча п'ятидесятники намагаються розглядати спасіння перш за все як остаточну есхатологічне дію, на фоні якої соціальні дії менш важливі в порівнянні із вічністю) [273].

Підтверджуючи незмінність проголошених догматів, доктор К. Нельсон доповнив прийняті сімнадцять параграфів, прояснивши деякі важливі питання («коли настане підхоплення Церкви?») [168, с. 74-75]. Дотримуючись диспенсціоналізму, як основної богословської методології «Асамблеї Божої», віровчення було поглиблене в працях видатних богословів С. Гортонна [66], В.

Мензіса [157], Б. Пірса [12] та інших. З позиції «Асамблеї Божої» есхатологія сприймається і проповідується не як апокаліптичне жахіття, а як звістка радості та втіхи у виконанні Божих обітниць [243].

Класична п'ятидесятницька апокаліптична модель, не проповідує постміленаристську модель приходу Царства шляхом політичних преображень суспільства в історії. Головною темою є сходження Царства Божого згори, при завершенні історії, що несе в собі певну есхатологічну сміливість зберігати відокремлення від світу.

Важливий внесок у створення спільної п'ятидесятницької есхатологічної парадигми в світовому масштабі належить «Вогненній Біблії» («Біблія з коментарями для повноцінного життя» під загальною редакцією Д. Стемпса), де всі навчальні матеріали в питанні есхатології написані в руслі диспенсціоналізму, претрибуляціонізму та преміленаризму [26]. Також популяризації спільного вчення служить переклад підручників з богослов'я (С. Хортон та В. Мензіса) які стали базовими джерелами для підготовки майбутніх священнослужителів та місіонерів через систему богословської освіти п'ятидесятників. За цією схемою і була поглиблена есхатологічна позиція українських п'ятидесятників із УЦХВС та ОЦХВС, що закріплено у відповідних віросповідних документах [52].

У порівнянні із вітчизняними п'ятидесятниками, сучасні американські богослови із «Асамблеї Божої», зберігаючи акцент на вченні «про останні дні», не пропагують крайнощів «есхатоманії», представляючи роздуми над апокаліптичною тематикою як «благословенну надію» для Церкви [78]. Хоча, протягом ХХ ст., спостерігались і певні виключення, коли окремі проповідники робили завеликий наголос на тлумаченні пророчих текстів, співвідносячи їх із особистим життям, і таким чином впадали в богословські крайнощі.

Прикладом може слугувати особа проповідника-пророка В. М. Бранхама (1909-1965) який позиціонується Р. Ліардоном як один із «Божих Генералів» [137]. Проголосивши себе пророком Іллею, головне завдання якого приготувати Церкву до другого приходу Христа, він проводив активні Євангелізаційні

кампанії та служіння зцілення, як в США так і в Південній Африці. В. М. Бранхам [35] є автором ряду книг з тлумачення книги Об'явлення («Відкриття семи печаток», та «Виклад семи періодів Церкви») в яких використовуючи авторитет особистого відкриття від Бога, слідуючи формально диспенсціоналізму та визначаючи різні Божі ознаки у природних явищах (фази місяця...) та пропонуючи власний погляд на розвиток історії Християнства пророкує швидке наближення дня Другого приходу Христа в Славі [34]. Не зважаючи на його відверту антитринітарну позицію та містичний характер вчення, запропонована ним есхатологічна модель була розповсюджена як серед його послідовників так і серед представників різних п'ятидесятницько-харизматичних конфесій. Позиція В. Бранхама не набула значного поширення серед сучасних євангельських церков України, хоча мала певну стимулюючу дію на загострення есхатологічних очікувань.

Пастор Д. Вілкерсон (1931-2011) є представником американських п'ятидесятників, який представляє збалансований підхід між тлумаченням біблійного тексту та проголошенням особистого містичного досвіду Божого відкриття. Як пастор "Times Square Church" (Нью-Йорк, США) він довгий час залишався одним з найбільш впливових п'ятидесятницьких проповідників, якому вдавалось постійно тримати свою аудиторію в стані есхатологічної напруги без проголошення чітких хронологічних меж повернення Христа. Не відомі факти використання ним схем чи карт для поширення есхатологічного вчення. Як автор ряду книг він стимулював людей до побожного життя в очікуванні Другого приходу без есхатоманії. До добірку Вілкерсона належать бестселери: «Хрест та ніж», «Видіння: пророцтво про наближення Армагедону» (1978 р.) [48], «Сила життя» [50], «Останній заклик до Америки» та «Божий план в грядущій депресії», «Притули трубу до вуст твоїх!» [49], та дуже популярна в Україні християнська газета «Віник Пришестя». Книги Д. Вілкерсона стали широко відомими українському читачу вже після розпаду СРСР, і стали засобом переорієнтування уваги віруючих від зусиль розкрити таємниці Апокаліпсису, до власної моральної відповідальності в очікуванні

парузії. Проводячи ретроспективний аналіз його пророцтв від 1978 р. стверджують, що він попереджав про економічний безлад (створення нової грошової системи, банкрутство...), кліматичні зміни та землетруси, голод та епідемії, розбещеність та занепад моралі, релігійне відродження. Пророцтва Д. Вілкерсона відігравали та відіграють важливу світоглядну роль, адже ідеально доповнювали та доповнюють п'ятидесятницький есхатологічний наратив, дозволяючи віруючим в процесі конструювання дійсності, та пошуку відповідей на питання «проблеми зла» та «теодицеї» знаходити для себе логічні обґрунтування всього, що відбувається.

Розглянувши процес та умови формування американської п'ятидесятницької богословської традиції в питанні есхатології, було з'ясовано, що вона була сформована на основі диспенсціоналізму, спираючись на буквальну герменевтичну традицію, в умовах загострених есхатологічних очікувань, як реакції на природі та суспільно-політичні кризи. І саме віровчення «Асамблеї Божої» в питанні «вчення про останні» дні сильно вплинуло на формулювання національної догматичної позиції в УЦХВС під проводом єпископа М.С. Паночко [52].

Так що і «Асамблея Божа» і УЦХВС, згідно позиції вчителя Союзу, А. І. Кліновського, дотримуються: 1) Претрибуляційної точки зору – Підхоплення до Великої Скорботи; 2) Преміленаристи – вірять в буквальний період правління Христа протягом Тисячі років; 3) Прихильники «Трифазного приходу Христа». Трифазний прихід Христа за Церквою складається в свою чергу із трьох етапів: 1) Таємний прихід за Церквою перед Скорботою; 2) Прихід із Церквою в кінці правління Антихриста; 3) Прихід після Тисячолітнього Царства [120, с. 10].

Запропоноване формулювання віровчення відповідає догматиці «Асамблеї Божої» і наочно демонструє результат впливу американської богословської традиції диспенсціоналізму на формування вітчизняного віровчення «про останні дні» в об'єднанні УЦХВС. В наступних розділах буде запропонований детальний аналіз механізму обміну богословськими ідеями між

американськими п'ятидесятниками та найбільшим п'ятидесятницьким союзом України (УЦХВЄ).

3.2 Есхатологія українських емігрантів-п'ятидесятників в США, Канаді та Західній Європі

Нам відомо зовсім мало матеріалу для оцінки розвитку вчення «про останні дні» серед українських п'ятидесятників-емігрантів в США та Канаді.

Першим показовим джерелом для нас, є праця пастора, керівника української гілки «Асамблеї Божої» в США, Ф. К. Смольчука (1917-2008), що була перекладена українською мовою це «Божий кінцевий план: драма тисячоліть» [214]. В цьому підручнику представлена позиція автора, що тримається традиційного диспенсационального підходу в есхатології. А оскільки ця книга була призначена для україномовних читачів, то вона є важливим свідченням позиції американських п'ятидесятників-емігрантів в середині ХХ століття. Оскільки Ф. Смольчук разом С. Дурасовим неодноразово контактував з лідерами українських п'ятидесятників, в 1980-х та 1990-х то ми можемо стверджувати, що їхня есхатологічна позиція популяризувала диспенсационалістський преміленаризм в українських церква кінця ХХ століття через друковану літературу та участь у освітніх проектах. Серед розповсюджуваних в Україні Ф. Смольчуком книг були: «Біблійні доктрини Асамблеї Божої» П. К. Нельсона [168], і «Біблійні пророцтва» С. Гортонна [65], що теж сприяло формуванню відповідної позиції про «останні речі» в середовищі українських ХВЄ після розпаду СРСР.

Видатний євангеліст Д. Беспалова (1926-2017) в книзі «Спілкування людини з Богом» (1959) підкреслює: «Ісус знову прийде за своєю Церквою! Він прийде забрати таку Церкву, яку Він заснував у день П'ятидесятниці – тобто Церкву сповнену Духа Святого, без плями чи вади... чи міг би я бути учасником Підхоплення без хрещення Духом Святим?». [23, с.103-104]. Виходячи із тексту стає очевидно есхатологічна позиція українських емігрантів в Канаді, які були переконані що п'ятидесятницький досвід є ключовою умовою для участі в

Підхопленні, що робить позицію Д. Беспалова близькою до поглядів А. Бідаша, фундатора есхатологічної еклезіології нелегальних п'ятидесятників СРСР. Переконаність в близькості другого приходу Христа багаторазово проголошувалась Д. Беспаловим в численних проповідях про Підхоплення Церкви де він наголошував на розумінні двох фаз Другого приходу Христа (як перший прихід Христа мав дві фази (народження та вихід на служіння в тридцять років) так і другий раз Христос прийде в дві фази (невидимим чином за Церквою та видимим чином із Церквою) [22].

Позиція Д. Беспалова відображала сформовану есхатологічну традицію українських п'ятидесятників-емігрантів в Канаді (радіопроповідник І. Зінчик, пастор П. Мельничук, пастор В. Шилук [256], єпископ А. Муравський). Другим показовим прикладом є праця іншого емігранта, близького співпрацівника Д. Беспалова, – Д. Кіріч (Кіріченко). Він зробив детальний огляд біблійної історії Спасіння в книзі «Світ та його кінець» (1968), в якій намагається не тільки викласти вчення про Підхоплення церкви до Великої скорботи, а й змалювати богословську панораму осмислення історії людства від Початку Творення до Кінця (початку Вічності з Богом) [117]. Починаючи від створення Неба та Землі, ділячи історію на сім періодів, з елементами особистих зворотів до читачів та поетичними вставками В. Куренної, автор змальовує переконливу, надихаючу картину пророчого майбутнього. Очевидно, що ця книга розрахована на широке коло читачів, з різним рівнем біблійної чи богословської підготовки з метою усвідомлення швидкого наближення кінця світу.

Наступним джерелом дослідження есхатології емігрантів-п'ятидесятників є книга «Другий прихід Господа Ісуса Христа на Землю» Н. Мазана [144]. З перших сторінок автор робить наголос на тому що вже настав останній час! Автор також слідує вже сформованій традиції ділити історію на сім періодів, тлумачить видіння боввана зі сну Навуходносора та сімдесят седмиць (книга Даниїла 2 та 9 розділи). Автор наголошує, що цей світ знаходиться при дверях влади антихриста і підкреслює: «З Господньої волі, на

наших очах Історія Ізраїлю відновилась, починаючи з 15 травня 1948 р. – чи це не є останньою седмицею?». Робиться особливий наголос на тому, що Єрусалим був поділений навпіл між арабами та євреями у виконання пророцтва Захарії («половина міста піде в полон» Зах.14:2), що і відповідає дійсності донині. Вся книга зосереджена на ідеї усвідомлення близькості другого приходу Христа і закінчується закликом до покаяння – щирого навернення до Бога.

У відповідності до вказаних поштових адрес, ця книга розповсюджувалась безкоштовно автором із Франції а також Д. З. Беспаловим із Канади. В передмові Н. Мазан робить важливу примітку, що ним також була написана книга із більш детальним дослідженням Біблійних пророцтв об'ємом 240-260 сторінок, яка була видана як російською так і французькою мовами. Нажаль, ця книга для нас недоступна.

Таким чином виявляється доведеним, що п'ятидесятницькі автори-емігранти з США, Канади, та Франції розробляли власний есхатологічний погляд залишаючись в межах загального русла диспенсационалістського преміленаризму, не вступаючи в доктринальні протиріччя із офіційним віровченням «Асамблеї Божої». Подальші контакти Д. З. Беспалова із керівництвом нелегального союзу ХВС в Україні (ОЦХВС) створило умови для взаємного обміну аргументами щодо розуміння питань про останній час і узгодження спільної доктрини.

Висновки до третього розділу

Визначаються умови та процес формування п'ятидесятницької доктрини в «Асамблеях Божих» та в середовищі українських п'ятидесятників-емігрантів, а також вплив цих ідей на доктрину вітчизняних ХВС.

Продемонстровано атмосферу есхатологічного очікування, яка панувала в перших десятиліттях розвитку п'ятидесятницького руху. Підкреслено позитивну роль для поширення п'ятидесятницького руху поглибленого аналізу суспільно-політичних катастроф та природних катаклізмів із метою ілюстрації

«ознак останнього часу». Реконструйований процес формування есхатологічної доктрини «Асамблеї Божої» та роль С. Хортон, В. Мензіса, Д. Стемпса у поширенні п'ятидесятницьких доктрин у масштабах світу. Окремо проаналізовано зміст і вплив В. Бранхама та Д. Вілкерсона як діаметрально протилежних моделей донесення есхатологічної звістки. Доведено, що есхатологічна доктрина «Асамблеї Божої» США повністю відповідає офіційному віровченню УЦХВС під головуванням М. С. Паночка.

Продемонстрована доктрина «про останні часи» у віровченні Ф. Смольчука, Д. Беспалова, Д. Кіріча та Н. Мазана. Доведено, що п'ятидесятницькі автори-емігранти з США, Канади та Франції розробляли власний есхатологічний погляд, залишаючись у межах загального русла диспенсационалістського преміленаризму, не вступаючи в доктринальні протиріччя з офіційним віровченням «Асамблеї Божої», який вони поширювали на ХВС в СРСР через особисті контакти, друк літератури та радіопрограми.

За Р. Шрайтером, для визначення умов розвитку локальної богословської системи досліднику потрібно проаналізувати «Паралельні форми богослов'я». В даному випадку це північно-американський та західноєвропейський п'ятидесятницький диспенсационалізм національних об'єднань та українських емігрантів.

Дослідивши богословські й історико-культурні умови поширення диспенсационалістичної моделі серед північноамериканських та європейських п'ятидесятників було доведено, що п'ятидесятницький рух розвивався ідентифікуючи себе із виконанням есхатологічних пророцтв в атмосфері апокаліптичних очікувань, що мало наслідки в особливому сприйнятті всіх суспільно-політичних криз та природних катаклізмів як чергових «ознак останнього часу». Загостренні апокаліптичні очікування в середовищі п'ятидесятників трансформувались в місійний ентузіазм, моральний перфекціонізм (який в СРСР трансформувався в етичний ригоризм), та пріоритет містичного над раціональним.

Диспенсационалістський преміленаризм був прийнятий як офіційна позиція віросповідання найбільшого в світі об'єднання п'ятидесятників – «Асамблеї Божої» офіційними представниками яких були піонери українського п'ятидесятницького руху Воронаєв та Шмідт. Реконструювавши процес формування есхатологічної доктрини «Асамблеї Божої» та визначивши роль творів провідних п'ятидесятницьких теологів С. Хортон, В. Мензіс, Д. Стемпса, було встановлено, що есхатологічна доктрина «Асамблеї Божої» США повністю відповідає офіційному віровченню УЦХВС під головуванням М. С. Паночка. Спільною богословською формулою для «Асамблеї Божої» та УЦХВС є наступна конструкція: п'ятидесятники є претрибуляціоналісти, диспенсационалістські преміленаристи. У віровченні УЦХВС прихід Христа поділяється на три фази: 1) Таємний прихід за Церквою перед Скорботою; 2) Прихід із Церквою в кінці правління Антихриста; 3) Прихід після Тисячолітнього царства. Ці ж етапи визнаються і у віровченні американських п'ятидесятників «Асамблеї Божої».

На прикладі У. Бранхам та Д. Вілкерсона, продемонстровано можливість розвитку різних форм п'ятидесятницької есхатології на спільній догматичній базі диспенсационалізму, що свідчить про допустимість поліваріативності елементів доктрини в рамках однієї есхатологічної традиції (на основі містичного досвіду, або різних герменевтичних підходів).

Вивчивши есхатологію українських емігрантів-п'ятидесятників в США, Канаді та Західній Європі, доведено, що п'ятидесятницькі автори-емігранти з США, Канади та Франції розробляли власний есхатологічний погляд, залишаючись у межах загального русла диспенсационалістського преміленаризму, не вступаючи в доктринальні протиріччя з офіційним віровченням «Асамблеї Божої», який вони поширювали на ХВС в СРСР через особисті контакти, друк літератури та радіопрограми.

РОЗДІЛ 4. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ, ДжЕРЕЛА, ТА СУТЬ УКРАЇНСЬКОЇ П'ЯТИДЕСЯТНИЦЬКОЇ ЕСХАТОЛОГІЇ

4.1 Історико-культурні умови розвитку п'ятидесятницької доктрини «про останні часи»

Есхатологія баптистів та п'ятидесятників формувались в умовах панування атеїстичної ідеології, а носіями ключових богословських ідей були люди більшість із яких мали мінімальний рівень освіти. Це стало причиною того, що для більшості пізніх протестантів СРСР пріоритетним завданням християнського життя було збереження вірності максимально простому та переконливому розумінню Біблії, без заглиблення у глибини доктринальних питань. Зазначений контекст створював ідеальні умови для поширення диспенсціоналістської методології тлумачення Біблії, як ідеального фундаменталістського інструменту опису реальності в якій опинилась Церква. За спогадами очевидців, усвідомлення необхідності вивчення букви Священного Писання, спонукало лідерів євангельських церков вивчати на пам'ять цілі книги Біблії.

Мета запропонованого підрозділу полягає у реконструкції історико-культурних умов розвитку п'ятидесятницького віровчення, та особливих джерел, що вплинули на формування доктрини про останній час.

Ключовою фігурою у формуванні віровчення українського п'ятидесятницького руху був Іван Юхимович Воронаєв (Микита Петрович Черкасов, 1885-1937). Отримавши богословську освіту в Біблійній семінарії Берклі (США), він поширював свій вплив на молодий рух через проповідницьку, навчальну та видавничу діяльність. Під його редакцією виходили журнали «Істина та Життя» та «Євангеліст», в яких публікувались авторські матеріали, та тексти, що були перекладені із англійської мови [54].

Корекція його богословських поглядів, від баптистських до п'ятидесятницьких, відбулась під впливом прийняття пневматології «Асамблеї Божої». І. Воронаєв увійшов до союзу «Асамблеї Божої», і в 1921 р., як їхній

місіонер прибув для проповідницької діяльності до м. Одеса. Оскільки, вказаний американський п'ятидесятницький союз із 1916 р. офіційно визнав головні диспенсационалістичні тези (зокрема претрибуляціонізм та преміленаризм), то очевидно, що ці погляди засвоїв також І. Ю. Воронаєв.

Використовуючи можливості «золотого десятиліття» для протестантів СРСР у міжвоєнний період, І. Ю. Воронаєв зосередив свою проповідницьку діяльність на побудові місіонерської праці та поглибленню пневматологічного аспекту віровчення. Есхатологія була присутня в його проповідях у латентній формі, через загрозу звинувачення у антирадянській агітації [209].

Повоєнні політичні та економічні складнощі (голод, жахи «Червоного терору» та руїна громадянської війни) мотивували віруючих до більш активної проповідницької діяльності, вбачаючи у суспільно-політичних катастрофах ХХ століття «ознаки останнього часу».

За період 1921-1927 рр. заснований І. Ю. Воронаєвим Всеукраїнський Союз християн євангельської віри (ХЄВ), який претендував на статус «Всесоюзний», налічував 1000 церков та груп по території всього СРСР, та об'єднував 25000 послідовників [228, с. 261]. Високі кількісні показники свідчать про значну активність проповідницької та місіонерської діяльності п'ятидесятників першого покоління.

В цей же час, державна політика СРСР зосереджувалась на нарощуванні потужностей для масової антирелігійної кампанії. Ці дії дзеркально відображались в середовищі пізніх протестантів у вигляді переконання у настанні реалізації есхатологічних пророцтв Біблії, і додавало впевненості у метафізичній антихристовій природі державного механізму СРСР.

Покроковий аналіз антирелігійних дій більшовиків, а потім і керівництва СРСР, дозволяє відтворити історико-культурні умови розвитку нового релігійного руху в Україні.

20 січня 1918 р., Радою народних комісарів був прийнятий декрет «про відділення Церкви від Держави та школи від Церкви», який проголошував світський характер влади та гарантував волю сумління та віросповідання, а

релігійні організації позбавляв статусу юридичної особи та права власності. Церковне майно підлягало націоналізації. Важливо підкреслити, що дія цього декрету завершилась тільки 25 жовтня 1990 р.

Першою, хто потрапив під колесо антирелігійних репресій в 1920-х р. була Православна церква в Росії. За звинуваченням у підтримці класу експлуататорів та державного імперіалізму, із декларацією порятунку населення від голоду, грабувались та руйнувались православні храми, закривались духовні начальні заклади, священство підлягало репресіям, а до частини ієрархів застосовувалась вища міра покарання – розстріл. Частина православних священників та богословів були засуджені до заслання (В. Троїцький, П. Флоренський), а інша частина була змушена емігрувати (Г. Флоровський, К. Керн, Й. Мейендорф, В. Зеньковський та інші).

Існують узагальнені відомості, що в міжвоєнний період в СРСР було репресовано від 100 000 до 300 000 православних священнослужителів, а на території країни Рад залишилося чотири діючих єпископи.

Громадянська релігійна свідомість поступово трансформувалась під дією примусової атеїзації населення. 30 січня 1923 р. нарком Луначарський провів показове засідання трибуналу із винесенням рішення «про смертну кару Богові». А в 1925 р. в СРСР була створена спілка «Войовничих безбожників», на чолі із О. Ярославським, мета якої полягала у поширенні атеїстичних ідей у радянському суспільстві, що свідчило про зміцнення державного курсу боротьби із релігією. Протягом 1922-1941 рр. головним рупором атеїзму була щотижнева газета «Безбожник» із багатотисячним тиражом. Під керівництвом Ярославського вона перетворилась на інструмент, популяризації атеїзму з позиції політичних, юридичних, історичних, культурних та наукових аргументів. У кожному виданні друкувалась велика кількість саркастичних карикатур спрямованих на формування антирелігійних штампів у свідомості трудящих мас. В. Ленін встановив пріоритетний напрямок розвитку державної культурної політики, як подолання «середньовічної темряви» та звільнення від релігійної «ідеологічної сивухи», а також поширення атеїстичних ідей через

агітаційну працю та законодавчі обмеження. Відповіддю християн на потужну пропаганду через наукові антирелігійні статті «Безбожника», стали апологетичні праці та статті в християнських періодичних виданнях 1920-х років. Таким чином, посилення ідеологічного тиску мотивувало духовних лідерів євангельських Союзів до формулювання догматичних та апологетичних положень та осмислення власної позиції у пошуках самоідентифікації. Тим самим становлячись на шлях розвитку власного богослов'я від народного та катехізаторсько-догматичного рівня до академічного [76].

І. Ю. Воронаєв усвідомлював мінливість часу та потребу віруючих у ясному розумінні віровчення ХЄВ. Тому, з метою формування доктринальної єдності, у 1926 р. ним було видане «Коротке віровчення ХЄВ», випущено вісім номерів журналу «Євангеліст» (по 3000 екземплярів) та заплановані біблійно-богословські курси для проповідників та керівників церковних хорів, як в м. Одеса так і по районах [236, с. 108-119]. В публікаціях та формулюванні догматичних положень І. Воронаєв продемонстрував себе як прихильника диспенсціоналізму, головні положення якого в умовах релігійних гонінь були особливо актуальні.

Додатковим каталізатором розробки основ віровчення загалом та еклезіологічних ознак зокрема сприяв конфлікт між п'ятидесятницькими, євангельськими та баптистськими церквами, спровокований масовим переходом членів церков Союзу євангельських християн та Союзу баптистів до новоствореного Союзу християн євангельської віри. Результатом напружених міжцерковних стосунків, в 1920-х роках, стали взаємні докори та дисциплінарні покарання. Ю. Решетніков вказує, що «діяльність Воронаєва зустріла сильний опір з боку баптистського та євангельського союзу, насамперед, тому, що Воронаєв та його послідовники переважно проповідували погляди не невіруючим, а у церквах баптистів та євангельських християн. Тому поява п'ятидесятництва спричинила розкол у громадах, а багато громад в наслідок цього практично перестали існувати» [195].

Досвід цього конфлікту стане одним із мотивуючих факторів виходу «воронаєвців» із ВРЄХБ у 1948 р. створивши психологічне підґрунтя розробки власної «еклезіологічної есхатології», як богословського обґрунтування неможливості перебування п'ятидесятників у одному союзі із баптистами. Більш м'якша позиція була притаманна «шмідтовцям», які сформувались на настановах «апостола збалансованості» Д. Джі, що виражались у відкритості до міжцерковного діалогу та поміркованості у пневматологічних дискусіях. Полеміка з баптистами мотивувала ХЄВ зосередитись на розбудові власної аргументаційної бази, постійно підкреслюючи важливість дії Духа Святого в житті християнина, створюючи тим самим підґрунтя для розвитку локального богослов'я.

Атакою на пневматологію ХЄВ стали полемічні твори І. В. Каргеля, М. Салова-Астахова, П. Кіндрата, та інших. Зазначені автори, намагались догматично обґрунтувати неможливість повторення феномену П'ятидесятниці в наш час, як непотрібний еклезіологічний елемент в сформованій духовній будові – Церкві. Їхня аргументація спиралась саме на тези диспенсціоналізму, і звучала переконливо. Стверджувалось, що «Церква», як містичне Тіло Христа на землі, потребувала наявності духовних дарів тільки на початку свого існування поки ще не був сформований канон Нового Заповіту. Після приходу часу (диспенсації) досконалості, що ознаменовувалось у наявності повного тексту Біблії та ієрархічної структури, потреба в духовних дарах зникла. Оскільки диспенсціоналізм вчить, що для кожного періоду «Історії спасіння» у Бога є різні методи донесення своєї волі до людини, то стверджувалось, що в диспенсації Церкви, в період «Філадельфійської-Лаодикійської церкви» потрібно довіряти досконалому відкриттю Божої волі – Біблії і утримуватись від духовних експериментів.

Д. Шеппард, підтверджує, що між диспенсціоналізмом та есхатологією п'ятидесятників існує «непростий зв'язок», адже їхня віра в подовженість дії ознак та чудес і в наші дні входить в протиріччя із основними положеннями диспенсціоналізму [273]. Практично, п'ятидесятники демонструють

вибірковий підхід до диспенсціоналізму, і скоріше використовують його як богословський каркас для своїх тез ніж як фундамент міркувань.

Контраргументами п'ятидесятників став наголос на необхідності реалізації в сучасному історичному періоді апостольської моделі Церкви і можливості повторюваності спільного досвіду, що відкривав новий рівень «Богопізнання» спираючись на підкреслено-буквальну герменевтику біблійного тексту. Для п'ятидесятників період «досконалості» (1Кор13) іще не прийшов, адже він має суто есхатологічний вимір після настання «Нового неба та нової землі» (Об'явл. 21-22); а себе християни віри євангельської ідентифікували як прояв «пізнього дощу» із есхатологічних образів книги пророка Йоїля (2 розділ). Таким чином, обґрунтовувалась дія духовних дарів до сьогодні. Запропонована методологія виводила п'ятидесятницьку догматику за рамки класичного диспенсціоналізму і відкривала можливості більш широкого тлумачення біблійного тексту, створюючи приклад «общинної герменевтики», де вірність тлумачення тексту визначалась не професійними богословами, а спільнотою віруючих.

Репресії 1930-х років змістили фокус уваги дискусійного поля із догматико-теоретичної площини і визначили фізичне виживання церков як пріоритетне завдання, у порівнянні із міжцерковними догматичними дискусіями.

Дослідження темпів релігійних гонінь пояснює тенденцію віруючих різних конфесій до проведення паралелей між СРСР та апокаліпсичними образами із книги Об'явлення, які почали ширитись в середовищі «сектантів».

8 квітня 1929 р. була прийнята постанова ВЦК та РНК про «релігійні об'єднання» яка отримала народну назву «Драконівський закон про культи» (дія цієї постанови була зупинена лише в 1990 р). Також, в 1929 р. було розроблене «Положення про реєстрацію релігійних організацій» через яке держава намагалась тотальною контролювати всі церкви. Окрім нових вимог до реєстрації релігійної громади та існуючих обмежень що до майнових питань, також, згідно прийнятої постанови релігійні об'єднання отримували ряд нових

суттєвих заборон [186]. Заборонялось організовувати каси взаємодопомоги, організовувати дитячі, юнацькі, жіночі молитовні зібрання; також під заборною були біблійні та літературні гуртки, гуртки з рукоділля, трудові та по вивченню релігії. Закон «про Культю» створив юридичну основу для проведення репресій проти пізніх протестантів, через масове закриття церков та арешт керівництва релігійних Союзів, закриття всіх біблійних курсів, та зупинення випуску духовних журналів та релігійної літератури.

На початку 1930 р. керівництво «воронаєвського» Союзу було репресоване, церковне майно – конфісковане, більшість проповідників, служителів та активістів були засуджені до різних термінів ув'язнення [64]. Серед засуджених до ВТТ у 1930-і роки були: І. Ю. Воронаєв, К. А. Воронаєва, В. Р. Колтович, І. Підлісний, та близько 800 проповідників [59, с. 278].

Юридична основа для переслідування віруючих ґрунтувалась на «політичній» статті № 58 Кримінального кодексу РСФРР редакції 1926 р., яка стала основою для введення терміну «ворог трудящих» (В Кримінальному кодексі УРСР – 54 стаття). Підкреслимо, що за згадками екс-голови ВРЄХБ Г. І. Коменданта, в той час есхатологічна тематика проповідей розглядалась також як антирадянська агітація, адже звіщала знищення радянського ладу у вогні Божого суду, і ставала причиною обвинувального вироку. В результаті, публічна «проповідь про останній Суд та Друге пришествя Христа» підлягала – забороні або ставала таємною темою, яка передавалась лише у вузькому колі одновірців. Наведений факт пояснює порівняно малу кількість документів, які б свідкували про деталізацію есхатологічних переконань євангельських віруючих.

Версія із умисним обмеженням публічної есхатологічної інформації знаходить своє підтвердження при ознайомленні із архівними матеріалами ГПУ та дає нам краще розуміння есхатологічних поглядів І. Ю. Воронаєва та його місіонерської команди.

В тексті обвинувального висновку Одеського облвідділу ГПУ, про ліквідацію контрреволюційної групи, що складалась із керівного складу

пресвітерської ради секти християн віри євангельської знаходимо опис есхатологічних переконань ХЄВ. Після арешту І. Ю. Воронаєва, віруючі збирались по домівках, читаючи Євангеліє про голод, гоніння на віруючих та війну, та співставляючи ці описи із сучасним для них часом, роблячи вказівку, що вже прийшов час пришествя антихриста, і що радянська влада і є антихристом, та закликали не вступати в колгоспи. В документі стверджується, що І. Ю. Славік, будучи членом правління Одеської громади ХЄВ проводив у себе вдома нелегальні моління воронаєвців.... І. Ю. Славік тлумачив релігійні книжки в антирадянському дусі навчаючи, що час страшного суду вже настає, бо все йде згідно писання, і настав час гонінь на релігію. В особі сатани І. Ю. Славік бачив радянську владу, яка хоче всіх зробити невіруючими [260, 219-220].

Також ми читаємо, що Микола Васильович Кузьменко, один з членів Всесоюзної ради ХЄВ, був звинувачений в тому, що проголошував антирадянські проповіді на зібраннях секти в с. Маяки, з використанням діаграм про Тисячолітнє царство, про страшний Суд та Вогняне озеро [260, 219-220].

Есхатологічна аргументація використовувалась також і в проповідях керівника церкви в с. Маяки Г. Л. Слюсаренко, в яких він закликав молитись, щоб не потрапити у Озеро вогняне [260, 219-220].

Таким чином, наведені свідощтва прямо вказують на популярність есхатологічних тем і догматичну сформованість віровчення ХЄВ.

В період із 1935-1942 рр. братерство ХЄВ існувало без керівництва, що призвело до загострення фальшивих пневматологічних проявів і призвело до поширення догматичних заблуджень [59, с. 278].

Утиски та переслідування відчули на собі всі релігійні організації СРСР. Показово блискавично був ліквідований Всеукраїнський Союз об'єднань баптистів України. На 1931 р. із 5000 громад Союзу залишились діючими лише 10 зареєстрованих церков [154, с. 17]. В 1935 р. в Москві лідери Всеросійського

союзу баптистів (М. В. Одінцов, П. Я. Дацко, М. Д. Тимошенко) були заарештовані, а останні церкви – закриті [154, с. 17].

Вершиною богоборчої політики можна вважати декрет «про безбожну п'ятирічку» підписаний Й. Сталіним 15 травня 1932 р. Згідно проголошеного плану впроваджувалась політика атеїзації населення, переслідування релігійних лідерів та знищення храмових і культових споруд. Мета борців із ідеологічним ворогом була сформульована у гаслі: «до 1 травня 1937 р. ім'я Бога має бути забутим на території СРСР». Гасло: «Церква – посібник ворогів трудящих!» втілювалось у тому, що за даними О. Філоненко, за 1937 рік було страчено більше християн ніж в період римських гонінь [232, с. 23].

Особливістю релігійних гонінь 1930-х років можна вважати тотальність знищення культових споруд, як матеріальних символів присутності релігії у суспільстві. Л. Якубова вказує, що в період Великого терору «почалося знищення храмів та предметів культу, економічний та політичний тиск на духовенство став нестерпимими. Священники були позбавлені виборчих прав, їх обкладали непомірними податками, змушували відректися сану... за неповні два роки в Україні було закрито до 75-80% (близько 8 000) храмів [259, с. 473]. З метою пошуку нових джерел для фінансування проектів сталінської індустріалізації, розвитку колективізації та придушення націоналістичних рухів на території Радянської України був організований голодомор 1932-1933 рр. який поєднав у народно-релігійній свідомості алюзії із книги Об'явлення та реалій СРСР, проголосивши КПРС – блудницею що їде на звірині багряній» [11, с. 554-555].

Незважаючи на видимий успіх «безбожної п'ятирічки» та інтенсивність виконання атеїстичної політики релігійність жителів СРСР зменшувалась повільними темпами. Згідно результатів перепису населення СРСР 1937 р. 56,7 % населення старше шістнадцяти років визнавали себе віруючими. Відповіддю на задекларовану релігійність населення у поєднанні із бажанням відзначити двадцяту річницю Революції 1917 р. розпочалась нова хвиля репресій, що була спрямована проти нацменшин СРСР (українців, поляків та німців), інтелігенції,

лідерів комуністичної партії, та релігійних діячів і увійшла в історію як «Великий терор 1937-1938 рр.». Однією із найбільш відомих жертв цього терору став лідер п'ятидесятників СРСР І. Ю. Воронаєв, який був розстріляний 5 листопада 1937 р. у виправному трудовому таборі біля Маріїнська (Кемеровська обл.). Його дружина К. А. Воронаєва була засуджена до покарання у ВТТ на сумарний термін більше ніж двадцять років і тільки завдяки дипломатичним переговорам американського президента Ейзенхауера та генсека КПРС М. С. Хрущова, вона отримала змогу повернутись до дітей до США в 1960 р.

Таким чином, в результаті масових гонінь, на початок Другої Світової Війни, «воронаєвський» Союз християн євангельської віри був повністю ліквідований. Історико-культурні умови розвитку ХВЄ у першій половині ХХ століття сприяли формування стійкого переконання у антихристиянській природі ідеології СРСР та формування нового наративу де СРСР прирівнюється до Вавилону із книги Апокаліпсису. В змальованих умовах есхатологічні очікування отримали ідеальне середовище для чіткого догматичного вираження, що вплинуло на весь процес розбудови церковно-державних стосунків у майбутньому.

Формування паралельного західноукраїнського «шмідтовського» п'ятидесятницького осередку, що був трансформований у Союз християни віри євангельської, розпочався із навернення у п'ятидесятництво українських емігрантів у США (Д. Романюк, І. Герис, П. А. Ільчук, Т. Нагорний та інші). Перед поверненням на Батьківщину в 1920 р. для місіонерського служіння, частина з них отримала базову богословську освіту у баптистському біблійному інституті В. Фетлера, що сформувало в їхньому розумінні диспенсационалістичну модель сприйняття есхатології. Через проповідь реемігрантів, були засновані перші п'ятидесятницькі громади в Тернопільській та Рівненській областях України, а також у Брестській області Білорусії; відповідно, в цих же громадах і були поширені ідеї диспенсационалістського преміленаризму як базової концепції «Церкви останнього часу».

Важливо підкреслити, що І. Герис, займаючи позицію помічника І. Ю. Воронаєва в Правлінні російського відділу «Християн євангельської віри – Петнекостол» [60, с. 180] при «Асамблеї Божій» в США, до України приїхав як місіонер від іншого американського п'ятидесятницького об'єднання – «Церкви Божої», що відповідно вплинуло на розповсюдження альтернативних богословських поглядів [29, с. 140]. Передавши в 1928 р. новоутворені церкви під опіку А. Берхгольца, І. Герис повернувся до США, прийняв пасторське служіння в об'єднанні «Церква Божа» і до України більше ніколи не повертався, продовжуючи підтримувати контакти із церквами через журнал «Будівничий Церкви Божої» [29, с. 124]. Завдяки цьому журналу І. Герис продовжував дистанційно впливати на розвиток богословського світогляду українських проповідників.

Густав Герберт Шмідт (1891-1958) є ключовою фігурою в розвитку п'ятидесятницького руху на Західній Україні (Польщі). Німець за походженням, який перед еміграцією до США протягом чотирнадцяти років проживав в Україні. В 1915-1919 рр. він отримав богословську освіту в Біблійному коледжі м. Рочестер (Нью-Йорк, США). Протягом 1920-1925 рр. Г. Шмідт як місіонер «Асамблеї Божої» в Польщі займався проповідницькою та благодійною діяльністю [29, с. 124]. Про успішність його праці свідчить, факт, що за перші чотири місяці було охрещено біля ста чоловік, та був організований в польському м. Лодзь Союз християнської церкви віри євангельської (керівник А. Берхгольц).

Для отримання богословської освіти національних лідерів Г. Шмідт відправляв кандидатів на навчання до Англії. Високий кошторис цього проекту мотивував керівництво ХВС започаткувати власну Біблійну Школу у Східній Європі [215, 8-9]. Для реалізації ідеї, в 1927 р. в Чикаго (США), Г. Г. Шмідт та П. Петерсон організували Російську Східноєвропейську Місію «Асамблеї Божої» (РСЕМ). Саме ця організація зіграла ключову роль в розповсюдженні п'ятидесятництва у Східній Європі, через духовну, освітню та фінансово-ресурсну підтримку місіонерів. Пізніше, факт фінансування

священнослужителів буде використаний ГПУ/НКВС як доказ шпигунської співпраці пасторів із закордонними спецслужбами.

В 1927 р. в м. Данцинг (Польща) була відкрита Західноукраїнська філія РСЄМ, яка сприяла насадженню нових церков та розвитку національних п'ятидесятницьких Союзів у Східній Європі. В 1928 р. генеральним суперінтендантом цієї місії став Г. Шмідт, для якого богословська освіта для пасторів та проповідників, була одним із найбільш пріоритетних завдань. Освітні програми стали одним із ефективних засобів поширення есхатологічної моделі «Асамблеї Божої» серед новонавернених, і що сприяло формуванню місцевого наративу «вчення про останні часи».

В 1939 р. чисельність польського Союзу ХВЄ складала біля 20000 чоловік, 500 церковних громад та груп. Відповідно швидкий кількісний зріст ХВЄ теж сприймався як ознака останнього часу, коли Бог готує свою Церкву до Підхоплення. Після початку Другої Світової Війни, в 1939 р. Союз ХВЄ та Біблійний інститут припинили свою діяльність. В контексті руйнації принесеної Війною, есхатологічні переконання ХВЄ тільки зміцнились, що стимулювало більш активну проповідницьку діяльність.

17 вересня 1939 р. російські війська перейшли кордон Польщі і згідно пакту Молотова-Ріббентропа, зайняли майже всі землі із українським і білоруським населенням. Приєднавши західноукраїнські землі до УРСР, Москва збільшила населення України майже на сім мільйонів. Оскільки в радянській Україні Союз ХЄВ очолюваний І. Ю. Воронаєвим був знищений, а проповідники в більшості випадків ув'язнені – офіційного злиття Союзів ХЄВ та ХВЄ не відбулось. Довоєнна співпраця служителів ХВЄ сприяла м'якій зміні церковної юрисдикції в керівництві Союзів.

В 1941 р. релігійна риторика Й. Сталіна («браття та сестри») при зверненні до народу СРСР після початку війни із Німеччиною, ознаменувала початок діалогу із Православною церквою, і відбудову церковної структури під назвою «Російська православна церква» (РПЦ) на чолі із патріархом Сергієм (Старогородським).

Під час Другої Світової Війни «сектанти», поширена народна назва євангельських віруючих, відчували на собі суспільне незадоволення та гнів через пацифістську позицію. Звинувачення у зраді Батьківщині та виклик доктрині про природу Божої доброти на фоні наслідків Другої Світової Війни, мотивували євангельських проповідників до пошуку відповіді на «проблему Зла» та розробки власної теодицеї [215, с. 9]. З цієї причини цілісна картина «Божого плану спасіння», яку пропонували п'ятидесятницькі вчителі-диспенсціоналісти, чи «Панорама Біблії» ЄХБ, стала необхідним світоглядним елементом для отримання відповіді на поставлені суспільством запитання. Теодицея п'ятидесятників, знайшла своє вираження у комплексній темі «про Пустелю спокуси» [225] лідера нелегальних п'ятидесятників СРСР А. І. Бідаша [250], де «зло» як явище отримує виховну функцію, і буде обмежене Божим контролем. Була сформульована теза: «Пустеля спокуси відкриває Церкві пізнання волі сатани. Через Божої та волі диявола, світла та темряви, добра та зла, Церква досягає досконалості» [17, с. 17]. Для радянських пізніх протестантів, кожне догматичне положення, та кожний елемент віровчення мали серйозні особисті та суспільні наслідки. Наприклад, за відмову від служби в рядах Радянської армії, у період Другої Світової Війни, за законами військового часу, частина священнослужителів була розстріляна (1940 р. п'ятидесятник І. Сузанський, Одеська обл.), або засуджені до ув'язнення у ВТТ (в 1948 р. баптист О. Д. Михальченко, Сумська обл.). Згідно наявних даних, до 1944 р. було заарештовано 25 000 баптистських проповідників, із яких 22 000 загинули в тюрмах та таборах [154, с. 17].

Зменшення тиску на Православну церкву не означало автоматичного полегшення положення інших релігійних меншин. В період Другої Світової Війни, була спроба відновлення у Москві діяльності Всеросійського союзу баптистів, – в результаті, в 1944 р. цей Союз знову був ліквідований.

Релігійна політика німецьких завоювників створила сприятливі умови для відновлення діяльності п'ятидесятників на окупованих Німеччиною

територіях. 1 листопада 1942 р. в П'ятихатках пройшов з'їзд «Обласний собор єпископальної церкви ХВЄ» під головуванням Д. І. Пономарчука, який проголосив відновлення діяльності Союзу ХЄВ [236, с. 355-366]. Для проведення успішних переговорів із німецькою окупаційною владою відповідальні пресвітери були введені у сан єпископів. Очолив єпископальну колегію – член правління ХЄВ за часів І. Ю. Воронаєва – Г. Г. Понурко. Важливо підкреслити, що це був історичний прецедент прийняття єпископського сану вітчизняним п'ятидесятницьким служителем, адже до цього найвищим щаблем у церковній ієрархії ХЄВ був лише пресвітер.

1-2 вересня 1943 р. відбувся другий З'їзд ХВЄ в м. Дніпродзержинськ, де був прийнятий статут Союзу церков та рукопокладені ще єпископи: А. Бідаш (П'ятихатки), П. Шокало (Кривий Ріг), Х. Пітух (Ноповушкарівка) [236, с. 274-294]. Після звільнення українських земель від німецько-фашистських загарбників, на весні 1945 р. Г. Г. Понурко за звинуваченням у колабораціонізмі був засуджений до ув'язнення, а Союз християн віри євангельської очолив єпископ А. І. Бідаш.

Описаний перебіг історичних подій демонструє, як на арену церковно-державної боротьби виходить єпископ А. І. Бідаш, який був ключовою особою у формуванні есхатології нелегальних п'ятидесятників. Акумулювавши головні тези І. Ю. Воронаєва та Г. Г. Понурко, спираючись на усну традицію отриману від лідерів-п'ятидесятницького руху, що мали богословську освіту, А. І. Бідаш розробив переконливу концепції «Огляду Божого плану спасіння» яка стала біблійним метанаративом для формування всієї п'ятидесятницької есхатології у другій половині ХХ століття.

Суттєвим аргументом на користь розробки богословських критеріїв самоідентифікації стало питання про об'єднання в 1945 р. ХЄВ/ХВЄ та ЄХ/Б в один союз церков – ВРЄХБ. Для «шмідтовців» ця пропозиція легального існування в одному адміністративному союзі із баптистами не містила великої причини для спротиву. «Воронаєвська» частина ХВЄ вбачала у запропонованому штучному об'єднанні вплив КДБ та наслідки політичних

вимог Західних країн про демонстрацію релігійної свободи в СРСР. Відсутність узгодженості у цьому питанні заклало фундамент для церковних розколів.

Після тристоронніх переговорів, 24 серпня 1945 р. була підписана «Серпнева домовленість» про входження 300 церков ХВЄ до ВРЄХБ [236, с. 274-294]. Угоду від ХВЄ підписали: Д. І. Пономарчук, М. В. Кузьменко та А. І. Бідаш. Компроміс у розумінні пневматології було досягнуто завдяки формулі визнання хрещення Духом Святим як із ознаками інших мов так і без них. Відповідно, кожен із підписантів сприймав підписану угоду як власну ідеологічну перемогу. В контексті досліджуваної теми, підкреслимо, що необхідність компромісу відчувалась тільки у вирішенні пневматологічних та еклезіологічних питань. Есхатологічні доктрини сприймались однаково як представниками баптистів так і представниками п'ятидесятників. Це свідчить про спільну догматичну платформу, яка була закладена у 20-х роках ХХ століття, і на момент підписання угоди сприймалась однаково у союзах ХВЄ та ВРЄХБ.

Статистичні данні свідчать, що у процесі об'єднання не всі п'ятидесятницькі церкви увійшли до ВРЄХБ. На 1 січня 1948 р. до ЄХБ увійшло 545 громад ХВЄ із 626 існуючих; відповідно, на нелегальному положенні залишилась 81 церква ХВЄ [260, с. 133]. Це в свою чергу свідчить, що різне розуміння вчення про «хрещення Духом Святим», та різне розуміння практичних та теоретичних принципів застосування цього вчення створювало перешкоду у самоідентифікації п'ятидесятників, що знайшло відображення у «есхатологічній еклезіології» нелегальних п'ятидесятників.

Як свідчить єпископ ХВЄ В. Г. Мурашкін, «Серпнева угода» мала врегулювати взаєностосунки п'ятидесятників та баптистів; на практиці, п'ятидесятники які ввійшли ВРЄХБ змушені були відмовитись від ознак власної ідентичності та підкорялись заборонам практики духовних дарів на зібраннях. Між баптистами та п'ятидесятниками, які не погоджувались відмовлятися від практики глосолалії виникали суттєві напруження у

стосунках, що призводили до внутрішніх конфліктів, взаємних дисциплінарних покарань-вилучень та неможливості проводити спільне богослужіння.

16-17 березня 1948 р. в м. Дніпродзержинськ відбулась історична нарада керівництва ХВЄ, на якій було прийнято рішення про вихід із ВРЄХБ. Одразу після наради всі шістнадцять учасників були заарештовані та ув'язнені за звинуваченням у антирадянській агітації. Лідери ХВЄ Бідаш, Марин, Ільчук, Нікітчук, Воробець, і Левчук були засуджені до 10 років позбавлення волі, Місюра, Яшник, Павленко, Юрчак, Камолов і Бєлих – до 8 років. До 5 років були засуджені Циганюк, Чухрай, Дорунов і Яшник. Підкреслимо, що отримане покарання лідери ХВЄ сприйняли в світлі есхатологічного наративу боротьби за «Істину» і тому отримали стимул для подальшої боротьби.

Процес масового виходу громад ХВЄ із ВРЄХБ в 1948-1949 рр. спровокував чергові хвилі репресій проти ХВЄ, що в свою чергу привело до створення поглиблених есхатологічних конструкцій та оцінки життя кожного християнина в світлі Вічності.

Більш детально аналіз причин та наслідків Серпневої угоди проводиться в тексті магістерської дисертації Гури В. О., де аналізуються пояснення богословського компромісу А. І. Бідаша, як про зміну тексту «Серпневої угоди» після підписання [77]. Погляд нелегальних п'ятидесятників на зміст та значення «Серпневої угоди» викладений в роботі М. П. Усача «Вибір шляху» [226]. Не зважаючи, що робота М. П. Усача містить у собі велику кількість фактичного матеріалу, висновки автора неодноразово підпадали під жорстку критику з боку фахових істориків. Виважений погляд пропонує О. Геніш, який поряд із богословським напруженням в церквах того часу, демонструючи роль КДБ у об'єднавчому процесі ХВЄ та ЄХБ, як маніпуляторів свідомістю священнослужителів ХВЄ, що привело до рішення про вихід частини церков ХВЄ із ВРЄХБ в 1948 р. на чолі із А. І. Бідашем. Інша частина п'ятидесятників під керівництвом Г. Г. Понурко, Д. Пономарчука та М. В. Кузьменко залишились у ВРЄХБ; об'єднання тривало до 1989 р.

Відповіддю ХВЄ на масові арешти, стали мученики-в'язні сумління та кристалізація власної богословської ідентичності через розробку богословського обґрунтування неможливості продовження спільного перебування п'ятидесятників та баптистів у одному союзі.

Вірш «Шістнадцять» авторства В. І. Бєлих, написаний в київській тюрмі одразу після арешту в м Дніпродзержинську (1948) ілюструє взаємозв'язок психоемоційного стану арештованих проповідників та глибину їхніх догматичних переконань:

«...Нас умертвить хотят пожизненной тюрьмою,
Работой каторжной и в дальних лагерях,
Но ведь бессмертны мы, хотя просты собою,
Но Дух Святой живет у нас в сердцах.

Мы духом Вечные!.. И смерти мы не знаем,
Святая Истина живым Столпом стоит,
Хотя мы изгнаны и в тюрьмах здесь страдаем,
Христову Церковь ад не победит.

Христовы воины!.. Тернистыми тропами,
Страдания путем мы к Вечности идем.
Христос вознаградит бессмертными венцами,
Пред Ним мы гимн победы воспоем» [21, с. 28-30].

Наведений текст, виражає ідею натхнення реальної боротьби за метафізичну «Істину» та демонструє відчуття присутності «Вічності» у стражданнях ув'язнених проповідників. Інші поезії майбутнього очільника нелегальних п'ятидесятників СРСР виражають догматичну точність есхатологічних конструкцій, і покликані передати потіху та натхнення для боротьби за догматичну «Істину» іншим в'язням. Частина поезій В. І. Бєлих була покладена на музику і була поширена в піснях («Земля безлюдная, пустынные просторы...» та «По полям широким»). Через поетичну творчість в

середовищі ХВЄ популяризувався есхатологічний наратив, на догматичне обґрунтування якого не завжди вистачало часу. Ігноруючи поетичний добірок єпископа В. І. Бєлих, дослідники втрачають можливість аналізу внутрішньої, емоційної сторони єства ув'язнених в світлі есхатологічної драми.

За свідченнями очевидців, побратим В. І. Бєлих єпископ І. А. Левчук, після 23 років ув'язнення в таборах (3 судимості), наголошував: «як би нам з вами довелося терпіти страждання 50 років, що ці роки в порівнянні із Вічністю!». Йому також належить теза: «Я вдячний моєму Богові за те, що можу жити в цій країні і страждати за ім'я Ісуса Христа». Радісне сприйняття гонінь та страждань в радянський період, та упевненість у тому що СРСР припинить своє існування через Боже втручання – постійно звучала в проповідях І. А. Левчука (прикладом є проповідь на текст Іс. 35 розділ: «Розквіте пустеля!») [136].

Гоніння на церкви та релігійні організації СРСР продовжувалось до смерті Й. Сталіна в 1953 р. після чого настав період послаблення переслідувань та дострокових звільнень ув'язнених. Десятиліття «хрущовської відлиги» завершилось новими хвилями релігійних переслідувань, які стимулювали глибше осмислення обітниці вічного життя (Ів. 3:16). Пастор ХВЄ П. Мельничук описує, що в цей період діяли суди які засуджували віруючих за сфабрикованими справами, на яких використовувались неправдиві свідчення для того, щоб релігійних активістів судили на довші терміни ув'язнення: від 5 до 25 років додаючи ще 5 років позбавлення громадянських прав [156, с. 173].

Реакція віруючих на гоніння була різною: від відчаю до радісного сприйняття. Але, зразковою моделлю для наслідування вважалось життя повної посвяти без остраху гонінь. В проповідях та творчості звеличувалось життя із хрестом Христа, який кожному потрібно було нести на свою власну Голготу. Проповідувалась формула, що «без Гетсиманії не має Голготи, а без Голготи – раю». За свідченням згаданого П. Мельничука в 1950-1960-і рр. в м. Маріуполь серед молоді ХВЄ була популярною така пісня:

«Край Отчизны святой неизменной

Не сравнить здесь с мирской суетой
 Не страшат все угрозы меня
 З Христа я умру молодой...
 ...Пусть не гаснет надежда моя
 Пусть не гаснет огонь золотой
 За Того кто спасает сердца
 За Него я умру молодой!» [156, с. 36].

Наступний текст свідкує про натхненність хрестом Христа, як прикладом для стійкості в гоніннях:

«Мы воины рати Христовой,
 Страдальцы за веру в Христа,
 Идём мы на подвиг суровый
 На подвиг великий креста» [156, с. 83].

Наведені тексти свідчать про силу віри та глибину посвяти п'ятидесятницької молоді в часи хрущовських гонінь, під час яких зросла кількість в'язнів сумління. Переконаність у невідворотності грядущого Божого суду над грішниками цього світу та відступниками від церкви додавали упевненості у швидкому наближенні другого приходу Христа за часів життя покоління молоді 1960-1970 рр. Звичайно, такий погляд надихав віруючих до боротьби за прийняті ідеали. Пояснити джерело сили для протидії пізніх протестантів тоталітарній системі можна через осмислення цієї боротьби в світлі богословської моделі Ю. Мольтмана («Теології Надії»). Головною ідеєю Мольтмана було проголошення «Бога після хреста», як відповіді на сенс страждань християнина («Бог після Аушвіця»). Він проголошував, що християнин є втягнутий у повсякденну боротьбу між власним досвідом та надією, де есхатологія має не потойбічне значення, не втечу у футуризм, а зосереджене на силі Божого преображення вже сьогодні. Для частини радянських віруючих футуризм був відповіддю на всі їхні надії, для інших віруючих була актуальною перемога над Божими ворогами вже на цій землі, що також знайшло своє вираження у «руху за еміграцію».

Саме есхатологія, як джерело постійною надії та переконаності у Божій присутності в стражданнях християн в СРСР стимулювало пізніх протестантів до боротьби за право на власну форму поклоніння Богові незалежно від зовнішніх обставин та вимог держави. Інтегрованість у щоденне життя есхатологічного наративу створювало холістичну картину реальності і надихало здатністю до прогностичного моделювання майбутнього на основі визнаної методології тлумачення біблійних пророцтв. Це стало причиною, що загострення есхатологічних очікувань співпадало із появою нових ознак останнього часу. Прикладом найбільш потужного впливу геополітичних подій на зміцнення переконаності у наближенні Другого приходу Христа було проголошення незалежності держави Ізраїль (15 травня 1948 р.). Ця подія наочно продемонструвала виконання біблійних пророцтв і сформувала уявлення про Ізраїль як «стрілки на Божому годиннику історії людства», чи «фігове дерево», у відповідності до слів Христа, дивлячись на яке, можна розпізнати час наближення Другого приходу Христа (Матв.24:32). Ілюстрацією впливу набуття незалежності Ізраїлю на віруючих того періоду є текст І. Барчука, у передмові до книги «пояснення книги Об'явлення». Він вказує, що коли в 1942 р. німецькі війська в Північній Африці вже мали досягти Палестини, щоб захопити її, Свідки Єгови всіма силами доводили що Гітлер – це і є справжній антихрист, і він забере Палестину і заволодіє всім світом [13, с. 3]. Також за спогадами Г. І. Коменданта, останнього голови Союзу ЄХБ в СРСР, проголошення незалежності Ізраїлю надихнуло хвилю проповідей про скорий прихід Христа та загострення уваги на питаннях есхатології та для дослідженні біблійних пророцтв. Переможні військові операції Ізраїлю, розбудова власної інфраструктури та економіки та масове повернення євреїв на свою історичну батьківщину теж були сприйняті в світлу есхатологічних пророцтв (Іс.60:8). Таким чином геополітика, яка сприймалась в світлі біблійних пророцтв, стимулювала поглиблення наративу про ознаки Другого приходу Христа та стала особливо популярною темою в проповідях того періоду.

Іншою історичною подією, що також отримала статус «ознаки останнього часу» стало створення Всесвітньої ради церков (1948 р.), як вершини розвитку екуменічного діалогу світового рівня. Ця подія одразу була ідентифікована як кроки із створення єдиної релігії для всіх людей по всьому світі, яку антихрист використає для побудови власного культу. Екуменізм, як ознака останнього часу, буде введена в офіційну частину віровчення ОЦХВС та стане визначальним принципом обмеженої взаємодії між із представниками інших християнських конфесій в період незалежної України [17].

До ознак останнього часу була залучена і Карибська криза (1962 р.), яка наочно продемонструвала можливість знищення планети в результаті ядерного протистояння. Також есхатологічно сприймалось і підписання у Гельсінках заключного акту Наради із безпеки та співпраці у Європі (1975), як виконання пророцтва апостола Павла («Бо коли говоритимуть: Мир і безпечність, тоді несподівано прийде загибель на них» 1 Сол.5:3).

Іще однією «ознакою останнього часу» була сприйнята техногенна катастрофа на Чорнобильській АЕС (1986), пророцтво про яку вбачали в тексті книги Об'явлення 8:11, де слово ім'я зорі «полин» збігається із значенням слова «Чорнобиль».

Таким чином, весь історичний та геополітичний контекст стимулював християн до уважних досліджень пророчих текстів та співвідношення їх із своїм повсякденним життям.

Ув'язнення лідерів нелегальних ХВС мало мотиваційний ефект для систематизації власних догматичних положень. Після звільнення в 1956 р. А. І. Бідаш та В. І. Белих зосередились на підготовці нових священнослужителів та популяризації доктринальних основ ХВС.

2 червня 1956 р. Д. Понаморчук, А. І. Бідаш, І. А. Левчук та С. Марин зробили у Москві повторну спробу отримати дозвіл на реєстрацію окремого союзу церков на основі підписів 200 000 членів, яка не принесла бажаних результатів [130, с. 431].

Суттєвою віхою у формулюванні загальних положень віровчення нелегальних ХВЄ став з'їзд служителів, який проходив 15-20 серпня 1956 р. у м. Харків. Фактично, з'їзд працював над удосконаленням тексту «Короткого віровчення ХЄВ» (І. Ю. Воронаєва) [260, с. 164], що підкреслює тяглість догматичної традиції в п'ятидесятницькому Союзі. Рішенням з'їзду було прийняте «Коротке віровчення ХВЄ які знаходяться в СРСР» та оголошено про створення незалежного Союзу ХВЄ (без реєстрації) [130 с. 429]. В «Харківських догматах» 1956 р. була проведена подальша розробка сотеріологічної та есхатологічної доктрини ХВЄ, і сформульовані основи «есхатологічної еклезіології»: хрещення Духом Святим є необхідною умовою «для усиновлення грішника Богом». Тобто, виходячи із цих догматів, ті хто не має досвіду хрещення Духом Святим із ознакою інших мов не може бути усиновленим Богом. Тим самим ставилось під питання упевненість у спасінні та приналежності до Церкви баптистів та представників інших євангельських конфесій. Під час подальших засідань Ради Єпископів ХВЄ, основи віровчення постійно доповнювались і затверджувались.

В 1958 р. керівництво ХВЄ (А. И. Бідаш, К. С. Кружко, І. А. Левчук, В. С. Шепель и Ф. П. Кориняк, В. І. Бєлих) знову було заарештоване та засуджене на терміни від 5 до 10 років із конфіскацією майна. Підкреслимо, що факт багаторічного ув'язнення лідерів вітчизняних п'ятидесятників, виявився найбільш важливим чинником для процесу формування локального богослов'я, мотивуючи до тематичного аналізу синодального тексту Біблії та пошуків шляхів імплікації пророчих образів до реалії радянської ідеології. Саме в цей період була сформована, прийнята та поширена доктрина «есхатологічної еклезіології нелегальних п'ятидесятників», як богословська відповідь на неможливість перебування п'ятидесятників в одному Союзі із людьми хто не «хрещений Духом Святим» тобто не практикує глосолалії (баптисти, євангельські християни та інші).

Таким чином, завдяки гонінням, та виходу із ВРЄХБ, з середини 1950-х р. центральною темою віровчення нереєстрованих п'ятидесятників стає

доктрина «Народження згори», що згідно визначення є процесом який розпочинається з покаяння та закінчується хрещенням Духом Святим із ознакою інших мов. А головною дидактичною темою, яка виражала весь світогляд «бідашевців-воронаєвців» стала авторська розробка А. І. Бідаша – «Огляд Божого плану спасіння від Альфи до Омеги». Подальша популяризація цих тем здійснювалась його учнями – єпископами В. І. Бєлих, Л. Бондарук, та М. М. Камінський [126].

В 1960 р., проповідь на есхатологічну тематику могла бути прирівняна до «антирадянської агітації та пропаганди» за статтею 70 Карного кодексу РРФСР (передбачене покарання у вигляді позбавлення волі на строк від шести місяців до семи років). Складність існування ХВЄ в СРСР ілюструється фактом, що до 1965 р. п'ятидесятники в СРСР не підлягали реєстрації взагалі, як бузувірська секта, що наносить шкоду здоров'ю громадян, що відповідно створювало додаткову напруженість в державно-церковних стосунках [156 с. 351]. В цей же час в 1960 р. за неправдивими звинуваченнями був заарештований та засуджений Іван Петрович Федотов (1929-2011), майбутній очільник ОЦХВЄ країн СНД та Балтії. За матеріалами показового суду був знятий фільм, «Це турбує усіх» який в сьогодні дозволяє оцінити силу ідеологічного тиску на віруючих в СРСР [138]. Що є наочною ілюстрацією діяльності радянського карального апарату.

Наступником А. І. Бідаша став єпископ В. І. Бєлих, який після двадцяти чотирьох років ув'язнення став провідним лідером ХВЄ та авторитетним вчителем всього Союзу нелегальних ХВЄ. Звільнившись в черговий раз в період з 1968 по 1974 рр. він поширював дві тези: 1) із атеїстичною державою не можна мати справи і ні про що не потрібно домовлятися; 2) Церквою визнаються тільки народжені згори ХВЄ (хто може довести хрещення Духом Святим молитвою із ознакою інших мов). Загально відомо, що в диспуті із баптистами, п'ятидесятники часто використовували формулювання апостола Павла «А коли хто не має Христового Духа, той не Його» (Рим. 8:9) з метою

позбавлення баптистів статусу, причасних Духа Святого. Така аргументація практикувалась до початку 2000-х.

Важливо підкреслити, що в 1950-1980-х рр. на місцях, між п'ятидесятниками, що ввійшли в ВРЄХБ та тими, хто залишився на нелегальному положенні, розвивався взаємний антагонізм. Ті п'ятидесятники, які залишались в Союзі із ЄХБ до 1989 р., проголошувались «відступниками від Божої правди»; дискусія про зрадництво тих, хто залишились в «реєстрації» місцями продовжується і до наших днів. Втративши свій першопочатковий зміст, ця дискусія іде за потенційну прийнятність чи неприйнятність мати державну реєстрацію. Єпископ нелегальних п'ятидесятників М. І. Котяков, в тематичній збірці «Служіння молоді в Церкві Христовій» (одному із перших опублікованих прототипів «Тематичної програми» тобто зведеного документу про віровчення та богослужбову практику ХВЄ) писав, що «реєстрація – не гріх, нам не підходять умови реєстрації, бо «закон про культи СРСР» обмежує нас в служінні Богові» [131, с. 14]. І далі він перераховує обмеження радянського закону: необхідність узгоджувати кандидатури служителів, географічне обмеження ореолу служіння, заборона створення каси взаємодопомоги, заборона молодіжного та дитячого служіння, узгодження всіх богослужінь із уповноваженим у справах релігії... але не вважати братів та сестер, що пішли в реєстрацію ворогами і вітати їх, окрім керівництва... Похорони, шлюб, проповідь для світу та Вечерю Господню можна разом робити із «реєстрованими» та баптистами. Не мати ворожості до інших течій що вірують в Христа.

Але не всі служителі та члени церкви мали подібне «широке» бачення за взірцем М. І. Котякова. Зростання напруги у міжцерковних взаєминах призводило до внутрішніх розділень з питань державної реєстрації і нерідко закінчувалось взаємними вилученнями від Церкви [156, с. 175], які інколи проголошувались «до прищестя Господнього!» (у відповідності до 1Кор.16:22) [238, с. 110].

Таким чином, історико-культурні умови виживання віруючих різних конфесій в СРСР. Модель есхатологічної еклезіології А. І. Бідаша доповнена В. І. Белих, мотивувала п'ятидесятників не співпрацювати із ВРЄХБ та Державою, відстоювати своє переконання ціною засудження до покарання в тюрмах та таборах, як в'язнів сумління, що створило умови для формування Братерства «незареєстрованих» чи «нелегальних» п'ятидесятників із власним локальним богослов'ям. І знову стає очевидною роль очікування на швидке повернення Христа у славі, яке надихало віруючих не підкорятись безбожній системі, зберігаючи свою ідентичність та побожність.

Оцінюючи роль В. І. Белих, єпископ ХВС РФ В. Г. Мурашкін, підкреслював, що він «працював над віровченням Братерства узагальнював його, виражав та акумулював» [166]. Відомо, що після звільнення в 1976 г. В. І. Белих, оселився в м. Дубоссари (Молдова) та займався поширенням догматики через навчальні зустрічі для керівників церков в Молдові, та Україні [250]. Діючий очільник ОЦХВС України єпископ Г. А. Бабій підтверджує, що він мав у власному архіві три загальних зошити, які передав йому В. І. Белих із ув'язнення, в яких були записані різні біблійні теми окрім «Альфи та Омеги», що додатково ілюструє вплив особи В. І. Белих в поширенні п'ятидесятницької догматики [9].

Новим поштовхом до оновлення есхатологічних очікувань став «Талліннський рух» (1976 р.) із особливим наголосом на прояв дарів Духа Святого та особливо на вчення про зцілення [18]. В середині нелегальних п'ятидесятників цей рух був сприйнятий неоднозначно. В. І. Белих запропонував формулу духовної сепарації: Божий вогонь треба прийняти, а людське – відкинути. Так була прийнята концепція можливості Божої дії через неміч та помилки людей, як форма теозису.

В 1970-1980-і рр., п'ятидесятницький рух можна охарактеризувати як такий, що мав багато рівнозначних духовних центрів, довкола різних лідерів-єпископів: Київський єпископат очолювали В. І. Белих та І. А. Левчук; Російське Братерство – І. П. Федотов; Західну Україну – М. М. Камінський та

М. А. Мельник, під опікою яких були церкви та групи ХВС із десятками тисяч членів церкви [102, с. 407]. Але в розумінні вчення про останні дні так звана «багатоочаговість» ХВС продемонструвала виразну єдність, поширюючи подібні тези та аргументи про наближення дня Другого приходу Христа. Єдиною сферою різного тлумачення есхатологічної доктрини було питання часу Підхоплення Церкви: «до», «під час» чи «після» Великої скорботи. До сьогодні в цьому питанні проповідники не можуть дійти узгодженості.

Бажання зберегти власну ідентичність та недоторканість сформульованого локального богослов'я призвело до того, що після закінчення періоду релігійних гонінь, з'явилась можливість співпраці із історичними засновниками українського п'ятидесятництва – паралельними закордонними структурами «Асамблеї Божої» та «Церквою Божою». З метою налагодження діалогу 13-17 травня 1992 р. в Москві, була проведена конференція за участю представника «Церкви Божої» – К. Річардсона, та відбулось об'єднання незареєстрованного Братерства ХВС СРСР в особі І. П. Федотова та В. І. Белих. Але після проведених переговорів із «Церквою Божою», під час конференції, була відкинута пропозиція про об'єднання («амальгамацію») [250]. Що ще раз проілюструвало важливість для вітчизняних п'ятидесятників ідентифікації церков за ознаками локального богослов'я, на противагу пропозиції злиття із паралельними закордонними структурами.

4 вересня 1992 р. єпископом ОЦХВС України (структура яка стала наступницею нелегальних п'ятидесятників) був обраний Г. А. Бабій (м. Кривий Ріг, Україна) а його замісником П. М. Новорок (Новоград-Волинський), які фактично очолюють Братерство до сьогоднішнього дня. Це створило умови розвитку догматичної гомогенності та поширення «есхатологічної еклезіології» в стилі віронавчальної традиції прийнятої від В. І. Белих та А. І. Бідаша.

4.2 Джерела формування, зміст та механізми поширення п'ятидесятницької есхатології

Першим джерелом есхатологічних доктрин була богословська освіта лідерів вітчизняного п'ятидесятницького руху. Цей фактор мав вирішальний вплив на формування ключових доктринальних положень при підготовці віросповідних документів. Як зазначає В. І. Любащенко: «Як і більшість протестантських течій в Україні, п'ятидесятники також не мали оригінального вчення, а брали за взірець сповідання зарубіжних релігійних центрів» [141, с. 269].

Як лідери ХЄВ у Радянській Україні (І. Ю. Воронаєв та Г. Г. Понурко), так і польські лідери ХВЄ (І. Герис, П. А. Ільчук, Г. Г. Шмідт), а також місіонери, які залишились в Болгарії – Діонісій та Ольга Заплішні мали базову богословську освіту [260, с. 42]. Вони навчались в різних закладах: семінарія Берклі (Каліфорнія), біблійний інститут В. Фетлера у Філадельфії, біблійні Курси І. С. Проханова. Безперечно, це навчання вплинуло на вибір формулювань віровчення ХВЄ та ХЄВ.

Розвиток диспенсационалізму серед слов'ян-емігрантів в США, Канаді та країнах Латинської в XX столітті нерозривно пов'язаний із двома Російськими Біблійними інститутами заснованим В. Фетлером в США. Перший був започаткований в м. Нью-Йорк, і потім був переданий В. Фетлером під керівництво І. Я. Бокмелдера. А другий Біблійний інститут був заснований в Філадельфії, який закінчили 110 проповідників частина з яких потім продовжила духовну працю в СРСР (в тому числі мученики за віру: Д. І. Поляков, Є. Самоукін, П. А. Аксючиць) [123].

Як вже було зазначено у попередньому розділі, окрім формальної богословської освіти І. Ю. Воронаєв та інші місіонери уточнювали свої знання через вивчення догматики «Асамблеї Божої» та «Церкві Божій». Адже всі вони, за рідким виключенням, були перш за все місіонерами від «Асамблеї Божої», і до 1939 р. мали фінансову підтримку через РСЄМ (в тому числі Г. Федішин, Й. Черський, Т. Нагорний, М. Вербицький, І. Воронаєв, на багато інших) [215, с.

10]. Це означає, що Союзи ХВЄ та ХЄВ розвивались як паралельні організації, що підтримували дружні стосунки, та взаємно визнаючи один одного. Відповідно знайомство місіонерів із «Доктринами Асамблеї Божої» виданими К. Нельсоном – було закономірним.

Для поширення єдиного догматичного віровчення, п'ятидесятницькі місіонери докладали зусиль по організації Біблійних курсів та шкіл.

Прикладом є діяльність І. Воронаєва, за участі якого, під час проведення Першого Всеукраїнського З'їзду ХЄВ, 21-23 вересня 1926 р. в Одесі, було рекомендовано Правлінню організувати регентські та Біблійні курси. Це рішення було підтверджене рішенням Другого всеукраїнського З'їзду ХЄВ (Одеса 9-12 жовтня 1927 р.) [236, с. 67-74]. А оскільки офіційний дозвіл на проведення вказаних курсів для проповідників, що мали складатись із дванадцяти предметів, Радянська влада – відмовила [160, с. 66], то керівництво ХЄВ поширювало написанні Правлінням письмові конспекти, брошури та статті, з питань духовного виховання які роздавались проповідникам та керівникам церков та груп та розсилались по відділам, підвідділам та громадам [236, с. 67-74]. Також, по різних регіонах в церквах проводили біблійні збудовуючі та виховні зібрання для проповідників та пресвітерів, що мало компенсувати нестачу систематичної богословської освіти [236, с. 67-74].

В 1926 р. в Одесі було надруковано «Коротке віровчення Християни євангельської віри». В цьому тексті, коротко в 24 параграфах автор окреслює доктринальні та богослужбові вимоги ХЄВ. В питанні есхатології вони визнавали: Другий прихід Христа, який буде супроводжуватись Підхопленням Церкви та Воскресінням святих. Очікували Тисячолітнє царство для воскреслих в першому воскресінні, в якому Христос і Церква будуть царювати як Цар із Царицею [236, с. 60]. Для диявола, його ангелів та всіх його послідовників приготоване вогняне озеро. А завершальним етапом всього Божого плану Спасіння є створення Нового Неба та Нової Землі.

Виходячи із інших джерел, особиста позиція І. Ю. Воронаєва повністю відповідала диспенсціоналістському преміленаризму, але через пересторогу

перед Радянською владою, підбирались обережні висловлювання у формулюванні віровчення.

Інше крило п'ятидесятницького руху теж отримало свій імпульс для розвитку доктрин через попередню богословську освіту своїх фундаторів. Як вже було наголошено, лідери Західноукраїнського п'ятидесятницького руху І. Герес, П. Ільчук перш ніж повернутись із США на Тернопільщину змогли отримати базову духовну освіту в США [29, с. 321]. Також існують свідчення, про місіонерську діяльність в с. Озерянка (Тернопільська обл.) випускника Біблійного інституту В. Фетлера у США І. Симинина, який 21 серпня 1921 р. в було проведене перше водне хрещення на Тернопільщині [29, с. 320]. А оскільки В. Фетлер та І. Я. Бокмелдер працювали в сфері богословської освіти разом, то знайомство І. Симинини із диспенсациональною есхатологічною доктриною було - неминучим.

Існують свідчення про перші Біблійні курси на Західній Україні, які проводились 19 серпня – 8 вересня 1929 р. в с. Старі Чолниці під керівництвом Г. Г. Шмідта та Хейза із м. Лондон (Великобританія). Існує згадка, що на подібних курсах в 1934 р. доктор Парр викладав тлумачення пророцтв Біблії, що теж свідчить на користь поширення спільної на той час диспенсационалістської традиції [60, с. 146].

Важливим кроком у розвитку богословської освіти Союзу ХВС стала перша у Східній Європі п'ятидесятницька Біблійна школа у м. Данцинг (Польща), відкриття якої відбулось 2 березня 1930 р. Деканом був обраний Г. Шмідт, який організовував весь навчальний процес спираючись на власний досвід освіти у США, і в дусі диспенсационалізму. Перелік викладачів теж вказує на панування англо-американського вектору: П. Стехлик, Г. Шмідт, Г. Кіндерман, В. Ніцш, А. Берхгольц, Д. Гее (або Джі) доктор Парр із Великобританії, П. Петерсон із США, І. Зуб-Золотарьов, та інші. Велика кількість викладачів англо-американського походження демонструє нам зв'язок навчальної програми із міжнародною п'ятидесятницькою богословською

тенденцією того часу. Особливе місце серед викладачів належить Д. Джі (1891-1966) майбутній президент «Асамблеї Божої» у Великобританії. [91].

Загальна кількість випускників Біблійної школи склала 271 проповідник із України, Білорусії, Польщі, Росії, Болгарії [245]. Вони поширювали п'ятидесятницький рух в різних країнах: Росія, Україна, Білорусь, Польща, колишня Югославія, Чехія, Словаччина та Південна Америка. Тим самим створюючи єдиний догматичний дискурс серед п'ятидесятницьких церков Європи [60, с. 147].

У жовтні 1935 р. назву Біблійної школи було змінено на Біблійний інститут, що зробило її першим богословським ВНЗ ХВС у Східній Європі, випускниками якого стали 50 студентів (дворічна програма) та 39 – (дев'ятимісячна програма) [165].

Про есхатологічну позицію Г. Шмідта можна судити із документа надрукованого польською мовою «Віросповідання та організація Союзу Церков християн віри євангельської» [176]. Він складається із 19 статей в яких окреслювались головні принципи віри та організації церковного життя. Остання 19 стаття проголошує визнання трьох есхатологічних істин: 1) віри у воскресіння (зміни та підхоплення всіх віруючих, що залишаться до Приходу Христа, що є благословенною надією Церкви); 2) Тисячолітнє царство (визнається видимий прихід Христа, визволення євреїв і Тисячолітнє царювання Христа на землі); 3) Вогняне озеро (диявол, біси та всі хто не були записані в книзі життя будуть кинуті у озеро вогняне). Таким чином, автори віровчення ХВС використовують лексику близьку до тієї, що використовується в догматиці «Асамблей Божих», що видно із термінів «благословенна надія» та інше. Також, очевидно що есхатологічні питання висвітлені дуже стисло, що пояснюється небажанням пропонувати дискусійні питання в офіційних документах, які мали бути представлені перед представниками влади. Дослівний переклад цього віровизнання, зроблений в 1944 р. І. К. Панько із польської мови на російську, був запропонований уповноваженому у справах

релігії, як віросповідний документ для реєстрації окремого П'ятидесятницького Союзу в СРСР.

Після Другої Світової Війни, богословська освіта стала недосяжною мрією, для багатьох служителів, тому систематичний виклад доктрин передавався від покоління до покоління у вигляді тематичних конспектів.

У післявоєнний період, зусилля систематизувати наявні біблійні знання, і перейти від народного до догматичного богослов'я спостерігались серед п'ятидесятників навіть під час ув'язнення 1948-1956 рр. В. І. Бєлих свідкує, як протягом шести років перебування у виправному трудовому таборі п'ятидесятники дослідили весь текст Біблії (від книги Буття до книги Об'явлення) із тематичними тлумаченнями. В. І. Бєлих називає це явище «Біблійні курси за порожніми столами в тюремній їдальні» [18]. Важливість цього періоду спільного вивчення Біблії підкреслює Г. А. Бабій, адже результатом дослідження Біблії у тюрмі стане нова редакція віровчення ХВЄ, відома як «Харківські догмати» 1956 р. [9]. Також відома книга В. І. Бєлих «Домобудівництво Церкви Христової» (1992), яка була результатом роботи механізму «в'язничної пошти», коли теми написані ув'язненими проповідниками передавались на волю і ставали основою для тематичних бесід, та навчання керівного складу церкви в 1970-х роках.

В 1968 р., після відкриття Заочних біблійних курсів у Москві, та частина п'ятидесятників, які знаходились у ВРСХБ, отримали можливість, за дуже малою квотою отримувати базову заочну богословську освіту. Фактично, сучасна п'ятидесятницька доктрина УЦХВЄ (Єпископ М. Паночко) була сформована під впливом традиції диспенсационалізму, який розповсюджувався в ЗБК через праці (О. В. Карева, О. М. Бичкова). Серед випускників курсів були і лідери сучасної УЦХВЄ А. І. Кліновський, М. С. Паночко та інші, що підтверджує взаємозв'язок між віровчення ХВЄ та ЄХБ. Студенти та випускники ЗБК організовували подібні курси у місцевих церквах. Наприклад в 1975 р. біблійні курси при Харківській церкві ХВЄ організовував Н. П.

Решиковець, який сам в той час був студентом ЗБК. Відомо, що на цих курсах студенти вивчали «Гомілетику», за дидактичними матеріалами ЗБК.

Пресвітер ОЦХВС з м. Хмельницький, П. І. Сівець свідчить про навчання на підпільних біблійних курсах, в 1982-1984 рр. які організовували п'ятидесятники з Фінляндії. В основу навчальної програми була покладена типова програма закордонного заочного Біблійного інституту. А навчальний процес був побудований наступним чином: одна зустріч протягом 2-3 днів кожні 2-3 місяці. Всі зустрічі проходили на конспіративній квартирі, в різних містах СРСР (Ленінград, Таллінн та Рига). На цих курсах навчались єпископи М. А. Мельник, В. М. Боєчко, М. М. Камінський, а загальна кількість групи складала двадцять п'ять чоловік [210]. Про модель есхатологічних знань, які викладались на цих курсах ми не можемо зробити однозначного висновку, але виходячи із того, що всі згадані учасники курсів є диспенсціоналістами, приходимо до висновку, що на курсах теж навчали ідеям Д. Н. Дарбі.

Двома першими навчальними Зкладами в Союзі християн віри євангельської-п'ятидесятників, який очолював М. А. Мельник були Рівненська духовна семінарія та академія (засновник П. К. Василюк, 1989), а також Коростенський біблійний коледж (засновник М. М. Камінський, 1991). Як відомо, засновники перших п'ятидесятницьких навчальних закладів теж сповідували мідтребуляціонізм, преміленаризм та розділення Ізраїлю та Церкви.

1-2 серпня в Москві відбулась Єпископська конференція ХВС, яка благословила на навчання в Школі Теології «Церкви Бога» (м. Клівленд, Теннессі, США) групу служителів: С. В. Ряховського, В. Г. Мурашкіна, М. М. Чижа та М. І. Котякова. Навчання закордоном тільки зміцнило лідерів ХВС у істинності диспенсціоналізму.

Освітнім центром поширення «есхатологічної еклезіології» нелегальних п'ятидесятників став – Біблійний коледж у м. Рибниця (Молдова), відкритий в 1993 р. Оцінити зміст навчального процесу можна через збережені записи

лекцій прочитаних єпископами В. І. Бєлих та М. І. Котяковим в 1998 р., в Біблійному Коледжі м. Рибниця (Молдова) [129].

Таким чином, в 1990-х рр. всі навчальні заклади ХВС були центрами поширення диспенсціоналізму, як єдиної вірної богословської концепції.

Проведений огляд фактів підтверджує тезу, що п'ятидесятницька есхатологія отримала своє поширення завдяки богословській освіті своїх лідерів, та через мінімальну біблійно-богословську освіту членів церкви.

Другим важливим джерелом поширення п'ятидесятницької есхатології стали періодичні видання п'ятидесятників.

Проживаючи в США, І. Ю. Воронаєв в 1918-1919 рр. був редактором баптистського журналу «Істина та Життя», аналіз змісту якого дозволяє нам зробити висновки про есхатологічні погляди головного редактора. Привертає увагу стаття доктора богослов'я та права М. Матьюса «Другий прихід Христа» в якій робиться наголос на наступних тезах: вже прийшли останні години перед Другим приходом Христа; робиться наголос на раді Трійці та рішенні спасти людство з причини любові до творіння; зараз є період Церкви, який передуює періоду Царства Божого; тому сьогодні Дух Святий народжує, вчить та готує Церкву – Тіло Христа, яка має бути святою, адже вона є Храм Духа Святого; Церква є викуплена Христом, відроджена Духом та має на собі Божу печатку; Головне покликання Церкви – євангелізація світу та приготування себе до Другого приходу Христа; адже у Підхопленні, яке відбудеться в середині сімдесятої седмиці, приймуть участь лише члени Церкви та воскреслі святі; після Підхоплення вже не буде можливості покаятись; після закінчення седмиці прийде Тисячолітнє царство праведності та миру [155, с. 2-4].

На сторінках цього журналу також містились і інші матеріали, що закликали до більш плідної духовної праці, адже «Жнива скоро закінчатся» [155, с. 6-7]. Більшість із названих тез, будуть покладені в основі «есхатологічної еклезіології нелегальних п'ятидесятників» через систематизацію А. І. Бідаша. Адже цю інформацію він міг прийняти через

знайомство із Г. Г. Понурко, М. В. Кузьменко та іншими співпрацівниками Воронаєва.

Протягом 1928 р. в м. Одеса вийшло вісім номерів журналу «Євангеліст». Видання було друкованим органом Правління ХЄВ, і потужним засобом впливу громади на формування богословського світогляду. В кожному номері друкувались духовно-виховні статті, висвітлювались різні аспекти пневматології, поради пастирям та проповідникам, матеріали із бібліології та тлумачення Біблії [53]. Єпископ ХЄВ В. Мурашкін підкреслює, що в журналі «Євангеліст» Воронаєв виклав те, що потім лягло в основу віровчення ХЄВ [166].

В №6-7 журналу «Євангеліст» (1928), І. Ю. Воронаєв перераховує, духовні надбання народженого згори християнина (прощення гріхів, усиновленні, виправдання, мир з Богом, переконаність в спасінні, дар Духа Святого, нове створіння), які теж будуть використані при підготовці віронавчальних документів п'ятидесятників-бідашевців: «Харківських догматах ХЄВ 1956» та в «Тематичній програмі ОЦ ХЄВ». Що свідчить про тяглість богословської думки від напрацювань І. Ю. Воронаєва до сучасних п'ятидесятників України.

Аналізуючи журнал «Євангеліст», можна помітити, що питання другого приходу Христа на сторінках журналу не підіймаються. Виключенням стаття в №8, де наводиться пояснення загального характеру до тексту 2Пет.3р. із закликом до праці над приготуванням себе особисто до гідної зустрічі із Христом [230]. На сторінках журналу, є один важливий натяк на «Тлумач Біблії» І. Я. Бокмелдера, як на джерело для статті «Йосип – прообраз Ісуса Христа» [99]. Ця стаття є розширеною версією книжної ідеї алегоричного пояснення історії Йосипа. Звичайно, І. Ю. Воронаєв знав про «Тлумач Біблії» і користувався ним. Але зважаючи на те, що есхатологічні теми проповідей та диспенсационалістські схеми були використані в якості обвинувачення в антирадянській пропаганді – подібні теми публічно не викладались.

В 1929 р. було розпочато періодичне видання журналу «Примиритель» під редакцією Г. Г. Шмідта, який став джерелом богословських знань для багатьох членів ХВЄ тогочасної Польщі [60, с. 145]. Позиція диспенсціоналістського премієнаризму прослідковується в короткому викладі віровчення Г. Г. Шмідта в журналі «Примиритель» №7-8 (1935 р.). «Другий прихід Христа на землю і Підхоплення віруючих перед початком Тисячолітнього царства Христа на землі – є чудовою надією та очікуванням кожної дитини Божої» [181, с. 33]. Таким чином, ми маємо свідчення про єдність у визнанні ключових диспенсціоналістичних есхатологічних догм серед п'ятидесятників СРСР у часи Другої Світової Війни.

1935-1939 рр. також видавався україномовний журнал «Будівничий Церкви Божої» за редакцією Д. Герасевича, рідного брата І. Гериса [38, с. 67]. Цей журнал був засобом поширення доктрини «Церкви Божої» (Клівленд, Тенессі, США), в якому публікувалось віровчення паралельного до «Асамблеї Божої» п'ятидесятницького об'єднання. Що в свою чергу свідчить, про продовження співпраці церков, що були засновані І. Герисом із «Церквою Божою», не зважаючи на злиття із Союзом ХВЄ, який співпрацював із «Асамблеями Божими». Редакція висвітлювала такі теми: Водне Хрещення, доктрина про Церкву Д. Джі, звіту Г. Томплінсона про місіонерську працю «Церкви Божої» у світі, вчення про: хрещення Духом Святим, духовні дари, омовіння ніг перед звершенням Вечері Господньої, пожертви та десятини, та вчення про Другий прихід Христа та Воскресіння з мертвих. Завдяки виданням «Будівничого Церкви Божого» можна більш точно оцінити есхатологічну позицію, яка пропонувалась україно-польським пастирям. Це вчення подається у журналі більш загальними тезами, визнаючи Видимий прихід Христа у славі та Воскресіння померлих; визнавалось вічне життя для праведних та вічне покарання для грішників. Стиль викладу матеріалу спрощений до рівня початкового знайомства із християнським вченням і тому не розкриває всієї повноти вчення про останні часи прийнятого у догматиці «Церкви Божої» яка є

прелміленаристичною, і визнає дві фази приходу Христа – Таємним за Церквою та у славі із Церквою.

У 1936-1939 рр. видавався україномовний журнал «Євангельський голос» під редакцією М. Вербицького, який є відроджений і видається і в наші дні.

Журнал «Мандрівник», який редагував пастор Д. Матесюк, що очолив російську п'ятидесятницьку церкву у м. Нью-Йорк замість І. Ю. Воронаєва, демонструє есхатологічну позицію емігрантів-п'ятидесятників у США.

В тексті проповіді «І двері зачинились» Д. С. Макконеля, легко упізнається тяжіння до алегоричного тлумачення образів Старого Заповіту (Адам та Єва, Єлеазар та Ревека, Пісні над Піснями), концентрація уваги на ознаках кінця світу, розділення спасених на дві категорії – Церкву та «спасенні народи, що не належать Новому Єрусалиму», підкреслюється два етапи приходу Христа за Церквою (таємне та славне), відкрито сповідується диспенсціоналізм, особливо підкреслюється роль Духа Святого у підхопленні та поклик Духа у відродженій людині «Авва, Отче!». Це свідчення існування концепції про дві категорії спасених на Церкву та Спасенні народи, ще в 1926 р. Таким чином, визнання двох категорій спасених не є унікальним пізнанням нелегальних п'ятидесятників СРСР; керівники ХВС спираючись на існуючі тези синтезували власну «есхатологічну еклезіологію».

Після розпаду СРСР джерелом поширення основ віровчення ОЦХВС для широкого загалу став офіційний журнал – «Слово Християнина» (виходить з 1996 р.). На його сторінка неодноразово викладались тематичні конспекти та проповіді з питання пневматології, есхатології та сотеріології.

Третім джерелом поширення есхатологічних переконань можна вважати друковану популярну богословську літературу.

Зауважимо, що п'ятидесятники завжди дуже обережно ставились до літератури, вважаючи книгу другорядним джерелом пізнання у порівнянні із містичним досвідом, адже містичний, ірраціональний компонент формування доктрини превалював над раціональною складовою. Богословська література за

означенням є проявом раціональної спроби досягнути Боже Слово та, найстрашніше, спробувати поширити авторське розуміння Божого відкриття на інших людей, тим самим порушуючи принцип визнання єдиного учителя християн – Христа який діє виключно через Дух Святий (Мтв. 23.2, Ів.16:13).

Відомі випадки общинної заборони читати будь-яку духовну та світську літературу під загрозою церковного дисциплінування (церковне вилучення чи зауваження).

Автору роботи особисто відомі приклади, коли у боротьбі із знанням людським (рос. «человеческим») ті нечисельні екземпляри духовної літератури які вдавалося отримати від закордонних місіонерів – могли бути спалені у вогні. Монополія на тлумачення біблійного тексту походила із розуміння, неможливості вірної екзегетики без досвіду П'ятидесятниці (хрещення Духом Святим), що значно звужувало коло «канонічних» авторів. Загальна тенденція до інформаційного ізоляціонізму зберігалась довгий час і після розпаду СРСР.

Далі піде мова про рідкі виключення із правила «заборони читати будь-що окрім Біблії», яким користувались переважно церковні лідери ХВС.

Збереглись свідчення, про проповідника Г. Голубницького, який після повернення із німецького полону в 1920-х роках, привіз із Європи дві валізи духовної літератури та заснував в с. Печерна євангельську церкву [29, с. 320]. Очевидно, що це була євангелізаційна література, яка розповсюджувалась в таборах для військовополонених працівниками подібними до В. Жака. Класифікація та аналіз тематики богословської літератури, поширеної серед євангельських християн та п'ятидесятників першої половини ХХ століть, був зроблений автором дисертації в публікації «Літературні джерела євангельської богословської думки в західноукраїнському контексті» [75].

Першим джерелом есхатологічних знань, та зразком методології дослідження Біблії для українських п'ятидесятників була книга В. Блекстоуна «Господь Гряде!» (1923), який спираючись на буквально тлумачення пророцтв про Ізраїль, заклав потужний фундамент для очікування швидкого повернення Христа, відродження політичного Ізраїлю та визначення ознак останнього часу

(таких як: примноження знань та можливість мандрів, поширення євангельського руху по всьому світові, та відродження держави Ізраїль) [27, с. 114]. Оригінальний примірник цієї книги зберігається в бібліотечному фонді Рівненської Духовної Семінарії та Академії УЦХВС, яка заснована послідовниками П. А. Ільчука. Не виключено, що саме цю книгу мав на увазі В. І. Белих, стверджуючи, що в довоєнній публікації читав про відновлення Ізраїлю.

Існують згадки єпископів ХВС, що на формування есхатологічних очікувань віруючих також впливали книги Адвентистів сьомого дня (наприклад, проповіді лідерів АСД, та «Велика боротьба» О. Уайт, які розповсюджувались у самвидаві) та самі вихідці із АСД, які навертались у п'ятидесятництво, зберігаючи есхатологічні тенденції.

Головним джерелом систематичних біблійно-богословських знань в період радянської ізоляції для багатьох лідерів ХВС та ЄХБ був «Тлумач Біблії» І. Я. Бокмелдера, який мав, як стверджувалось в самій книзі, авторитет книги «другої після Біблії» [32]. Короткі біографічні відомості пояснюють шлях формування його власних богословських ідей та метод поширення публікацій.

І. Я. Бокмелдер, латиш за національністю, народився в 1887 р., і був одружений на Мері (1891), та мав доньку Рут (1919) В 1920-х він проживав із родиною у м. Нью-Йорк [261]. За одними даними він працював викладачем та деканом в Російському біблійному інституті, що заснував В. Фетлер в 1917 р. в м. Нью-Йорк. За іншими даними він сам заснував біблійний інститут («Russian Training School»), в 1916 р. в якому і викладав разом із своєю дружиною, займаючи там посаду президента [236, с. 190].

Видавнича діяльність І. Я. Бокмелдера (США-Німеччина), закарбувала його ім'я в історії Євангельського руху, як того, хто поширював Біблії, книги із біблійної географії («Земля, де жив Ісус Христос» І. А. Фрея), духовну літературу («Подорож Пілігрима» [41] и «Духовна Війна» [40] в одному томі), а також пісенний збірник: «Пісні подорожнього». Друга по значимості праця І. Я. Бокмелдера – «Загальна історія Християнства» [55], яка користується попитом і

сьогодні [31]. Автор пропонує поділ церковної історії на сім періодів у відповідності до опису семи Церков у книзі Об'явлення, що йде в унісон із диспенсціоналістичною моделлю розуміння історії, а філософія церковної історії сприймається як постійний процес повернення від єретичного вчення до істинного, від темряви середньовіччя до світла ранньохристиянської Церкви. Що, відповідно формувало переконання у необхідності нової П'ятидесятниці, як «пізньому дощу Божої благодаті».

І. Я. Бокмелдер, разом із піонером російського баптизму Я. Вінсом (?-1944) та Е. Олсоном приймав участь у першій Загальній конференції по євангелізації Росії, що була проведена із ініціативи В. Фетлера в Чикаго в червні 1918 р. Із публікацій новин в журналі «Істина та Життя», відомо, що І. Я. Бокмелдер та І. Ю. Воронаєв були знайомі, адже баптистську церкву Воронаєва відвідували студенти Біблійного інституту, а І. Я. Бокмелдер проповідував на зібранні церковної громади І. Ю. Воронаєва з приводу хрещення новонавернених 19 січня 1919 р.

Також, І. Ю. Воронаєв цитує «Тлумач Біблії» на сторінках журналу «Євангеліст» (тема «Йосип – чудний прообраз Ісуса Христа»), що свідчить, про знайомство засновника п'ятидесятницького руху в Україні із головною богословською працею життя І. Я. Бокмелдера.

«Тлумач Біблії» був відомий і працівникам РСЄМ та Г. Г. Шмідту. В. І. Франчук вказує, що Місія закупляла для своїх громад великі партії літератури, виданої в інших країнах. Серед них були: «Тлумач Біблії» Бокмелдера, «Хто був Ісус Назорей?» Г. Гроссмана, «Чи існує зв'язок із світом духів?», «Що робив Бог до створення Світу?», «Хрест Голгофський», «З якої причини відбуваються війни?», «Походження, мета життя та призначення людини», «Чи є дійсно докази достовірності Біблії?». Побіжний аналіз запропонованих назв свідчить, про зусилля керівників Місії забезпечити своїх служителів полемічними матеріалами, що містять шаблони відповідей на найбільш популярні запитання зі сфери етики, есхатології, апологетики, євангелізму, Христології, та бібліології.

В журналі Г. Г. Шмідта «Примиритель» №3-4 за квітень 1938 р. міститься оголошення про можливість придбати «Тлумач Біблії» із численним ілюстраціями та кресленнями, а також окремою схемою «Божий план спасіння» по ціні 2,5/2 злотих у (Польщі), а для інших країн ціна складала 60 центів (USD). Під оголошенням була примітка, яка вказувала на цінність Тлумача Біблії при дослідженні Біблії, але містилось і попередження, що вчення про Святого Духа у викладенні Бокмелдера розбігається із вченням п'ятидесятників. Друге оголошення про продаж «Тлумача» було опубліковане на передодні початку Другої Світової Війни («Примиритель» № 7,8 липень-серпень 1939 р.), де вказувалось на зниження ціни до 50 грошей (20 центів USD).

Звертає на себе увагу, що «Тлумач», мав вступ та міні-коментар до кожної книги Біблії та вісімдесят ілюстрацій. Особливу цінність представляли графічні схеми диспенсціоналіста К. Ларкіна, які стали прототипом для створення вітчизняними п'ятидесятниками власної схеми «Огляд Божого плану спасіння від Альфи до Омеги» та «Панорами Біблії», яка поширена в громадах ЄХБ.

Доказів, що окремим виданням, російською мовою була надрукована книга самого К. Ларкіна – поки що не знайдено.

Автор дослідження зустрічав примірники «Тлумача Біблії» в різних частинах України та світу: в церкві ХВС м. Суми (А. Т. Чехунов), в Мінській богословській семінарії ЄХБ, в домашніх бібліотеках українців із ХВС, що емігрували до США. Окремі фотокопії схем К. Ларкіна із «Тлумача Біблії» розповсюджувались серед віруючих в 1990-х роках.

Про поширення «Тлумача Біблії» серед п'ятидесятницьких церков України свідкує єпископ ОЦХВС в Полтавській області, І. О. Сторожко. За його словами в 1960-і роки, щоб придбати примірник Бокмелдера його тесть хотів продати корову. Цього не сталось, адже примірник їм довірили на одну ніч, щоб вони всією родиною зробили рукописну копію книги. Також про використання «Тлумач Біблії» членом місіонерської команди Воронаєва у

церкві ХВЄ м. Павлоград, в 1950-1960 рр. свідкує служитель ХВЄ Ю. Булавін (м. Маріуполь). Хоча, есхатологія І. Я. Бокмелдера була сприйнята в громаді ХВЄ м. Павлограда лише частково через дискусії та незгоди в питаннях розуміння Тисячолітнього царства. Останній приклад ілюструє вибірковість п'ятидесятницького віровчення, у питанні вибору авторитетних літературних джерел.

Про популярність «Тлумача Біблії» в середовищі ЄХБ свідчить співпрацівник ХГЕУ П. А. Павлюк, зазначаючи, що в Одеській церкві до 1988 р. проводили біблійні заняття на основі цієї книги.

Аналіз отриманих даних дозволяє нам зробити висновок, що в 1920-1930-х роках «Тлумач Біблії» був популярним посібником лідерів ХВЄ та ЄХБ, однак із настанням гонінь велика частина примірників була конфіскована та знищена, а тематичні конспекти без посилань на першоджерело продовжували циркулювати в середовищі віруючих. Сприймаючи ці конспекти, як авторські розробки керівників церкви, інформація про І. Я. Бокмелдера була забута, а в церквах був сформований наратив про богонатхненне походження отриманих тематичних бесід. Із запропонованою гіпотезою погодився і упорядник «Тематичної програми ОЦХВЄ» – єпископ М. І. Котяков. В Таблиці 3. Пропонується порівняння змісту «Тлумача Біблії» та головного віронавчального документу нелегальних п'ятидесятників – «Тематичної програми», що наочно демонструє присутність тяглості між цими двома виданнями.

Таблиця 3. Порівняння тексту «Тлумача Біблії» та «Тематичної програми ОЦХВЄ»

№	Тлумач Біблії [32] І. Я. Бокмелдер 1919 р.	Тематична програма з віровчення ОЦХВЄ 2000 р. [130]
1	Прообрази Христа: Світло, шкіряна одежа для Адама та Єви [32, с. 32]:	Ті ж самі прообрази [130, с. 263-265]
2	Ковчег – прообраз Ісуса Христа [32, с. 28]	Ковчег – прообраз Ісуса Христа [130, с. 268]

3	Весілля Ісака є прообразом із Мат. 22 р. [32, с. 29].	Ісака та Ревека – образ Христа та Церкви [130, с. 276]
4	Йосип – чудовий прообраз Ісуса Христа [32, с. 39].	Йосип є прообразом Христа [130, с. 282] Йосип – чудовий прообраз Ісуса Христа [19, с. 119]
5	Ягня – прообраз Жертви Христа [32, с. 34].	Христос – чисте Ягня [19, с. 114].
6	Тлумачення типології Скінії [32, с. 37-44].	Тлумачення Скінії М. І. Котяковим [127].
7	Псалом 44 (Христос – Цар та Його наречена) [32, с. 89].	Зміст та значення 44 псалма (Христос – Цар та Його наречена) [130, с. 286-287]
8	Пісня над піснями (Христос та Церква) [32, с. 95-96].	Книга Пісні над піснями (Христос та Церква) [130, с. 286]
9	Вчення про різні види Вінців, як диференціація нагороди [220, с. 74-84].	Проповідь про 5 вінців – досить поширена тема в церквах ХВС [224].
10	схематичні зображення: «Другий прихід Христа» (Додаток «Д») [32, с. 241] «Невидимий світ» (Додаток «Г») [32, с. 330].	Схематичне зображення карти Божого плану спасіння від Альфи до Омеги (Додатки «А» та «Б»)

При очевидному цитуванні «Тлумача Біблії» у віровченні ОЦХВС – «Тематичній програмі» частина п'ятидесятичних єпископів (В. М. Боєчко, А. І. Озерчук, В. С. Денисюк, А. Г. Бабій, М. І. Котяков) під час опитування підкреслили, що ця книга для них – не відома.

Найбільше тематичних співпадінь виявилось при порівнянні схем «Часи та диспенсації» К. Ларкіна в книзі «Вірне розділення Слова» [135, с. 12]. (Додаток «В») та книга І. Я. Бокмелдера (Додатки «Г» та «Д») та схематичним

зображенням «Божого плану Спасіння від Альфи до Омеги» ОЦХВЄ (Додатки «А» та «Б»).

Як вже було неодноразово зазначено, сьогодні, базовим загальноприйнятим документом, що виражає віровчення та основи богослужбової практики для церков Об'єднаної Церкви ХВЄ, є «Тематична програма Біблійної школи по віровченню ОЦХВЄ». Зазначимо кілька етапів її формування, як свідчення поетапності розвитку «есхатологічної еклезіології».

Першим варіантом була розробка М. І. Котякова для молоді ХВЄ з м. Кривий Ріг, що надрукована самвидавом в кінці 1980-х. Характерною особливістю цього видання був великий акцент на фіксації різного роду видінь та надприродних об'явлень, які підтверджували чи ілюстрували сказане у тематичних бесідах.

В 1992 р., вийшла з друку книга «Домобудівництво Церкви Христової» основу якої складали теми, розроблені єпископом В. І. Бєлих під час тюремного ув'язнення [17]. Вона містила в собі шістдесят одну біблійно-богословську тему у вигляді тезового конспекту із текстами Біблії. В цьому виданні зовсім немає коментарів до текстів із Біблії, що робить її своєрідною «тематичною симфонією біблійного тексту». Ця книга була двічі перевидана під загальною редакцією М. М. Чижа, а потім і М. Толстова.

В 1993 р. в процесі підготовки до відкриття Біблійного коледжу в м. Рибниця, у самвидаві криворізьких п'ятидесятників вийшла книга «Настольна книга служителя», в якій М. Котяков докладно виклав всі принципи богослужіння та засади віровчення ОЦХВЄ в світлі особливих відкриттів Духа Святого. Особливістю цього видання є присутність великої кількості прикладів із життя, та посилань на містичні відкриття, які ілюстрували пропоновані догмати. Значну увагу у цьому виданні було приділено питанням духовного життя, пасторського служіння, пневматології, та «еклезіологічний есхатології Бідаша та Бєлих».

В 1997 р. в м. Малоярославець вийшов із друку конспект лекцій єпископів В. І. Бєлих та М. І. Котякова у вигляді двотомного навчального

посібника. Віровчення вже тут було структуроване за розділами: тематичне богослов'я, гомілетика, біблійна географія та історія християнства. У цьому тексті кількість посилань на духовні відкриття відчутно скоротилась, і підсилювався наголос на кількість біблійних посилань.

У 1998 р. відбулось перше видання «Тематичної програми з віровчення Біблійної школи ОЦХВС» в м. Вінниця, яка зберігала вже прийнятий поділ на тематичні розділи, були усунені приклади-ілюстрації містичного характеру, та матеріал був адаптований для широкого загалу читачів. Згадок про духовні відкриття в цьому виданні майже не зберіглось. Цей варіант «Тематичної програми», як базовий віросповідний документ, був прийнятий на найвищому рівні Братерства, за участі старших єпископів, пресвітерів та відповідальних за освіту в ОЦХВС СНД та країн Балтії. Текст був затверджений протоколом відділу освіти ОЦХВС 19-30 січня 1998 р. в м. Рибниця, Молдова і був підписаний чотирма єпископами, що репрезентували все Братерство ОЦХВС країн СНД та Балтії: В. І. Белих – очільник Братерства, відповідальний єпископ по Україні – Г. А. Бабій, керівник відділу освіти ОЦХВС – М. І. Котяков та відповідальний за відділ освіти ОЦХВС Росії – В. Г. Мурашкін.

2000 р. видання фінальної «канонічної» версії «Тематичної програми» в м. Вінниця, із великим розділом присвяченим історії Християнства. Цей варіант Віровчення і став найбільш популярною версією, витримавши багато разове перевидання.

Ключовою есхатологічною темою в «Тематичній програмі» виступає огляд Божого плану спасіння від Альфи до Омеги» яка була розроблена А. І. Бідашем і популяризована його послідовниками. Ця книга вважається найбільш авторитетним джерелом із віронавчальних документів нелегальних п'ятидесятників пострадянського простору; зміст вчення буде зроблено у наступному пункті.

Впливовим додатковим друкованим джерелом, яке виконувало роль підкріплення сформованої позиції були праці Д. Принца, в яких він робив великий наголос на есхатологічній ролі держави Ізраїль, меті Другого приходу

Христа, деталізації Підхоплення Церкви [187, с. 435-571]. Не офіційно праці Д. Принса визнавались на високому рівні п'ятидесятницьких союзів, тим самим створюючи сприятливі умови для поширення його головних аргументів та тез.

Четвертим джерелом формування п'ятидесятницької есхатології є особистий містичний досвід лідерів руху.

Оскільки п'ятидесятницький рух робить особливий наголос на містичному досвіді, то у питаннях формування та поширенні есхатологічних доктрин надприродне відкриття завжди грало вирішальну роль. Історія п'ятидесятницького руху зберігає велику кількість як позитивних прикладів, коли містичний досвід доповнював існуючу доктрину ХВС, так і негативних прикладів, коли ідеалізація та беззаперечна довіра натхненним гаслам харизматичних лідерів ставали причиною великого розчарування для віруючих.

Приїзд І. Ю. Воронаєва на місію в м. Одесу базувався на його переконанні у надприродному відкритті волі Божої. Еміграція вірмен (Д. Шекеріян), та українців (О. Шевченко) відбувались із посиленням на надприродне відкриття, і будуть описані нижче.

Вплив містичного досвіду на формування доктрини описує В. І. Белих, коли в 1934 р. в будинку його батьків мешкав учень І. В. Каргеля, проповідник з Миколаївської області – брат Турбін [222].³ Який тлумачив Біблію, посилаючись на містичний досвід – «Відкриття від Духа» [227, с. 8-9]. Прикладом інспірованого тлумачення, після молитви Турбіна протягом ночі, було вияснення слів Христа Матв.5:7: «блаженні милостиві бо вони помилувані будуть», як тих що відносяться до «другого воскресіння». Турбін навчав: «Обітниця милостивим може послужити до виправдання на суді після другого воскресіння» [227, с. 8-9]. Перед нами приклад пневматологічного фундаменту тез «есхатологічної еклезіології А. І. Бідаша», яка буде виражена у вченні В. І. Белих, що після останнього Суду будуть «виправдані», «помилувані» та «засуджені». Теза: «милосердя буде згадане під час другого Воскресіння», –

³ Національний банк репресованих містить відомості про Турбіна Данила Боніфатійовича (1877-1937 рр.) росіянина із селян, народженого в с. Красове, Курської області, освіченого. Останнім місцем проживання вказана Кіровоградська область, безробітний. Заарештований 17.10.1937 р. Рішенням Трійки при УНКВС Миколаївської обл. від 23.11.1937 р. засуджений до розстрілу. Страчений 30.11.1937 р. Місце поховання невідомо. Реабілітований у 1989 р. Неможливо достеменно стверджувати про ідентичність цих осіб, але для подальшого дослідження вважаю за необхідне зберегти наведену інформацію.

відкриває можливості отримати виправдання з урахуванням «діл милосердя» на Суді перед Великим білим престолом, тобто – «останньому Суді». Це в свою чергу виводить догматику ОЦХВС із традиційного пізньопротестантського розуміння неможливості зміни вічної долі після смерті на основі діл. Наведений приклад приводить до наступних висновків, що у віровченні нелегальних п'ятидесятників, ідея про можливість виправдання після другого Воскресіння, та вплив «добрих діл» на спасіння, була сформульована ще до Другої Світової Війни; йде мова про можливість зміни статусу грішника у Вічності, через виправдання на основі урахування Богом добрих діл на «Суді великого білого престолу» і переходу із Смерті (як певної частини Аду де очікують Суду ті хто мають надію на виправдання) до Життя з Богом (Об. 20 розділ). Другий висновок полягає у тому, що у Бога є «визначена кількість людей» які будуть спасеними. Єпископ ХВС В. І. Бєлих стверджував, що вже в 1935-1940 рр. вчили в п'ятидесятницьких церквах, що Бог буде Новий Єрусалим, в якому у Нього буде конкретно визначена кількість людей, імена яких записані до книги Життя, і «вже пишеться остання сторінка» [227, с. 8-9, 21]. Третій висновок полягає у тому, що «надприродне відкриття від Духа» зіграло важливу роль у формуванні доктрин ХВС, дозволяючи нам говорити про пневматологічних характер певних есхатологічних догматів п'ятидесятників.

До позитивних прикладів ролі «відкриття від Духа» відноситься інше свідчення єпископа В. І. Бєлих, який разом із іншими священниками ХВС перебуваючи у в'язниці в 1948-1956 рр., та 1958-1973 рр., спираючись на духовні відкриття досліджували текст Біблії. Результатом вивчення Святого Письма стало народження віровчення в якому есхатологічна еклезіологія посідає особливе місце, і дозволяє нам класифікувати його як форму локального богослов'я [18].

Негативний приклад діяльності харизматичних лідерів наводить В. І. Франчук, описуючи події в громаді п'ятидесятників на Північному Кавказі (станція Коренівська, хутір Виселки). В 1928-1930 рр., коли у відповідності до слів пророкиці, члени громади мали побудувати за 666 днів підземні катакомби,

щоб врятуватись в них від вогню, і не загинути із нечестивцями під час настання Кінця Світу. На глибині 15 метрів були зроблені всі необхідні кімнати: молитовна кімната, їдальня, кімнати для восьми сімей, підземний хід до колодязя, комори з їдою на термі до півроку, туалети, вентиляція. Згідно пророцтва, знаком до настання Кінця Світу і термінового заселення підземелля, мало бути зміна керівництва у районі. А оскільки керівництво довгий час не змінювалось, це призвело до непорозумінь та внутрішнього розколу громади. Після викриття НКВС, названа згідно пророцтва «Комуна Апокаліпсису» втекла до Абхазії [236, 130-136].

Наступним прикладом трансформації п'ятидесятницької доктрини під впливом містичного досвіду є рух «мурашківців».

Серед радянських дослідників цього руху відома праця білоруського автора Б. Камейша [104]. Детальним сучасним дослідженням історії руху мурашківців є праця Р. Скакуна «Будівничий Нового Єрусалиму: Іван Мурашко і мурашківці» [211].

За В. І. Любашенко, в 1920-х роках, біля Кам'янець-Подільська була організована невелика група п'ятидесятників-сіоністів. Лідерами були: Пелагея Коченкова та Леонтій Мельник [141, с. 270].

Згідно їхнього віровчення, Тисячолітнє царство мало настати в Палестині на г. Сіоні, яка обрана бути місцем Другого Приходу Христа, що мотивувало правдивих християн до переселення в Палестину, щоб особисто зустрічати Господа. Відповідно, де-які члени сіоністів намагались це реалізувати, здійснивши невдалу спробу виїхати возами зі своїми родинами взимку із с. Романівка (м. Кам'янець) до Палестини. Ця спроба закінчилась трагічно: смертю двох дітей, які замерзли в дорозі.

В 1929 р. керівника сіоністів Л. Мельника, вислали за межі УСРР. В 1932 р. він повернувся із помічниками Д. Чайка та М. Стародубом, і якийсь час продовжували свою діяльність нелегально, до настання релігійних гонінь.

Подібна група п'ятидесятників були євангельські християни святі-сіоністи, яку очолював Іван Мурашко. Центральною віронавчальною ідеєю

була віра у видиме Друге пришествя Ісуса Христа на г. Сіон у встановлення Тисячолітнього царства в Палестині. Виникли «мурашківці» в с. Воскодаці (Рівненська обл.) увібравши в себе елементи віровчення Свідків Єгови, адвентистів та п'ятидесятництва. В якийсь момент І. Муршко проголосив себе Христом, «батьком Сіону», своїх помічників – апостолами, а духовну дружину-пророчицю О. Кририльчук – дівою Марією. Вчив, що в грядущій війні врятуватись можна буде тільки через долучення до секти. Спасіння отримували через порізи на тілі, які робив І. Мурашка – «печаті». Кров пророчиці, після отримання «печатей» була зібрана і додавалась до євхаристії [141, с. 272-273]. Отримавши відкриття будувати Новий Єрусалим за взірцем фермерського господарства, в 1936 р., було придбано 7 гектарів землі біля хутору Заречиці, куди з'їжджались послідовники Мурашко. В 1939 р. лідер емігрував і рух прийшов в занепад.

В 1970-1980-і роки, за свідченнями очевидців, церкви ХВЄ жили в очікуванні неминучого швидкого приходу Христа, тому будь-які «натхненні слова» сприймалися дуже щиро, і ставали причиною нерациональних дій: переселення в Алтайський край із надією на спасіння від переслідування (як відповідь на пророче слово: «стан народу Мого – Алтай»). Іншим місцем для переселення було проголошене м. Находка, куди із надією на чудесну еміграцію до США переїжджала велика кількість п'ятидесятників [229, с. 111-112].

Збереглися свідчення, як в 1970-1980-х рр. під час молитви за благословення новонародженого хлопця, при словах молитви-благословення від пресвітера, з вуст немовляти пролунав чіткий голос: «Я не виросту і не буду проповідником! Адже перш ніж я виросту прийде Христос!». Цей випадок актуалізував есхатологічні очікування з елементами асоціальної поведінки на Донбасі.

Відомі випадки коли перебуваючи в есхатологічній напрузі люди відмовлялись від шлюбу, освіти та навчання, будівництва житла... відмовлялись від зусиль подбати про своє пенсійне майбутнє, адже люди «не

вірили, що вони колись будуть пенсіонерами» (О. Кравченко, с. Мошни, Черкаська обл.).

Інколи беззаперечна віра у «натхненні відкриття» призводило навіть до неадекватних дій, як вихід на зустріч Христу в білих оджах для «Підхоплення» (в полі чи на Ай-Петрі, м. Крим), чи втеча із м. Караганда (Казахстан) до м. Джанкой.

Зазначимо, що в середовищі п'ятидесятників також були відомі позитивні приклади ряду пророцтв про розпад СРСР. Наприклад 8 березня 1984 р. служителем церкви ХВС м. Краматорськ І. Янценом, було записане пророцтво про наближення часу відкриття кордонів СРСР, його розпад та свободу проповіді в громадських місцях та прихід Христа [229, с. 144-145]. Пророцтва про розпад СРСР і можливість відкритої релігійної діяльності свідкували І. А. Левчук, В. І. Бєлих, Є. Берсенден, П. Мельничук, та багато інших.

За свідченнями очевидців із США, на початку 1990-х р., примітивна герменевтика тексту «нехай в гори втікають» (Матв.24:16) та захопленість містичними відкриттями спровокували міграцію американських слов'ян-п'ятидесятників до Йорданії, щоб приготуватись до зустрічі Грядущого Христа «в горах», тобто в гірській системі Петри. Після поневірянь в мусульманській країні, для більшості мандрівників, цей експеримент завершився із мінімальними грошовими втратами, але де-кого, родичам та друзям із США приходилось викупляти на волю.

Спираючись на досвід узяття апостола Павла до третього неба (2Кор.12:2), в середовищі п'ятидесятників також є популярними різні свідчення про підхоплення до раю чи пекла. Не зважаючи на критику від лідерів ОЦХВС (П. Новорок піддає сумніву можливість відвідин раю чи пекла правдивими віруючими), такий рід есхатологічного наративу має чисельну аудиторію. Яскравим представником та автором подібного свідчення є В. Савич, який стверджує що мав досвід відвідин «Небесного Царства» та спілкування із друзями, родичами, біблійними пророками та апостолами. Кульмінацією

розповіді В. Савича є заклик про приготування до Другого приходу Христа: «...це буде дуже скоро, бо на Небі іде готовність номер один, що скоро Господь прийде...залишилось не довго!» [198, с. 34-35]. В середовищі українських п'ятидесятників не має однозначного відношення до змісту свідчення В. Савича; більшість його сприймає як очевидця потойбічного, але велика частина священнослужителів не приймає його розповідь як достовірне джерело інформації.

І до сьогодні поряд із позитивними прикладами, треба констатувати, що різні есхатологічні наративи, народжені із містичного досвіду часто стають невичерпним джерелом грубих спекуляцій, які нерідко призводять до негативних наслідків.

4.3 Реконструювання суті п'ятидесятницької есхатології на прикладі: наративу про «СРСР як Апокаліпсичний Вавилон», «Есхатологічної еклезіології нелегальних п'ятидесятників» та вчення про останній час в середовищі ХВС в часи незалежності України.

В після реформаційний період, із розвитком історизму, як нового методу в тлумаченні біблійних пророцтв, спостерігається підвищена увага до ототожнення суспільно-політичних криз із пророцтвами Біблії. Методу історизму слідували такі коментатори біблійних текстів як: сер І. Ньютон (1642-1727), Й. Бенгель (1687-1752) та Й. Юнг-Штилінга (1740-1817).

Із поширенням диспенсціоналізму, розвитком сіонізму, та створенням атеїстичного СРСР, рефлексія на суспільно-політичні зміни в світлі біблійних пророцтв отримує новий імпульс. По мірі розвитку політики «войовничого безбожжя» в середовищі християн різних конфесій формувалось переконання в тому, що ленінський державний проект і є виконанням пророцтв про останні часи.

Есхатологічний наратив, який проголошував СРСР втіленням Вавилону із Апокаліпсису не був частиною офіційного віровчення якоїсь конкретної групи віруючих в СРСР. «Антирадянська агітація», як класифікувались подібні

ототожнення, суворо переслідувалась. Тому, нижче пропонується реконструкція аргументів на основі великої кількості усних свідчень та малої кількості письмових свідчень.

Пошук пророчої ідентичності образу «Гога та Магога» (Єзек.38, 39 та Об'явл.21) та народів, що населяють території Кавказу та північного Причорномор'я відомі з часів Й. Флавія (37-100). Однак, дотримуючись загальної концепції аміленаризму, сповідуючи духовне тлумачення образів книги Об'явлення, А. Августин (354-430), Є. Стридонський (342-420) та А. Кесарійський (VI-VII) відмовлялись від буквального тлумачення образу «Магогу» як конкретного історичного народу узагальнюючи, що в суді над ворогами Нового Єрусалиму бачили долю ворогів Церкви і Бога.

Поодинокі випадки порівняння північних племен із Магогом знаходимо у різних середньовічних авторів. Наприклад в «Історії» Лева Диякона (950-1000), коли він проводить паралель між битвою рамеїв та скифами із пророцтвом Єзекіїля. М. Лютер (1483-1546) вбачав у пророцтві про Магога – червоних юдеїв (татар).

В англomовному виданні Біблії із коментарями диспенсціоналіста С. Скоуфілда в тлумаченні Єзекіїля 38:2 Гог та Магог однозначно ототожнюються із Росією та північними силами, а Мешех та Тубал тлумачаться як Москва та Тобольськ. Основою для такого тлумачення виступало не тільки співзвучність назв, а й той факт, що Російська імперія переслідувала євреїв на державному рівні. В російському виданні Біблії Скоуфілда під редакцією П. Харчлаа (1987) цей текст коментаря вже був змінений, можливо із метою уникнення заборони на ввезення примірників цієї Біблії до СРСР [281].

Для розуміння есхатологічного наративу, пропонувалось вивчати 38 розділ книги пророка Єзекіїля разом із Зах.12:1-4; 14:1-9; Мат.24:14-30; Об.14:14-20; 19:17-21. Армагедон тлумачилась як битва за останню спробу винищення євреїв.

Навіть сьогодні ця ідея залишається актуальною, і ідея ототожнення Гогу та Магогу із Росією використовується О. Дугіним для обґрунтування власної концепції про роль «есхатології в геополітиці» [93].

Серед проповідників в 1990-і роки часто лунали порівняння сімдесяти років радянської влади із семидесятилітнім періодом Вавилонського полону євреїв (586-536 до н. е.).

Пастор ХВС П. Мельничук вказує на ряд причин чому СРСР вважалось Великим Вавилоном [156, с. 190].

- По відношенню до Ізраїлю СРСР знаходився на Півночі, як і давній Вавилон;
- Силою війська були завойовані народи, які не хотіли добровільно приєднатись до СРСР/Вавилонської імперії;
- Гордість досягла до небес із гаслом: «Все для людини, все в ім'я людини»;
- Атеїзм. Не визнавали в СРСР ніякого божества окрім бога «кріпості» тобто силового вирішення всіх проблем;
- Переслідували віруючих різних конфесій – «святих Всевишнього».

Зберіглось свідчення літнього проповідника, про виклики на допит в КДБ, на якому ним була зроблена заява, що радянська влада протримається не більше як сімдесят – вісімдесят років. Аргументація полягала в наступному: Рахуючи, що від Адама до Авраама, та від Авраама до Христа по дві тисячі років, від Христа до початку Тисячолітнього царства (цей період називався «Літо Господнє або день Господній») – теж має бути дві тисячі років. Остання тисяча років – це Тисячолітнє царство (Субота Господня). Тому день Господній має бути 2000 років. Відповідно до тексту: «А десять тих рогів, що бачив ти їх, то десять царів, що ще не прийняли царства, але приймуть владу царську із звіриною на одну годину» (Об'явл.17:12), влада антихриста має бути одну годину. Наступні підрахунки, які демонструють «скільки в Божих планах має бути одна година» – дуже прості:

$2000 \text{ (років)} / 24 \text{ (години в добі Господнього дня)} = 83,3(3) \text{ роки.}$

Одна година влади царів земних це і є 83,3 роки. Тобто, вважав проповідник ХВЄ, радянська влада не протримається більше 83 років.

Протягом десятиліть у п'ятидесятників СРСР переконання, що країна войовничого безбожжя і є Апокаліпсичний Вавилон – тільки зміцнялось. Назва книги відомого релігійного борця за право на еміграцію М. Горетого («СРСР – Апокаліпсичний Вавилон») свідчить про переконання радянських п'ятидесятників [63]. Ототожнення «Вавилону Великого» з книги Об'явлення із СРСР, для радянських віруючих нічого іншого не залишалось як виконати ясне Боже доручення: «Біжіть з Вавилону, і виходьте із краю халдеїв» (Єрем.50:8, 51:6, 2Кор.6:17). Тому в свідомості багатьох ХВЄ формувалось переконання: покликання кожного віруючого залишити СРСР у відповідності до тексту Священного Писання щоб не підпасти під Божі Суди із «містом нечистими». Тобто віруючі отримували заклик до пошуку шляхів еміграції.

Важливим свідченням есхатологічних поглядів євангельських християн початку 1920-х р. є позиція В. Ф. Марцинковського (1884-1971) [123, с. 164-167]. Як професор етики із університету м. Самара, та секретар Християнського студентського руху в Росії, він свідчить, що в 1920-х р. в Москві та Самарі особливо актуальною виявилась його лекція «Христос грядущий» [153]. Суспільно-політична криза, епідемії, популяризація безбожжя та поширення аморальності, загальна виснаженість населення СРСР стражданнями мотивували людей до духовних пошуків та розмірковуваннями над ознаками Другого приходу Христа та різні есхатологічні теми (про кінець світу, антихриста...). Також В. Ф. Марцинковський вказує на народні порівняння В. І. Леніна та антихриста, на підставі того, що Ленін-антихрист сів у храмі Божому-Кремлі як Бог. Запропоновану ідею В. Ф. Марцинковський не підтримував, на тій підставі, що ознакою влади антихриста мають бути чудеса та ознаки, а В. І. Ленін ніякого чуда не вчинив навіть щоб зупинити масштабний голод. Під біблійною вказівкою на Храм В. Ф. Марцинковський розумів Іерусалимський Храм, а не Кремль [152].

В радянський період бажання бачити антихриста у вожді світового пролетаріату, творці атеїстичної держави та ініціатору релігійних репресії – була дуже популярною ідеєю. Не зважаючи на офіційні заперечення, в есхатологічному народному наративі Володимир Ленін був ідентифікований як антихрист. Цьому сприяло ряд причин.

Перше це алюзії з аббревіатури імені Володимира Ілліча Леніна та назви давнього вавилонського божества «ВІЛ» (яке згадується у апокрифічних розділах книги Даниїла та книзі Іс. 46:1).

Порівнюючи текст «Пісні про царя Вавилонського» із книги пророка Ісаї 14:18-19 розділ та долею тіла радянського вождя – багато проповідників бачили подібність, а отже – виповнення пророцтва. Текст пророчої книги звучить так: «Усі царі людів, вони всі у славі лягли, кожен у своїй усипальні, ти ж від гробу свого відкинений геть, мов гілечка брудна, оточений вбитими та мечем перешитими, що до гробу між камінь спускаються, як потоптаний труп...».

Деякі проповідники використовували досить екзотичні методи, для обґрунтування тези що лідер Революції 1917 р. – антихрист. Метод полягав у складанні із сірників прізвища «ЛЕНІН», а потім із тієї ж кількості сірників складали число «666». Запропонований «герменевтичний прийом» не є нормативний в євангельських церквах радянського періоду, і відноситься до «народного богослов'я». Хоча існують свідчення, що цим прийомом користувались ще в 1960-1970 рр. вірні як Російської православної церкви так і ХВС та ЄХБ.

Беззаперечним доказом, що головний ворог віруючих – «Червоний дракон» із книги Об'явлення (12:3) – вважалось порівняння червоної символіки СРСР.

Таблиця 4. Пророчий образ В.І. Леніна

№	Володимир Ілліч Ленін	Пророцтво
1	Ім'я Володимира Ілліча Леніна	ВИЛ (рос.) Єремії 50:2, Іс. 46:1
2	Не був похований в гробі, як інші царі	Іс.14:19

3	Чоловік, що змушував землю тремтіти	Іс.14:16
4	Ленін = 666 якщо викласти це ім'я сірниками	
5	Працював в Північній столиці	Іс.14:13 «сяду я на горі збору богів, на кінцях північних»
6	Знищив власний народ	Іс.14:20
7	Порівняв себе з Всевишнім	Іс.14:14
8	Головний символ – червоний колір прапора	Об. 12:3 – великий червоний дракон
9	Зображення істукана ВІЛа (пам'ятники) були поставлені по всіх населених пунктах країни.	
10	Вшанування пам'яті В. І. Леніна нагадували релігійні акти поклоніння.	

Переконаність, в апокаліптичному значенні СРСР, як країни антихриста зображене в романі В. Барки «Жовтий Князь», який є правдивим літописом трагедії української нації. Автор переповідає переконання православних священників 1930-х рр.: «...в імператорстві Червоного дракона...Блудниця...вершниця на драконі...себто – компартія...Головного вождя навіть побальзамовано як фараона [11, с. 554-555] ...Стверджую: у нас побудувалася під вивіскою соціалізму, Імперія люцифера: його колонія, як копія його метафізичної держави в космічному просторі. Виконавці цього жаху – члени компартії...їх мета – зруйнувати Христову віру і Церкву, діючи всіма способами адськості, і особливий з них – цей голодомор...» [11, с. 466-467].

Паралель між образом дракона та радянською системою знищення власних громадян в системі ГУТаб продовжено в творі «Тигролови» І. Багряного [10, 4-6].

В часи СРСР серед ХВЄ були особливо популярними тлумачення 11 розділу книги Даниїла (війни Північного та Південного царів) як війни Сталіна та Гітлера.

В. І. Бєлих навчав, що текст де описано як «смертельна рана, що вздоровилась» (Об'явл.13:3,12) – це пророцтво про відродження комуністичної ідеології, якому була нанесена смертельна рана. Адже «глиняні ноги змішані із залізом» (Дан.2:33-34,43) вказують на неможливість змішатись людям СРСР через ідеологію. Переконавання у тому, що СРСР має есхатологічне значення проповідував і М. В. Окара (1925 р.), єпископ ХВС в Росії, та пастор церкви в м. Новочеркаську. Він розробив есхатологічну гіпотезу виходячи із історичних паралелей між пророцтвами Біблії та реальністю СРСР і пропонує рахувати десять рогів четвертого звіра із книги Даниїла як «правителів» СРСР [172, с. 144].

1. Ріг – Ленін – комуніст.
2. Ріг – Сталін – комуніст.
3. Ріг – Малінков – комуніст.
4. Ріг – Хрущов – комуніст.
5. Ріг – Брежнєв – комуніст.
6. Ріг – Андропов – комуніст.
7. Ріг – Черненко – комуніст.
8. Ріг – Горбачов – демократ.
9. Ріг – Єльцин – демократ.

«Роги» 10 та 11 – поки невідомі (на момент написання книги).

М. В. Окара, як і В. І. Бєлих стверджував, що демократи нанесли Звірю смертельну рану. Іще один Ріг, подібний до рогу Ягняти, але він відмінний від інших десяти Рогів.

Позиція М. В. Окари демонструє тісний зв'язок між вченням Церкви та історико-культурним контекстом проголошення її послання. 11-й Ріг (Цар) – це Антихрист («Аввадон» чи «Аполіон») тобто «Губитель». Він же «цар Північний» та «цар Нахабний». При його царюванні демократи та їх політика будуть знищені і смертельна рана у цього четвертого звіра буде зцілена. (У Івана в Об'явленні перший звір і другий звір (Антихрист) змусить вклонятись першому звірю, у якого була смертельна рана але яка була зцілена) [172, с. 144].

Подібні тлумачення на сьогодні майже втратили свою актуальність. За виключенням індивідуальних досліджень, православного священника С. Кобзаря [121], Я. Громова-Луценко [69], переконаних прихильників теорії антихристової природи керівників бувшого СРСР – небагато.

Відголоском віри в демонічну суть радянської ідеології в середовищі пізніх протестантів і необхідності духовної декомунізації – є рух молитовного служіння за звільнення від ідолослужіння комуністичним ідолам. Очолює цей рух Отто Бікслер, головною тезою якого є необхідність у свідомому покаянні християн бувшого СРСР за причетність до діяльності комуністичної партії, та відречення від неї як від служіння бовванам.

Беручи до уваги масове відродження культів особистостей Сталіна та Леніна в Російській Федерації у поєднанні із релігійним православним компонентом «Руського міру», дослідження у напрямку політичної есхатології СРСР знову стають актуальними [84].

Продовжуючи опис вчення про останній час в середовищі п'ятидесятників, розглянемо концепцію нелегальних ХВС. Оскільки центральна тема вчення нереєстрованих п'ятидесятників України є доктрина про призначення та долю Церкви у Вічності, то кращим терміном, для опису запропонованої доктрини є «есхатологічна еклезіологія ОЦХВС»; цей термін відображає головні акценти суті вчення наслідувачів нелегальних п'ятидесятників [83]. Коротко дамо визначення запропонованому терміну:

«Есхатологічна еклезіологія ОЦХВС» – це локальна есхатологічна система нелегальних п'ятидесятників СРСР та їх спадкоємців ОЦХВС, яка синтезує головні сотеріологічні та пневматологічні тези ранніх п'ятидесятників із диспенсціоналістським преміленаризмом, корегуючи із власним розумінням доктрини про призначення, роль та завдання Церкви у Вічності. Головний принцип – дуальна категоризація спасених у Вічності через виділення окремих груп – «Церкви» (де членство у Вселенській Церкві обов'язково зумовлено особистим містичним досвідом хрещення Духом Святим із даром інших мов, як обов'язкової ознаки народження згори). Також виділяють окремо іншу групу

спасених – «Спасенні народи», або «подруг Церкви», приналежність до яких визначається шляхом виправдання через прийняття вірою викупительної жертви Христа або через виправдання/помилування на останньому Суді за ділами сумління. Головним методом є буквальна герменевтика Святого Письма (або «симфонічна синодальна екзегетика») із поєднанням алегоричного підходу в тлумаченні історичних подій Старого Заповіту та буквальним підходом до тлумачення пророцтв. Богословською основою «есхатологічної еклезіології» є адаптована версія диспенсационалістського преміленаризму [74].

Батьком «есхатологічної еклезіології ОЦХВЄ» є єпископ ХВЄ А. І. Бідаш, який адаптував вчення І. Ю. Воронаєва прийняте через Г. Г. Понурко, а популяризаторами стали: В. І. Бєлих, І. А. Левчук, М. М. Камінський, М. Котяков, Г. А. Бабій та А. Г. Бабій.

Джерельною базою локальної п'ятидесятницької есхатологічної системи є праці І. Я. Бокмелдера, В. Блекстоуна, К. Ларкіна та публікації в журналах «Істина та Життя» та «Євангеліст».

Дидактичним інструментом поширення головної концепції «есхатологічної еклезіології ОЦХВЄ» що полегшує пояснення логіки богословської думки незареєстрованих п'ятидесятників використовується графічне зображення «Божого плану Спасіння від Альфи до Омеги» та базовий конспективний виклад теми «Огляд Божого плану спасіння» (Додатки «А» та «Б»).

Безпосередньою наступницею богословського спадку нелегальних п'ятидесятників стала Об'єднана церква християн віри євангельської (ОЦХВЄ), яку незмінно очолює Г. А. Бабій.

Логіка дослідження суті «есхатологічної еклезіології ОЦХВЄ», як локального богослов'я, вимагає покрокового вивчення аргументів, і тому потрібно спочатку розглянути вчення про «народження згори».

Унікальність пневматології та сотеріології Братерства нелегальних п'ятидесятників, полягає у вченні, що «народження згори» – це процес, який розпочинається з народження від Води (Слово Боже просвітлює і приводить до

покаяння та хрещення у воді) і народження від Духа (хрещення Духом Святим із знаменням інших мов) [6, с. 5]. Таке формулювання, «Народження згори» в ОЦХВЄ підкреслено категорично відрізняється від погляду світового п'ятидесятницького руху. Адже згідно віровчення «Асамблеї Божої» – найбільшого п'ятидесятницького об'єднання США, а також доктрин УЦХВЄ (єпископ М. С. Паночко), народження згори відбувається в покаянні через віру. В «Засадах віровчення УЦХВЄ» стверджується: «існує неправильна думка, що народження... від Духа – це хрещення Духом Святим» [97, с. 67]. Вважається, що наступним кроком після відродження, з метою отримання духовної сили для служіння та побожного життя, людина отримує дар Духа Святого з ознаками інших мов.

У віровченні ОЦХВЄ, спираючись на детально описаний діалог Ісуса Христа та рабина Никодима в Євангелії від Івана 3 розділ, та провівши паралель між «народженням згори» та «народженням від води та Духа» робляться важливі практичні висновки про необхідність «молитви іншими мовами» (гр. «глосалалія»). Посилаючись на Апостола Павла, який стверджував, що «коли хто не має Христового Духа, той не Його» (Рим.8:9) всі ті хто не мають свідоцтва про «народження згори» (не чують Його «голос» інших мов Іван.3:8 та 1 Іван.5:10) не є долученими до Церкви. Адже «Бо всі, хто водиться Духом Божим, вони сини Божі» (Рим.8:14).

Формула, за якою виражається доктрина народження згори звучить так: «Народження згори відбувається вірою в ім'я Ісуса Христа від води та Духу. Через покаяння, хрещення водою та Духом Святим із знаменням інших мов» [252, с. 244].

Для ілюстрації етапів «Народження згори» використовується паралель із днями Творіння.

Таблиця 5. Типологія днів Творіння та духовного життя християнина.

№	7 днів Творіння	7 періодів духовного життя християнина
1	Перший день – Світло	Світло життя

2	Другий день – Твердь небесна	Покаяння грішника
3	Третій день – Земля та моря	Водне хрещення
4	Четвертий день – Світила небесні	Хрещення Духом Святим
5	П'ятий день – Риби та птаство	Досягнення досконалості
6	Шостий день – Тваринний світ та людина	Вогняне хрещення
7	Сьомий день – день Спокою	Покій із Господом у Вічності

Відповідно, в еклезіології ОЦХВС, Церква за своєю природою є зібранням дітей Божих «хрещених одним Духом в одне тіло» (1Кор.12:13). Церква, як містичне Тіло Христа, народилась в День П'ятидесятниці, і відповідно, без хрещення Духом Святим – людина не може долучитись до духовного Тіла Ісуса Христа. Для людини існує єдиний шлях приєднання до Церкви – через Хрещення Духом Святим, що підтверджується ознакою говоріння іншими мовами (1Кор.14:22). Фактично, теза про необхідність хрещення Духом Святим, як шлях приєднання до Церкви – не протирічить загальній християнській Традиції. Дискусія виникає при спробі дефініції «Хрещення Духом».

Синтезом сотеріологічних, еклезіологічних, пневматологічних доктрин у світлі есхатології концентровано викладено у метатемі: «Божий план Спасіння від «Альфи до Омеги».

Виклад вчення «есхатологічної еклезіології» розпочинається з тези, про існування предвічного Плану Бога-Отця (створити Нову Землю та Нове Небо), та здійснення першого кроку цього Плану – народження у вічності Сина Ісуса Христа. Ця дія (народження Сина Божого) і стала початком, тобто «Альфою», реалізації предвічного Божого Плану.

М. І. Котяков, під час лекцій в Біблійному коледжі в м. Рибниця (Молдова) підкреслював: «Був час коли не було ні Сина Божого, ні Ангелів, ні людини, але був Бог...» [19, с. 124]. Таке христологічне твердження не відповідає ортодоксальній богословській традиції, тому робилось уточнення:

«Син Божий був завжди, але не завжди існував як окрема особа», адже було народження Сина Божого у Вічності. Підкреслимо, що христологічна позиція ОЦХВС ґрунтується на визнанні божественної та людської природи Ісуса Христа та догмату про Трійцю в ортодоксальному розумінні.

Ґрунтуючись на тексті (Пс.89:2-3), де сказано: «від віку й до віку Ти Бог!», – єпископ М. І. Котяков стверджував, що «вікові часи» – це час реалізації Божого плану від Альфи до Омеги; а Церква була обрана перш «вікових часів» і є невідділимою від Сина Божого (Єф.1:4). Створивши через Сина Свого весь духовний світ (ангелів, архангелів, херувимів та серафимів) Бог-Отець вирішив представити духовним створінням свого єдинородного Сина. Ця подія стала предметом потужних духовних фантазій різних проповідників. Прикладом яких є опис початку гріха в ангельському світі у викладі пастора та історика п'ятидесятницького руху В. І. Франчуком (запис від 09.02.1985 р. коли В. І. Франчук був служителем церкви незареєстрованих п'ятидесятників). Стверджується, що до свого гріхопадіння та скинення на землю диявол займав на небесах, високе положення (Єз.28:13), поки не відбулась введення Першонародженого Сина у Всесвіт (Євр.1:6). Єдинородний Син, суций в «недрі Отця», у визначений момент був представлений ангельському світові як самостійна особа, як Син свого Батька.⁴ І перед Сином мали вклонитись всі ангели окрім сатани, що і призвело до його повстання та падіння (Іс.14:11-12) [199, с. 99-100].

Вважається, що згідно Об'явл.12:4 після свого падіння диявол спокусив третю частину ангелів, які стали демонами (слав. «бісами»).

Запропоноване конструювання духовної реальності підтримується у вченні єпископа Г. А. Бабія, у статті «Таємниця побожності та таємниця благочестя», він описує введення Першонародженого у Всесвіт, якому мали вклонитись всі ангели. Херувим не вклонився і став дияволом... «це і є таємниця беззаконня» [8, с. 2].

⁴ В цьому тексті важливо зберігати прочитання російською мовою – «В недре Отчем» адже український текст пропонує «лоно Отця», що не узгоджується із побудовану концепцію.

Далі, описується, як на метафізичній території «Держави Смерті» (куди був скинутий диявол та його ангели) Бог, який відповідно перебуває в «Державі Життя», просвітив частину темряви Своім Словом («Нехай станеться світло!» Бут.1:1-2) і на цій просвітленій ділянці Бог створив із нічого (паралель із «ex nihilo» Августина) матеріальний Світ: Небо й Землю і все Творіння! Далі слідує історія про гріхопадіння і систематичний, типологічний виклад біблійної історії із акцентом на особливій ролі Церкви.

В основу графічного зображення наративу «плану Божого Спасіння – Альфа та Омега» покладена ідея про сім періодів-диспенсаций, «той самий Бог, який створив небо та землю за сім днів, той самий Бог збудовує Церкву за сім періодів» [128].

Вже було згадано, що запропонована семикратна періодизація історії Християнства широко використовувалась різними авторами-диспенсціоналістами двадцятого століття: І. Я. Бокмелдером, С. Скоуфілдом, та О. В. Каревим, К. В. Сомовим [110].

Таблиця 6. Типологія 7 періодів Церкви в історії.

№	Типологія 7 церков із книги Об'явлення (2-3 розділ)	Співвідношення 7 Церков Об'явлення із 7 періодами історії Церкви
1	Єфеський період	Апостольська Церква
2	Смирнський період	Апостольська Церква, яка ввійшла в пустелю спокус (від першого гоніння за часів Стефана)
3	Пергамський період	В Римській Імперії за часів Деція та Діоклетіана
4	Фіатірський період	III-IV століття, коли почали вводити іконовшанування.
5	Сарідійський період	Мертва церква з папським престолом
6	Філадельфійський період	Від часів Лютера (1517 р.) до Підхоплення

7	Лаодикійський період	Ті віруючі, які не були Підхоплені, а залишились на Велику Скорботу
---	----------------------	---

Таблиця 7. Сім диспенсаций історії Спасіння.

№	Диспенсация історії Спасіння	Хронологія історії людства
1	Від Адама до Ноя	2000 років
2	Від Ноя до Авраама	
3	Від Авраама до Христа	2000 років
4	Сім періодів Церкви	2000 років
5	Семилітка від Підхоплення до Пришестя з Христом	
6	Тисячолітнє Царство	1000 років
7	Вічний спокій та мир на Новому Небі та Новій Землі	∞

Завдяки проведеним підрахункам вказаним методом стверджувалось, що людство має від Бога лише шість тисяч років, і відповідно формувалось переконання в наближенні часу Кінця світу.

Характерною особливістю всіх диспенсационалістських преміленариних систем є сформований перелік «ознак останнього часу». В ОЦХВС є теж такий перелік:

- 1) Проповідь Євангелія всім народам (Матв.24:14)
- 2) Тайна беззаконня в дії (2Фес.2:7, 2Тим:3:1-5, 2Пет.3:3-4)
- 3) Відновлення держави Ізраїлю (Ос.3:4-6, Лук.21:24, Іс.11:11-12).
- 4) Пізній дощ благодаті Духа Святого (Йоїл.2:28-29)
- 5) Мир та безпека (1Сол.5:3, 3:2-3)
- 6) Тяжкі часи (2Тим.3:1, Іс.24:20).

7) Екуменічний рух (Об'явл.7:9-13, Матв.24:9), який приведе до гонінь на істинних християн, перед початком Великої скорботи напередодні Підхоплення Церкви.

Сьогодні, в церквах ХВЄ наголос на есхатологічній хронології вже значно слабший. Зберігається загальне переконання в наближенні людства до Кінця світу. Є поодинокі спроби вирахувати приблизний час Другого приходу Христа, пов'язуючи цю подію із 70 річницею заснування держави Ізраїль, чи дивлячись на інші визначні події в політичному житті сучасного суспільства.

Усвідомлення себе частиною Божої драми перед Другим приходом Христа, мотивує ХВЄ до заглиблення в еклезіологічні формулювання. Під час лекцій з сотеріології в Українській теологічній семінарії (м. Вінниця), єпископ, відповідальний за відділ освіти ОЦХВЄ М. М. Чиж, неодноразово підкреслював, що віровчення «нереєстрованих» п'ятидесятників по своїй суті є еклезіоцентричним, адже вчення «про Церкву» займає центральне місце в переліку доктрин Братерства.

Головною тезою у вченні Братерства, є твердження, що всі дії Бога зорієнтовані на Церкву. За словами єпископа М. І. Котякова, весь матеріальний Всесвіт був створений заради Церкви (теза, яка дослівно вже звучала в «Пастирі» Єрми в II ст.). Таким чином, заради Церкви відбулося створення Всесвіту, Церква була вже в Христі під час Його народження у Вічності, Голгофський Хрест – є подвиг любові Христа заради Церкви [130, с. 33].

Як зазначає єпископ Г. А. Бабій, Церква Ісуса Христа обрана із середовища великої кількості віруючих (П.Пісен.6:8-9) [7, с. 117]. І підкреслюється, що Христос полюбив саме Церкву, залишив дім Свого Батька і прийшов вмерти за весь Світ заради Церкви, щоб придбати її собі як Наречену. В жертві Христа Церква отримала «спасительну благодать» подану в ранах Христа, Його смерті та Воскресінні.

Проголошується, що обов'язок Церкви в тому щоб прийняти повноту Божу через Благодать у Христі тобто прийняти святість Божу по вірі (Об'явл.19:8) і зберегти її тут на Землі при нашому житті (Кол.1:22).

Повнота Божа у Церкві проявляється: 1) «у Славі», 2) «в Істині», 3) «в Любові», 4) «в Лагідності», 5) «в Смиренні».

Підкреслюється, що Церква повинна своєю працею та жертівністю отримати право сяяти як Сонце. Тобто стверджується принцип сотеріологічного синергізму, на противагу монергізму магістерської реформації, що наближує Братерство нелегальних п'ятидесятників до сотеріології історичних церков східного обряду. Говорячи про смирення, підкреслюється, що християни має погодитись без обурення протести той жереб долі, який випав тобі від Господа (тобто твій особистий хрест Матв.10:38) [252, с. 244-250].

Еклезіологія у віровченні ОЦХВС ґрунтується на трьох ключових тезах: 1) Церква була обрана у Христі до створення Світу; Церква «обрана у Христі перше створення світу, для майбутнього Світу (Євр.2:5), щоб бути Нареченою, Дружиною та Тілом Господа нашого Ісуса Христа». Ключовими текстами є Єф.1:2-4, 2Тим 1:9, Єф.5:23, 30. 2) Церква обрана жити із Христом на Новому Небі на престолі Його та бути славою престолу Отця та Сина» (Об'явл.3:21, та 4 розділ). 3) Церква обрана царювати (фактично бути Царицею поряд із чоловіком-Царем) та володарювати над спасеними народами, що будуть населяти Нову Землю і буде для них Скинією. (1Петр.2:9, Об'явл.5:10).

Ідея про передвічне обрання, на перший погляд виглядає дуже близькою до вчення Ж. Кальвіна, але в ОЦХВС підкреслюється можливість втрати статусу обраності через втрату віри (М. І. Котяков).

В еклезіології ОЦХВС, Божа воля для Церкви виражається трьома діями, Бога по відношенню до Церкви, як нареченої Ісуса Христа: 1) народити; 2) виховати; 3) випробувати.

Продовження думки в тому, що Христос полюбив Свою Наречену перше закладин Світу і прийшов виконати волю Отця – щоб вмерти на Голготі і викупити Церкву Собі у власність від рабства гріха та диявола.

Суть «есхатологічної еклезіології» глибше розкривається у тлумаченні п'яти обітниць для Церкви: 1. Вічне життя; 2. Жити в тілі новому та славному як у Ісуса Христа; 3. Церква буде суддею на суді Білого Престолу; 4. Церква –

царі та священники на Новому Небі; 5. Ті хто з числа членів Церкви отримають в нагороду міста на новій землі для управління: комусь одне місто, комусь п'ять, а комусь десять (Лук.19:12-26)) [252, с. 246].

Особливою функціональною рисою в запропонованій моделі есхатологічної еклезіології – переконання в тому, що Церква повинна займатись «менеджментом Нової Землі» та виконувати роль «Губернаторів нових поселень-міст». Щоб пояснити над ким буде Царювати Церква, проводиться розділення спасених на дві категорії – «Церкву» та «спасенні народи», які мають принципово різні шляхи спасіння, відмінну духовну природу та різні рівні блаженства, є фундаментом «есхатологічної еклезіології» Братерства.

«Подругами Церкви» називаються спасенні народи, що будуть виправдані судом Великого білого престолу по ділам віри після другого Воскресіння. Стверджується що спасенні народи будуть мати спілкування з Богом через Церкву, яка є «Скинією», тобто засобом, спілкування Бога з людьми (Іс.56:17, 2Пет.3:13, Об'явл.21:1). «Спасенні народи» – це люди із всіх народів та із всіх племен, що жили в усі часи від Адама і до кінця цієї землі та неба, що творили правду та робили добро, вони будуть поставлені по праву сторону, як вівці (Матв.25 р.) в той час коли діти Царя будуть сидіти не престолах царських і їм дано буде судити світ (1Кор. 6:2).

До спасених народів зараховуються люди, які: 1) будуть знайдені записаними в Книзі Життя (Об'явл.20:12,15) та 2) почують заклик Судді наслідувати Царство (Матв. 25:34) [6, с. 5].

Важливо підкреслити, що у віровченні послідовників А. І. Бідаша визнається існування двох книг для запису різних категорій спасених: книга життя та книга життя у Ягняти. Відповідно до першої записуються всі «спасенні народи», а до другої – члени Церкви. Цікаво, що ця ідея теж є присутньою у праці диспенсціоналіста Тима Ла Гея [220, с. 114], що свідчить про очевидну спільність висновків при використанні однакової методології тлумачення Біблії.

Г. А. Бабій, навчаючи «про народження згори», наголошує, що в Західному богослов'ї подібну тему не можливо знайти, адже до такого розуміння Писання можна прийти лише за умови ретельного дослідження Біблії по мірі відкриття Богом таємниці «Домобудівництва». Адже не знаючи цієї Таємниці, «багато конфесій претендують бути Церквою, але тільки Бог оцінить всіх по достоїнству» [6, с. 5]. Посилаючись на текст Об'явл.21:24 підкреслюється що народи, як окрема група людей, буде ходити у світлі Нового Єрусалиму (тобто Церкви, носіїв іншої природи). Тим самим обґрунтовується різниця між містом-Церквою та народами, для яких буде світло Нового Єрусалиму.

Спираючись на запропоновану есхатологічну модель Всесвіту, уточняється, що жителі Нової Землі будуть бачити замість звичайного неба Престол Бога Отця, поряд з Ним Його Сина, та Наречену – Дружину Агнця (Новий Єрусалим); довкола Престолу будуть десятки тисяч ангелів, херувимів, та серафимів. Спасенні народи будуть ходити в світлі слави Нового Неба і будуть на віки вічні служити Богові, споглядаючи красоту Нового Неба [130, с. 31].

Щоб пояснити різницю в сотеріологічному погляді на Церкву та «спасених народів» проводиться диференціація між «святими» та «праведними». Де «святі» – це ті хто покаялись перед Богом, омиті кров'ю Христа, та освячені через хрещення Духом Святим (2Сол.2:13, 1Пет.1:2) із обов'язковою умовою присутності знамення – «інших мов» (1Кор.14:22, Дії.10:45-46, Дії 2 розділ).

Якщо людина не має хрещення Духом Святим з «ознакою інших мов» – то вона не є причасницею «Божого єства» (2Петр.1:4) і відповідно – відноситься до категорії «праведних», тобто тих хто прийняв лише викупительну жертву Христа, як юридичний акт виправдання.

«Праведники» є спадкоємцями /Нової/ Землі (Пс.36:29) згідно тексту Біблії «бо замешкають праведні землю» (Прит.2:21) спираючись на слова Христа: «Блаженні лагідні, бо землю впадкують вони» (Мат.5:5). В той час,

коли «святі» є спадкоємцями Нового Неба, згідно слів Христа «де Я, там буде й слуга Мій» (Ів.12:26). А оскільки «Мені небо престол...» (Дії.7:49) то і «Переможцеві сісти Я дам на Моєму...» (Об'явл.3:21). Тобто охрещені Духом Святим є «святі», а не охрещені Духом Святим, але віруючі у замісну жертву Христа – «праведні» перед Богом. Таким чином, обґрунтовується есхатологічна модель, згідно якої дві групи людей мають різне місце перебування у Вічності.

«Есхатологічна еклезіологія ОЦХВЕ» як метаконструкція покликана стати джерелом обґрунтованої відповіді на всі ключові богословські запитання, в тому числі і питання «передобрання». Стверджується, що Бог наперед передбачив тих, кого обрав бути членом Церкви, а належність до «спасених народів» визначається вільним вибором «прийняти чи відкинути» Божий заклик. Це є прикладом унікальної компромісної моделі між ключовими тезами кальвінізму та бажанням зберегти непорушною свободу вибору людини.

Яскравим типологічним текстом, який наводиться на підтвердження вчення про дві категорії спасених, є Псалом 44, в якому оспівується весілля Царя.

У вишуканій поетичній мові псалмоспівця вбачається алегорична паралель із особою Христа та Його Церквою. Робиться наголос на тексті Пс.44:2-3 де сказано про Царя, «який кращий від людських синів» і робиться висновок, що це є Ісус Христос. Автор послання до Євреїв проводить паралель між текстом Пс.44:7-8 та текстом Євр.1:9.

Слідуючи за логікою подальшого алегоричного методу тлумачення, робиться твердження, що наречена царя – це образ Церкви. Робиться посилення на текст Пс.44:10 «...по правиці Твоїй стала цариця в офірському щирому золоті» з паралельним читанням тих текстів Біблії, де Церква називається нареченою Ісуса Христа (Об'явл.21:9, Єф.5:32, 2Кор.11:2). Щоб закінчити логічний ряд тлумачення із тексту Пс.44:15 «У шати гаптовані вбрану провадять її до Царя, за нею дівчата, подруги її, до Тебе проваджені» робиться висновок, що подруги Цариці – це ті християнські громади, які хоч і мали

пізнання про Бога, але не сповнилися повнотою благодаті Духа Святого і не ввійшли у число Церкви-Нареченої Христа.

Практика посилення на Пісню Пісень Соломона, як типологічне джерело ілюстрації стосунків Христа і Церкви була поширена в церквах ХВЄ Радянського Союзу давно [238, с. 122-123]. Але подальші кроки в деталізації тлумачення алегоричних образів призводить до підтвердження того, що Біблія навчає про існування двох категорій спасених також знаходять в текстах Піснь Пісень 6:8-10, де оповідається про «Шістдесят є цариць, і вісімдесят є наложниць, а дівчатам немає числа, та єдина вона....!». Тобто іде мова про Церкву та її подруг-дівчат, що є спасеними народами.

Згідно запропонованій герменевтиці стверджується, що нумерологічні вказівки про «шістдесят цариць» та «вісімдесят наложниць» – це пророцтво про різні християнські деномінації які «не далеко від істинної Церкви», а вираз «дівич без числа» вказує на те, що існує велика кількість конфесій які не ввійдуть в число Церкви. Всі згадані «цариці», «наложниці», «дівич» та «подруги» і представляють «спасенні народи».

Для доказу тези, що Церкві належить Нове Небо, як місце перебування у вічності, посиляються також на книгу Об'явлення, де в образі двадцяти чотирьох старців вбачають образ «спасених через Церкву із Старого та Нового Заповітів із дванадцяти колін Ізраїлю і через вчення Ісуса Христа передане через дванадцять Апостолів» [130, с. 29].

Спираючись на типологію Старого Заповіту, знаходять додаткову вказівку на різні категорії спасених, що можна побачити в організації табору (стану) народу Ізраїльського після виходу із Єгипетського рабства (Вих.20-40). Нащадки синів Левія (левити) та священики з покоління Ааронового були відокремленні в окрему групу, які мали особливий привілей служити/працювати при Скинії та наближатись до Бога, вчити народ Божому Закону згідно заповіту Левія (Мал.2:8). Згідно Закону Мойсея, посвячення священників відбувалось через: омивання тіла у воді в «мідяній вмивальниці», зодягнення в священні хітони, жертвоприношення, кроплення кров'ю,

намащування оливою, та рукопокладення (Лев.8). Після проходження всіх етапів посвячення, кандидат у священники із синів Аарона отримував право та владу для священнодій при Скинії. В запропонованому прообразі, представниками «есхатологічної есхатології» покрокова інструкція прийняття «священства царського» (1Пет.2:9). Тобто, щоб стати священником царським (членом Церкви) людина повинна прийняти очищення через Благодать Слова Божого, Благодать Жертви Христа та Благодать Духа Святого [130, с. 41], а бути членом Ізраїльського суспільства людина може бути від народження (тобто бути в числі «спасених народів»).

Узагальнюючи всю «есхатологічну еклезіологію», ми можемо звести до порівняльної таблиці яка наочно демонстрації різниці між двома категоріями спасених.

Таблиця 8. Порівняння двох категорій спасених: Церкви та спасених народів

№	Спасенні народи	Церква
1	В Біблії: народи (множина)	В Біблії: народ (однина)
2	Праведні	Святі
3	Ті, хто вклоняється в храмі	Царі та священники
4	Омиті кров'ю Христа (1Пет.1:19, Єф.2:13, Кол.1:14)	Омиті кров'ю Христа та помазанні Духом Святим
5	Освячені Словом	Освячені Духом
6	Служать Богу на Новій Землі (Мат.5:5, Пс.36:9,29)	Царюють над народами Нової Землі, живучі на Новому Небі
7	Виправдані Судом Великого Білого Престолу	Церква на Суд не приходить. Церква звершує Суд.
8	Спасенні по ділам віри, виправдані та помилувані	Спасенні по вірі
9	Живуть в містах на Новій Землі (Мат.5:5, Пс.36:9,29)	Керує з Неба невидним чином містами на Новій Землі (Лук.19:17)
10	Дух Святий присутній «З Вами»	Дух Святий «присутній в Вас»

	(Іван.14:17)	(Іван.14:17)
11	Імена записані в книгу Життя (Об'явл.20:12)	Імена записані в книгу Життя в Агнці (Об'явл.21:27)
12	Свобода волі обрати спасіння чи відкинути його (армініанство)	100% передвизначення для Церкви (кальвінізм)
13	Споглядають престол (Об'явл.7:15)	Сидить на престолі (Об'явл.3:21)
14	Народились від Слова (Як.1:18)	Народились від Води (Слова) та Духа (Ів.3 розділ)
15	Не приймають участі в Підхопленні	Церква буде Підхоплена
16	Учасники Другого Воскресіння	Учасники Першого Воскресіння
17	Свідки Весілля	Наречена на Весіллі
18	На землі під час Великої Скорботи	На хмарах із Христом під час Скорботи
19	Потребують посередника в Вічності	Посередник між Богом та Спасеними народами в Вічності

Розділивши спасених на дві категорії, вносяться корегування у розуміння есхатологічних пророцтв. Традиційно, в диспенсационалізмі виділяється три варіанти вчення про Підхоплення Церкви: претрибуляціонізм, мітребуляціонізм та пострибуляціонізм (що відповідно означає, що Підхоплення відбудеться «до» Великої скорботи, «всередині» чи «після»). В локальному богослов'ї ОЦХВС була розроблена унікальна четверта система: «Підхоплення відбудеться на початку періоду Скорботи», яка офіційно відповідає ідеї претрибуляціоналізму, із невеликими корегуваннями. Згідно вчення В. І. Бєлих: Церква для свого освячення увійде в початок періоду Скорботи, але Церкви не буде на Землі в дні антихриста. Після Підхоплення, число Церкви ще буде доповнене мучениками, які будуть вбиті за своє свідчення і вірність Христу в тяжкі часи [170, с. 148-149]. Але повернення Христа та Церкви у славі відбудеться через сім років після Підхоплення. Тому узгодивши ці дві тези і стверджувати, що позиція ОЦХВС претрибуляційна до кінця – тяжко. Або гоніння Великої скорботи повинні розпочатись раніше

останньої седмиці, або входження Церкви в Скорботу треба вважати різновидом мідтребуляціонізму.

Єдність в питанні про час Підхоплення порушується, ще через позицію очільника Братерства – Г. А. Бабія, який відкрито проповідує мідтребуляціоналізм, як свою особисту позицію: «Церква пройде три з половиною роки Великої Скорботи, проявить терпіння, очиститься і убілиться, після чого вступить в шлюб із Христом» [7, с. 187].

Важливо зауважити, що причиною гонінь на початку Скорботи визначається відмова від участі у єкуменічному русі в якому мають об'єднатись католики та православні. «Буде виданий закон по всьому світові на всіх мовах: тих християн які не приймають єкуменічний рух – знищити із землі. Цей закон буде «голосом нареченого», як сказано: опівночі почули крик: «Ось наречений іде!» [20, с. 9].

Загалом сповідується віра в те, що шостий період Церкви (Філадельфійський) є періодом Церкви, що буде підхоплена, хоч вона «не має багато сили» (Об'явл.3:8) але «Бог відкрив перед нею двері і збереже її від часу спокуси», тобто від «Великої Скорботи» (Об'явл.3:9). Це та Церква, якій, за текстом книги Об'явлення, вклоняться юдеї, коли вона прийде разом з Христом у видимому Пришесті в кінці великої Скорботи (п'ята печатка з книги Об'явлення – це Підхоплення Церкви) [170, с. 148].

Доктрина про Підхоплення Церкви нерозривно пов'язана із п'ятидесятницькою еклезіологією; адже робиться наголос на тому, що Підхоплення буде здійснювати Дух Святий, і відповідно – та людина, яка не охрещена Духом Святим із знаменням інших мов – не може бути Підхопленою разом з усією Церквою [6, с. 4].

М. І. Котяков вчив, що підхоплення – це праця Духа Святого, який є завдатком на день Підхоплення, коли сила Духа Святого змінить живих віруючих (а мертвих воскресить) так, що вони будуть подібні до славного тіла Христа воскреслого. Хто ж не охрещений Духом Святим, або охрещений але не зберігає святості і є обтяжений гріхами – не може бути Підхоплений і

залишиться на землі на час Великої Скорботи. Підхоплена Церква на хмарах пройде через судилище Христове, і отримає нагороду відповідно праці на землі. Після чого відбудеться шлюб Христа і Церкви або інакше кажучи «велична Весільна Вечеря Агнця» (під час Великої Скорботи на землі), і Церква на віки посяде на престолі Його на Новому Небі [131, с. 17-18]. Паралельно із «Весіллям Агнця», на Землі пройдуть Суди Божі над світом та царством антихриста. Таким чином, стверджується, що Церква у Вічності буде займати третє місце: Бог Отець, Син Христос а потім Церква [131, с. 17-18]. Потім, Христос із Церквою повертаються на Землю (Об'явл.19). Звертається увага на текст Іс.4:2 «Того дня буде парость Господня красою та славою, плід же земний величністю та пишнотою для врятованих із Ізраїлю». Де, за тлумаченням В. І. Белих, парость Господня – це Христос, а плід землі – Церква.

Повернення Христа із Церквою підтверджується іншими також іншими текстами Священного Писання (Зах.14: 5-7, 2Сол.1:10, 1Сол.3:1). Згідно Зах.14:9 під час другого Пришестя, Христос зійде на Оливну гору біля Єрусалима, і коли ноги Христа стануть на цю гору вона розділиться утворивши велику долину. Таким чином, в Другому пришестві Христос та Церква на білих конях, зодягнені у білий вісон, прийдуть щоб захистити Ізраїль від антихриста [7, с. 123-128]. Після Великої скорботи, народ Ізраїльський, як «залишок який спасеться», буде святкувати Тисячолітнє царство на землі. І буде якийсь «той день», коли Церква із Христом на Небі буде явлена жителям землі – у величі та славі для уцілілих синів Ізраїлю, щоб вони вклонились перед Ними. [7, с. 123-128].

В «есхатологічній еклезіології ОЦХВЄ» доля Ізраїлю сприймається «як стрілка годинника на Божих часах». Відомо, що після зруйнування Єрусалимського храму в 70 р. та остаточного знищення Єрусалиму в 136 р., Ізраїль як держава перестала існувати майже на дві тисячі років. Пояснення цьому знаходили в тексті Біблії: Лук.13:34-35, Ос.3:4, 2Хрон.15:3-6, де стверджується що Ізраїль буде розпорошений по світу за свої гріхи та беззаконня.

Відповідно, відродження Ізраїлю в травні 1948 р., як незалежної держави на своїй історичній землі сприйнялось, як важлива есхатологічна ознака (Матв.24:32).

Для реконструкції вчення ОЦХВС про есхатологічну долю Ізраїлю, звернемося до матеріалів лекцій із внутрішньо-церковної освіти «незареєстрованного Братерства» п'ятидесятників України [252, с. 474].

Перед настанням остаточних подій, перед Підхопленням Церкви, Ізраїль (невіруючий в Христа) має бути зібраний на своїй історичній Батьківщині в Палестині (Єзек.36:24-28). Біблійною основою виступає пророцтво про повернення євреїв із Півночі та Півдня (Іс.43:6). Зруйнований Божих храм в Єрусалимі має бути відбудований і в Тисячолітньому царстві Єрусалим стане центром правління Господа (Єрем.3:17; Міх.4:8). Пророчою мовою «Господь відбудує Скинїю Давида, що була зруйнована» (Ам.9:11,12; Дії 15:16-17).

Відкидаючи теорію заміщення Ізраїлю Церквою, притаманну історичним церквам, очікується навернення Ізраїлю до Христа Ісуса в останню семилітку заповіту (період 70-ї семилітки і Великої Скорботи), про яку писав пророк Даниїл (9:24). Це має відбутись так: після Підхоплення Церкви, настає Велика Скорбота, в першій половині якої, для людей свідчать два пророки – Ілля та Єнох (?) – пояснюючи людям, що залишились на Землі про Підхоплення Церкви (Об'явл.11:5-12, Іс 4:4). Потім, після смерті, воскресіння та вознесіння, пророків прочитається 3,5 роки – війни із антихристом. Зібравши величезну армію з усіх народів, антихрист має піти війною проти Ізраїлю (Зах.13:8,9 та Зах.14:2,3,5), і зіткнувшись із загрозою повного знищення Ізраїль має навернутись до Христа із сльозами та в покайнні...В цей останній момент під час «битви Армагедон», Христос разом з Церквою прийде в Славі Отця (Іс.4:2), після чого Ізраїль навертається до Христа отримуючи хрещення Духом Святим; це і буде їхнє воскресіння з мертвих за Апостолом Павлом (Рим 11:15) [170, с. 147]. Це і є прихід Христа у Славі та Величі видимим чином для встановлення Тисячолітнього Царства. Всі хто залишаться на землі – побачать Христа і

Церкву, яким вклониться Ізраїль (Матв.24:30, 39; Лук.21:27; Об'явл.1:7, 3:9; Зах.12:9-14; Іс.4:2-4; Ос.3:5; Іс.10:21) [20, с. 18].

В ОЦХВЄ не наголошується, що беззаконник має бути з коліна Дана, але підкреслюється, що він є «Син беззаконня», який сяде у відбудованому в Ізраїлі Храмі Божому як Бог, видаючи себе за Бога, і вклоняться йому всі хто живуть на землі, чийі імена не записані в Книзі Життя. Це і є «огида спустошення» про яку пророкував Даниїл. За словами Г. А. Бабія: «Беззаконник прийде таємно, замасковано а не з рогами, копитами та хвостом. Він прийде як ангел світла...Він приведе світову політику до досконалості, підніме економіку і всі йому вклоняться! Тільки ми не знаємо часу, коли це все відбудеться» [8, с. 5].

Згідно віровчення ОЦХВЄ антихрист діє завжди разом із лжепророком. Є в есхатології Братерства і пояснення, знаку 666, що визначається як повнота бісівська та хрещення духом бісівським. Г. А. Бабій пише: «Я розумію, що Об'явл.13:16 може виповнитись буквально... Але я все ж таки більше схиляюсь до того, що число 666 – це його повнота, число його ймення. Божа повнота визначається числом 7...тому 666 – це повнота бісівська» [7, с. 186]. Знак поставлений на чоло – це повна віддача сатані розумом, знак на правицю – повна віддача сатані ділами. Завдання антихриста – з'єднати всі релігії в одну через знамена та чудеса неправдиві [20, с. 14].

В питанні розуміння Тисячолітнього царства ОЦХВЄ сповідують преміленаризм, та віру в буквальне тлумачення біблійних пророцтв про настання Тисячолітнього періоду правління Христа на Землі, після видимого повернення Христа на Землю із ангелами та святими, щоб звершити суд над своїми ворогами та антихристом (Об'явл.20:1-10, Юда.1:14-15, Матв.13:41; Дан.2:34-35). Це переконання ґрунтується на визнанні, що людство не здатне своїми силами створити ідеальні умови для життя на землі (політика, економіка, суспільство...); навпаки, існує переконання, що населення планети швидкими кроками наближається до часу останнього Суду.

Ось такий опис Тисячолітнього царства Христа пропонується в есхатології ОЦХВЄ:

- Під час Тисячолітнього правління із людини та всього творіння буде зняте прокляття; вся земля стане надзвичайно плодючою та багатою (Рим.8:19-23, Єзек.36:30,35, Іс.35:1-2).
- Країна народиться за один день; Погани прийдуть під правління Христа (Іс.55,60).
- Земля наповниться славою та пізнанням Господа (Зах.14:9, Іс.2:2).
- Сатана буде зв'язаний; не буде того хто несе спокусу (Об'явл.20:1,2).
- Земля насолодиться миром та спокоєм без він та кровопролиття (Ос.2:18; Іс.2:4; Мих.4:3).
- Люди будуть жити дуже довго. Смерть буде виключення (Іс.62:20-23).
- Дух Святий буде вилитий на всяке тіло (Йоїл.2:28-29).
- Діти царства будуть сіяти наче Сонце (Мат 13:43).
- Всі народи в Тисячолітньому царстві будуть служити Господу і вклонятимуться Йому в Єрусалимі (Іс.19:18-25; Іс.66:23; Пс.21:28-29) [20, с. 19].
- Завдання Церкви в Тисячолітньому царстві бути царями та священиками для народів, що будуть жити на землі тисячу років, і вона «буде наставляти» спасенні народ невидимим чином так як Дух Святий сьогодні вчить Церкву [252, с. 268-274].

Після завершення тисячолітнього періоду, сатана буде звільнений і знову почне зводити народи, що будуть жити на землі, провокуючи їх на бунт проти регулярного поклоніння Богові в Єрусалимі. Це буде випробування для тих, хто народився в період Міленіуму. Тому буде розпочата остання Велика битва, з ворогами, які оточать Єрусалим. В цій битві Бог знищить всіх Своїх ворогів вогнем.

Фактично, за твердженням М. І. Котякова – це буде кінець історії людини на земній планеті. Останніми подіями визначаються: «Суд Великого

Білого Престолу», після якого диявол вкинений до озера вогняного, та створення «Нового Неба та Нової Землі».

За сорок чотири роки проведених у ВРЄХБ есхатологія «легальних» п'ятидесятників була сформована під впливом загальновизнаного диспенсационого преміленаризму І. В. Каргеля. Цьому сприяло ряд вже визначених факторів (ЗБК, богословська література, радіо, періодика). Диспенсационая тенденція, як головна есхатологічна позиція зберіглась УЦХВС і до сьогодні.

Цьому сприяє світова есхатологічна традиція в євангельському середовищі, незмінність доктрини «Асамблеї Божої», яка через систему вітчизняної богословської освіти (ЄТС, КБІ, ЛБС, РДСА, СПБ, та інші школи) продовжує формувати розуміння про останні часи в кожному новому поколінні в дусі «Божих періодів доморядництва». В якості підручників використовується література, авторів-диспенсационалистів, або таких, в працях яких диспенсационализм викладений дуже некритично (Г. Тіссен, М. Еріксон, У. Грудем, Ч. Райрі, П. Енс, Г. Сін, Р. Паш).

На зламі тисячоліття, важливу роль в поширенні диспенсационализму в середовищі вітчизняних п'ятидесятників відіграє академічна та популярна богословська література закордонних п'ятидесятницьких авторів: С. Гортон та В. Мензіса, Д. Принса, Д. Йонгі Чо, Д. Вілкерсона.

Великою популярністю користується єдина у своєму роді п'ятидесятницька навчальна Біблія «Повноцінне жииття» із коментарями Д. Стемпса у численних коментарях та статтях популяризує диспенсационую доктрину як єдино вірну.

В навчальному посібнику «Засади віровчення Церкви ХВС України» викладена офіційна позиція найбільш чисельного Союзу п'ятидесятників, що дозволяє нам оцінити єдину есхатологічну доктрину як диспенсационалистичну, претрибуляційну, преміленаристичну із дотриманням віри в трифазний прихід Христа (таємно за Церквою до початку семи років Великої скорботи, під час Армагедону в Славі, та після Тисячолітнього царства) [97, с. 156-181].

Відповідно, ця позиція цілком співпадає із догматикою «Асамблеї Божої» (США). Завдяки праці відділу освіти, ця позиція залишається найбільш поширеною в середовищі церков ХВС України (формулювання «трифазний прихід» в віровченні «Асамблеї Божої» не вживається, адже прихід Христа після Тисячолітнього царства не розглядається як «фаза» Другого приходу).

Головна відмінність від позиції ОЦХВС – відсутність розділення спасених на дві категорії «Церкви» та «спасених народів» із всією деталізацією метатеми «есхатологічної еклезіології», позиція претрибуляціонізму, та ухиляння від деталізації посмертного життя (смерть, пекло та рай).

Інші есхатологічні тези двох найбільших п'ятидесятницьких союзів – подібні. Однак, незважаючи на декларативну єдність визнання есхатологічних доктрин, в УЦХВС відсутня крайня категоричність суджень, що виражена у відсутності категоричності розуміння хронології останніх подій і виглядає більш помірковано, порівняно із періодом розпаду СРСР.

Наприклад, позиція єпископа УЦХВС північно-західного регіону В. Д. Боришкевича, знаходиться в рамках загальних положень диспенсціоналістської теорії (визнається Велика скорбота, Підхоплення, Тисячолітнє царство...). Але він, вже пропонує на вибір за розсудом читача палітру різних поглядів на час Підхоплення, та всі інші події, прогнозовані послідовниками концепції «Божого Домобудівництва». Його позиція виражена так: «Очевидно, що ніхто з людей досконально не знає про хід подій останнього часу, оскільки Біблія лише в де-якій мірі освічує ці питання» [33, с. 475-489].

Також своєрідну есхатологічну позицію має єпископ УЦХВС В. М. Боєчко [28]. У редагованій ним Біблії П. Куліша із коментарями Д. Стемпса («Fire Bible») чітко виражена преміленаристична, претрибуляціоналістична позиція [26]. Хоча сам В. М. Боєчко вчить про Підхоплення Церкви в середині Великої скорботи, та робить припущення, що індивідуальний податковий номер може бути використаним майбутнім антихристом для контролю над людьми. Таким чином, есхатологічна думка останнього «в'язня за Христа» має

відмінності, але виглядає так, що це не впливає на його рівень визнання серед ХВЄ, і не стає причиною для масштабних протиріч. Самобутність поглядів В. М. Боєчко проявляється також у розумінні пневматології, коли він пропонує точку зору на значення «хрещення Духом Святим» в сотеріології, яка відрізняється від ОЦХВЄ та УЦХВЄ. Теза В. М. Боєчко полягає в тому, що «хрещення Духом Святим» не тотожне «народженню згори»; «хрещення Духом Святим» дається *для* «народження згори». Тобто, не всі люди, що мали досвід духовного хрещення із ознакою інших мов є народженими з гори «дітьми Божими». Таким чином, у сотеріологічній позиції В. М. Боєчко прослідковується ідея теозіса Отців Церкви (чи обожнення), як вчення про кінцеву мету спасіння, що наближає його позицію до віровчення Православної церкви.

Серед пострадянських п'ятидесятників, велику популярність мав єпископ ХВЄ (м. Барановичі, Білорусь), М. Куркаєв (1947-2013) який демонстрував своєрідний підхід тлумачення есхатологічної доктрини. Дотримуючись диспенсціоналістичних основ, та спираючись на алегоричний метод тлумачення Старозавітних текстів (прообрази: Лот, Ной, Фарес та Зара, пророк Ілля, «Падіння Єрихону», «цар Єровоам – антихрист»...), він заперечує концепцію про «таємне підхоплення Церкви» чи таємний прихід Христа, та можливість доповнення числа Церкви (спасіння) після Підхоплення. В своїх есхатологічних дослідженнях, Микола Куркаєв використовує конспірологічні данні, критикуючи технологічний розвиток та засоби економіки для демонстрації актуалізації свого заклику до індивідуальної підготовки до Другого Пришестя Христа. Окремими темами в його книзі виступають: використання штрих-коду, супер комп'ютер «Звір» розташований в тринадцятиповерховому будинку в Брюсселі, масонська символіка на доларових банкнотах та інше. Визнаючи, що його власна богословська позиція не співпадає із загальноприйнятим вченням про останні часи, М. Куркаєв посилається на власне відкриття від Святого Духа, як авторитетне джерело пропонованих концепцій [133, с. 3-8]. Звичайно, що в критичних тезах М.

Куркаєва, щодо використання технологій, легко впізнаються цитати іншого білоруського дослідника біблійних пророцтв – А. Сільвановича [207, с. 77]. Останній випустив ряд книг, із обґрунтуванням власної есхатологічної позиції, яка виражається в запереченні вчення про таємне підхоплення Церкви, конструюванні моделі відродження Римської імперії, походження Антихриста із племені Дана, причин та наслідків еміграції (де США – це країна створена для перебування поза владою Антихриста, в той час коли він підкорить десять країн Європи), та інше [206 с. 41]. Серед джерел, на які посилається А. Сільванович – дослідження грецького тексту, історичні джерела, пророцтва Муді, Гудсона Тейлора та В. Бранхама.

Наведені приклади демонструють динамічність п'ятидесятницької богословської думки, яка перебуває в постійних пошуках нових аргументів, та нових поглядів на вже визначені елементи диспенсціоналістського преміленаризму. Доктринальна єдність декларативного віровчення може бути легко відкоригованою через пророцтво чи видіння отримане харизматичним лідером.

Різні есхатологічні моделі «реєстрованих» та «нереєстрованих» п'ятидесятників створюють різну модель побудови взаємостосунків із іншими конфесіями. «Есхатологічна еклезіологія» ОЦХВС зосереджена на виявленні ознак правдивої церкви (перш за все хрещення Духом Святим та практичну святість життя) від наявності яких залежить подальша можливість молитовного чи євхаристійного спілкування а також реалізація різних проектів. УЦХВС визнає покаєння перед Богом достатньою умовою для входження в Церкву (хрещення Духом Святим розглядається як джерело сили для побожного життя та свідчення), відповідно ознаки церкви не включають в себе глосалалію, як обов'язковий пункт. Відповідно, еклезіологія УЦХВС значно розширює можливості церковної співпраці притримуючись принципу взаємного визнання суті не зважаючи на зовнішню форму звершення обряду. Фактично описана богословська модель дозволяє українським п'ятидесятникам, яких очолює єпископ М. Паночко зберігати церковну єдність при широкій палітрі різних

форм служіння на Заході чи Сході країни. Підкреслена унікальність ОЦХВС стає причиною внутрішнього загострення стосунків, розділень через культурні особливості, пошук нових форм святості.

Присутність різних локальних богословських систем в межах одного Союзу церков створює умови для розвитку богословського діалогу, навпаки монополія на богословську думку провокує або штучні форми підтримки панівної позиції, як прояв світоглядного колабораціонізму або призводить до чергових розділень.

Форма есхатологічного плюралізму створює додатковий механізм убезпечення проти проявів фанатизму і асоціальних моделей поведінки, доводячи до свідомості вірян, що в питанні про останні часи неможливо притримуватись єдино вірної концепції. Більш детально вплив есхатологічних концепцій на місцеву культуру ми розглянемо у наступному підрозділі.

4.4 Вплив есхатології ХВС, як локального богослов'я на церковну громаду і культуру, та визначення тенденцій взаємозв'язку із світовою богословською традицією пізніх протестантів

Есхатологія містить в собі потужний мотиваційний потенціал для впливу на свідомість членів релігійних громад та організацій. Однією із форм прояву якого є рух в середовищі євангельських віруючих за еміграцію із країни Рад у будь-яку некомуністичну країну світу, який в цьому підрозділі буде розглянуто як першу форму взаємодії локального богослов'я та культури.

Практика міграції п'ятидесятників, як відповідь на надприродне відкриття Духа Божого, була відомою ще на початку XX століття, коли група віруючих, виїхала із Вірменії до США, тим самим уникнувши геноциду 1915 р [254].

В. Франчук, П. Яроцький та Ф. Смольчук описують масовий виїзд п'ятидесятників, на чолі із пастором О. Шевченко, із Радянської України початку 30-х рр. XX ст. за «інспірованим згори повелінням». Пройшовши через Урал, Узбекистан, вони дістались Китаю. Потім, з 1948-1958 рр. «переселенці

за натхненням» виїхали із китайського м. Кульджа до Філіппін, Австралії, Парагваю та США, інша частина мігрантів була примусово повернута до СРСР.

Етнограф В. Чухно розповідає про с. Єфанія (Середино-Будський район, Сумська область), яке було засноване євангелістами із с. Чернацьке і в 1926 р. налічувало 23 двори та 130 жителів. Селяни із Єфанії проживали християнською євангельською общиною та займались сільським господарством [253, с. 176]. За переказами місцевих жителів, в період голодомору 1932-1933 рр. за одну ніч, масово, всі жителі залишили це селище, в невідомому напрямку. Існує припущення, що вони могли мігрувати отримавши містичне відкриття, і виїхати в невідомому напрямку (за іншими припущеннями – вони стали жертвами Сталінських репресій і були вивезені до ВТТ).

П'ятидесятники, переконані, що СРСР є Апокаліпсичним Вавилоном, протягом десятиліть зберігали впевненість в грядущому «Виході» – масовій еміграції (Є. Бресенден [37], В. Шилюк [256]).

Є. Бресенден, стверджує, що вперше пророцтво про «Вихід» (рос. мовою «Исход») він почув ще в 1948 р. коли під час молитовного зібрання пролунало пророче попередження про ув'язнення служителів церкви, а також обітниця виїзду в іншу країну [37, с. 10]. Аналогічне свідчення наводить П. Мельничук, говорячи, що в 1960-і було відоме пророцтво, про те що віруючі побачать волю і будуть «проповідувати вільно на вулицях, в театрах та на стадіонах» [156, с. 26]. Ці приклади є типовою ілюстрацією феномену пророцтва, як джерела есхатологічних наративів, натхнення до дії та переконань, якими жила п'ятидесятницька громада в очікуванні часу свого «Виходу-Ісходу». Богословські паралелі між Апокаліпсичним Вавилоном та СРСР вже були розглянуті в підрозділі 4.3 цієї роботи.

Незважаючи на популярність еміграційних очікувань в середині ХВЄ, не всі духовні лідери підтримували такі наміри. Зі сторони найбільш консервативних єпископів ХВЄ (М. Іванова, В. І. Бєлих та І. П. Федотова) були відомі випадки засудження спроб добиватись еміграції, як духовній та громадянській зраді.

Піонерами еміграції були проповідники та священнослужителі п'ятидесятницьких церков: Є. Брисенден, М. Горетий, Г. Ващенко, Б. Перчаткін. Вони популяризували ідею міграції та готували документи для себе та інших для виїзду за кордон. Документально, перша спроба отримати дозвіл залишити СРСР відноситься до 1962 р., коли І. Г. Ващенко написав свою першу заяву з проханням дозволити йому емігрувати в будь-яку некомуністичну країну світу. Незважаючи на загрозу переслідування, в 1965 р. В. Петрушев із м. Находка, член церкви ХВЄ, спробував передати представнику ООН, список бажаючих емігрувати із СРСР. В результаті В. Петрушев був засуджений до ув'язнення, а заява залишилась нерозглянутою.

З 1973 р., до боротьби за право залишити СРСР з релігійних переконань долучається єпископ ХВЄ М. Горетой, який за свою духовно-політичну активність провів 14 років за ґратами. Еміграційну ініціативу релігійних лідерів підтримали дисиденти (академік Д. Сахаров та правозахисник, священник Г. Якунін). Розголос фактів про переслідування, зростаюча активність віруючих в питанні еміграції призвело до пом'якшення гонінь на громади нелегальних п'ятидесятників.

Пастор ХВЄ, емігрант що проживає в Канаді, В. Шилюк згадує, що в 1976 р. за короткий час було подано кілька тисяч заяв до Верховної Ради СРСР на виїзд із комуністичного раю до капіталістичного пекла. Факт обрання в 1977 р. на пост президента США баптиста Д. Картера, надихнув радянських віруючих до більш рішучих дій, що виразилось у збільшенні кількості заяв на еміграцію до 30 000 заяв (1979 р.). Поширення наративу про те, що СРСР є «Апокаліпсичним Вавилоном» тільки збільшувало бажання емігрувати, щоб «праведники не були покараними Богом разом із нечестивими» [63]. Показовим можна вважати випадок, коли 27 червня 1978 р. семеро членів церкви ХВЄ (дві родини Ващенко та Чмихалових) прорвались до посольства США у Москві і протягом п'яти років жили в одній кімнаті підвального приміщення посольства, доки в 1983 р. вони не набули громадянства і їм не дозволили виїзд із СРСР [203, с. 200]. Еміграційний процес ускладнювався відсутністю законодавчої

бази в СРСР, що змушувало мігрантів спочатку їхати за Ізраїльськими візами до Риму, а потім, за особистої підтримки папи Івана Павла II, емігрувати до США [18]. В 1988 р. за сприяння президента Р. Рейгана в Конгресі США колишній в'язень, пресвітер ХВЄ та правозахисник Б. Перчаткін прочитав доповідь «про стан релігійної свободи в СРСР», й провів низку зустрічей, із сенаторами та членами конгресу. Відповіддю на цю доповідь стала «поправка Лаутенберга», завдяки якій за останні тридцять років (1987-2017) до США із СРСР виїхало приблизно п'ятсот тисяч віруючих, що складає 12,5 % від всієї радянської діаспори [82].

Таким чином, есхатологічний наратив локальної п'ятидесятницької теології призвів до потужного соціального руху – еміграції до США та Канади. В результаті в США були утворені чисельні союзи ЄХБ та ХВЄ, відкриті фонди допомоги, місії. Сьогодні в Україні, зусиллями емігрантів проводиться масштабна благодійна та місійна роботи, побудовані тисяч молитовних будинків, центрів соціальної реабілітації та десятки навчальних закладів, що стало проявом суспільних наслідків поширення есхатологічного наративу.

Другим суспільно важливим наслідком локального богослов'я радянських п'ятидесятників є модель міжцерковних стосунків що базується на усвідомленні власної вибраності та доктринальної унікальності.

Особливість змісту віровчення ОЦХВЄ постійно підкреслює в проповідях та лекціях старший єпископ Братерства нелегальних п'ятидесятників країн СНД та країн Балтії Г. А. Бабій. Він наголошує, що після проголошення свободи проповіді в СРСР, із Заходу прийшла велика кількість богословської літератури в якій представлене поняття доктрин та тлумачення Біблії що протирічать прийнятій моделі, яка «відкривається нам при ретельному дослідженні Біблії». Особливо це стосується розуміння питання народження згори та хрещення Духом Святим [6, с. 2].

Проводячи саморефлексію, в доповіді на тему: «Хто ми в світовому п'ятидесятницькому русі?» єпископ ХВЄ Білорусії, М. Чиж підкреслив, що за своїм віровченням ОЦХВЄ мало б називатись «бідашевці» а не «воронаєвці».

[251]. Ця теза демонструє визнання керівництвом ОЦХВС ключової ролі єпископа А. І. Бідаша в розробці основи власного віровчення. Як вже було продемонстровано, віровчення нелегальних п'ятидесятників було сформоване в результаті пошуку відповіді на гострі богословські питання в контексті історії боротьби із атеїстичною системою. Але не знання історичних умов, джерельної бази та механізму формування догматики ХВС призводить до створення ореолу таємничості над історичним процесом розвитку «есхатологічної еклезіології» і як результат, відбувається постійне стимулювання членів місцевих громад в посиленні переконаності в унікальності отриманого віровчення у дещо зміненій формі.

Третім результатом поширення локальної есхатології в СРСР стала підкреслено аполітична та асоціальна позиція євангельських віруючих, що поєднувалась із культурним ізоляціонізмом.

Процес секуляризації, започаткований через декрет В. І. Леніна «про відділення церкви від держави» (1918) був підтриманий лідерами баптистського руху в програмному документі «Наші баптистські принципи» Я. Я. Вінса, і у поєднанні із розпізнанням духу антихриста у діях радянської влади утвердив дуальне світосприйняття дійсності євангельськими віруючими [51]. Оскільки «радянська соціалістична мрія» є секуляризованою моделлю есхатологічного Тисячолітнього царства, а диспенсационалістичні переконання євангельських віруючих зосереджувались на ознаках швидкого настання кінця світу, то створювалась додаткова напруга у розумінні майбутнього країни Рад.

Різновекторність уявлень про майбутнє світу та СРСР стало причиною загострення аполітичних та асоціальних тенденцій у середовищі віруючих. У прямій пропорції збільшенню гасел про перемоги КПРС зростала внутрішня переконаність християн в наближенні Другого приходу Христа та очікуванні справедливого покарання згори країни, яка стала уособленням царства антихриста та «звірини, що виходить із безодні» (Об'явл.13 р.). В результаті, в 1950-1980-і р. п'ятидесятницькі та баптистські церкви, сформовані на позиціях диспенсационалізму, зберігаючи дуалістичне сприйняття світу, сформували

власну субкультуру реалізованого соціального, культурного та релігійного ізоляціонізму. Проти культурного ізоляціонізму спрямована частина тез сумновідомого «Інструктивного листа» (1959), в якому пресвітери заохочувались до роз'яснювання вірної позиції ЄХБ по відношенню до мистецтва, літератури, радіо, телебачення, кіно та всі інші види культури. Антагонізм до радянської культури, як уособлення всього земного, яскраво виражений в пісенній та поетичній творчості: «Не надо нам счастья нам не долго оно будет длиться! ...Не космос на нужно а небо, где слабых не обижают!» [180, с. 225]. В іншій популярній пісні тих часів, приспів: «Так и знай Земля! Так и знай Земля! Все равно я уж вскоре покину тебя, Земля!» у поєднанні із текстом: «Здесь на земле мы только странники!» надихав віруючих до ототожнення себе із подорожніми («пілігримами») на шляху до Нового Єрусалиму в небі. Ізоляціонізм, спровокований агресивною антирелігійною політикою та есхатологічними очікуваннями виступав своєрідною моделлю церковного самозбереження, яка інерційно продовжує зберігатись в частині євангельських громад і після розпаду СРСР.

Теза Христа, «що Царство Його не із світу цього» (Іван.18:36) моделювало усвідомлення есхатологічної природи Божого Царства і нівелювало необхідність пошуку шляхів преображення суспільства через політичну чи соціальну активність. Вимушена аполітичність тоталітарного періоду, через прийняття есхатологічних моделей переросла у аксіому про відділеність Церкви від політичного життя країни. Політичний песимізм, на порозі Другого приходу Христа, зберігся і після розпаду СРСР. Це чітко прослідковується в релігійній поезії викладача Біблійного коледжу ОЦХВС С. П. Гайдим:

«Но беды к нам приходят не безвинно
Мы заслужили всё, что к нам грядет...
...Включите телевизор на мгновенье.
О Чем там депутаты говорят?
О времени последнем! Их стремленья

Судьбу страны, народа не решат...

...Святые скоро в небо вознесутся...» (1993) [56, с. 13-14].

Наведений уривок демонструє тенденцію віруючих визнавати детерміновану модель майбутнього, в світлі есхатологічних пророцтв.

Четвертим наслідком перманентної есхатологічної напруги, як вираження практичних порад представників «есхатологічної еклезіології» є проповідь і практика високих моральних стандартів повсякденного життя кожного християнина.

Життя в очікуванні Другого приходу Христа мотивує віруючих до самовдосконалення, та прагнення практичного життя в повноцінній посвяті.

Елементи ригоризму в етичних питаннях, в світлі есхатологічних очікувань, стали нормативними для багатьох громад ХВС та ЄХБ.

Відомі такі мотиваційні запитання для духовного самоаналізу: «а щоб ти робив, як би під час перегляду телевізору прийшов би Христос?» чи «а чи став би Христос разом із тобою грати у футбол?». Подібний хід думок мав спонукати членів церкви до наближення свого повсякденного життя до стандартів Небесного Царства, щоб мати право «увійти туди ворітьми» (Об'явл. 22:14). Життя в очікуванні Підхоплення Церкви у будь-який момент надихало до зосередженості на побожності, милосердю до ближніх та доброчинності до всіх людей. Високі стандарти християнського життя ставали повсякденною нормою поведінки в очікуванні приходу Небесного Нареченого – Христа.

Оскільки есхатологія дає безмежне джерело алюзій на сучасне суспільство та моральний стан Церкви, в умовах організаційної роздробленості ЄХБ та ХВС, великою популярністю користувались образи Церкви як Нареченої та лжецеркви як блудниці (Об'явл. 17-18 р). Найбільшим страхом будь-якого побожного християнина був страх через нечестиве життя втратити приналежність до Церкви-Нареченої Христа, і стати частиною відступницької церковної організації – блудниці. «Блудниця є результат праці сатани серед народу Божого. Вона – вовк у овечій одежі... Наречена є результатом праці Духа Христа серед людей. Вона – помічниця йому і відповідає йому» [36, с. 5].

Відповідно, проповідники робили постійний наголос на високих моральних стандартах, посиляючись на образи із книги Об'явлення. Переконаність у власній обраності та тенденції до відмежованості та ескапізму, були притаманні не лише п'ятидесятникам. Рада церков ЄХБ, через власне видавництво «Християнин», популяризувало ідеали моральної досконалості членів церкви та повної ізоляції по відношенню до держави. Відповідно єдиний наратив «відокремленості» поширювався і на п'ятидесятницькі церкви. А в 1990-і р. ідея відокремленості та побожного життя на порозі Другого приходу Христа отримала широку підтримку через видавничу діяльність американського проповідника святості – Б. Буркета.

Видавництво ОЦХВЄ також поширювало працю із закликом до святості! В її тексті стверджувалось: «ми не просто повинні прагнути бути досконалими, ми повинні поспішати, щоб стати досконалими. Це можливо і Біблія нас до цього закликає!... Всі хто поза Церквою повинні побачити в нас Христа!... Нам потрібно поспішати до досконалості, щоб встигнути до дня приходу Христа досягти такого стану...» [4, с. 12-15]. Очікування Підхоплення «тієї години, коли ви не думаєте!» (Матв.24:44) постійно мотивувало віруючих до досягнення високих моральних стандартів, що виражалось у поетичній творчості: «Я готов? Ты готов? – надо знать сейчас, Восхищение будет один лишь раз [4, с. 29]».

Інерційно, підкреслена ідея святості та відокремленості зберігається представниками крайньої позиції консервативних ХВЄ серед послідовників єпископів П. Чорнозуба (м. Київ) та В. Шиліна (м. Суми). Їхні послідовники і сьогодні відмовляються від проведення богослужінь в спеціальних культових спорудах чи орендованих приміщеннях, ведуть підкреслено «ізольоване» життя та черпають натхнення в апокаліптичних очікуваннях.

П'ятий суттєвий суспільно-культурний наслідок есхатологічної доктрини п'ятидесятників виражений у практиці масової євангелізації.

Постійне очікування другого приходу Христа в 1990-х рр., мотивувало християн до активної масової євангелізації, що призвело до різкого кількісного зросту євангельських церков.

В 1990-і роки, в більшості євангельських церков України спостерігалось вибухоподібне збільшення кількості членів місцевих громад. Важливо підкреслити, що в цей період кількісно зростали всі релігійні організації: від традиційних церков до екзотичних східних релігійних організацій та ноєпоганства. Загальний релігійний інформаційний голод мотивував людей шукати задоволення своїх духовних потреб в різних релігійних організаціях.

Кількість охрещених за літній період 1993 р. в Церквах ОЦХВЄ Кривого Рогу сягало більше 300 чоловік. А П. Г. Ізвук згадує, що на початку 1990-х, в м. Луцьк церква ХВЄ швидко кількісно зросла від 400 до 600 чоловік. Щороку водне хрещення приймало 40-60 чоловік [98]. Сьогодні церква УЦХВЄ в м. Луцьк нараховує біля 2000 членів. Феномен швидкого кількісного зросту євангельських громад в перше десятиліття незалежності України дав привід говорити про «пробудження дев'яностих», хоча, релігійний інформаційний голод цього періоду, достатньої кількості ознак духовного пробудження – не мав.

В перше десятиліття після проголошення незалежності України паралельно із поглибленням догматичних есхатологічних положень, набувають популярності в церквах містичні твори з демонології й ангелології П. Хоробіна, Р. Браун та Е. Сведенборга які, описуючи реальність взаємодії із трансцендентним світом духів, підсилювали відчуття есхатологічного наративу апокаліптичної свідомості. Поширення богословської освіти в середовищі євангельських священнослужителів послабив вплив містичної літератури, зосередивши увагу дослідників на раціональному обґрунтуванні догматів «про останні дні».

Візуалізація систематичного вчення «про останні дні» було здійснено Й. Лонгхамером через книгу «Що буде із цим світом?» [139]. Кожне видання цього посібника супроводжувалась кольоровою картою, пояснювало роль

Трійці в сотеріології та есхатології в світлі диспенсациональної теорії. Безкоштовне поширення цієї книги в 1990-х р. як «есхатологічної програми для світу» забезпечило нову хвилю біблійну обґрунтованість диспенсационалізму в євангельських церквах незалежної України.

Період 1990-2000 рр. пройшов у інерційних проповідях наближення «Кінця». Апокаліптичні настрої отримували підтвердження через праці Р. Джойнера, Йонгі Чо, Д. Вілкерсона, Д. Хасавея, та інших проповідників.

Спостерігаючи розпад СРСР, в середовищі ХВС тлумачення тексту із книги Об'ял.13:12 («вклонилися першій звірині, що в неї вздоровлена була її рана смертельна»), як пророцтво про відновлення СРСР. Очікування повернення епохи гонінь демотивувало віруючих до капітального будівництва молитовних будинків, що відобразилось у поширенні «палаток» – легких будівельних конструкцій, часто із дерев'яних та без фундаменту.

Закріплення сформованого есхатологічного наративу на побутовому рівні відбулось через масове поширення 16 книг Т. Ла Хей та Д. Дженкінса «Залишені». Загальний тираж цього роману різними мовами у світі перевищив 64 000 000 примірників. Також популяризація зростала завдяки екранізації головних сюжетів роману. Таким чином, до популяризації диспенсационалізму були долучені засоби художньої літератури та кіномистецтва, що привело до створення єдиної уяви у більшості українських євангельських християн про модель близького майбутнього. Через масовість джерел, головні диспенсациональні істини: Підхоплення Церкви, Велика скорбота, доля Ізраїлю, образ очікуваного антихриста як світового лідера, та інші елементи есхатології стали частиною очікуваної реальності мільйонів віруючих бувшого СРСР.

Своєрідною рефлексією через художнє осмислення біблійних «пророцтв про останні дні» пропонується в романі «Пришестя», голови РНБО О. Турчинова [223]. Автор, слідуючи встановленій диспенсационалістичній традиції ЄХБ, змальовує есхатологічний сценарій приходу Антихриста в контексті останніх геополітичних подій, та моделює можливий розвиток сучасної історії у відповідності до біблійних пророцтв. Ця праця свідчить, що

автор, підтримує та поширює загальний для пізніх протестантів наратив апокаліптичних очікувань. Роман «Пришествя» сприймається як українська, адаптована версія «Залишених» Т. Л. Хей, де Антихрист постає із числа вітчизняних політиків. Підхоплення та Друге пришествя Христа виступають головними сюжетними лініями роману. Популярність різних варіантів диспенсціоналістичної картини майбутнього свідчить, про масштабність впливу есхатологічної традиції Д. Н. Дарбі і в нашому суспільстві як на богословському рівні так і на побутовому.

На завершення, розглянемо взаємозв'язок локальної богословської системи та тенденцій розвитку есхатологічної традиції, що дозволить нам зробити прогностичні припущення тенденцій розвитку цієї галузі богослов'я в Україні в найближчий час.

В українській богословській думці перших двох десятиліть третього тисячоліття диспенсціоналістський преміленаризм продовжує панувати в кількісному вимірі. Він є офіційною позицією більшості п'ятидесятницьких та баптистських сповідань віри, і має широку підтримку в церковному мистецтві та поетичній творчості.

Такий популярності сприяє оновлений перелік «ознак останнього часу», до яких додаються події новітньої історії: війна в Іраку та Сирії (роблять посилання на Іс.17 р.), загальне збільшення кількості воєнних конфліктів у світі, зростаюча загроза Третьої Світової Війни, перенесення посольства США до Єрусалиму в сімдесяту річницю незалежності Ізраїлю (Матв.24:34), терористична діяльність ІДІЛ, неодноразове космічне явище «Кривавого Місяця», зречення Папи Римського Бенедикта XVI від престолу, масштабні стихійні лиха (повені, землетруси, пожежі), економічні ознаки (ІПН, запровадження єдиної валюти в Євросоюзі), біометричні паспорти, «чипізація», досягнення генної інженерії, питання трансгуманізму, НБІКС-технології, наукові експерименти за допомогою великого андронного колайдера, популяризація конспірології, розвиток штучного інтелекту, нові види захворювань, та багато іншого. Втрата біблійного балансу у апокаліптичних

дослідженнях, пізніх протестантів нерідко приводила до поширення есхатоманії, негативні наслідки якої мотивували дослідників до переоцінки методів тлумачення біблійних пророцтв. На початку третього тисячоліття в офіційних сповіданнях віри в українському євангельському середовищі зберігається вірність диспенсационалізму.

Ці ідеї продовжують поширюватись почесними лідерами ЄХБ та ХВС: Г. І. Комендант, П. С. Паночко, В. М. Боєчко, Г. А. Бабій, формування богословського світогляду яких проходило в умовах антирелігійної боротьби радянського періоду. В своїх проповідях вони продовжують підкреслювати апокаліптичну ролі Ізраїлю та Росії, мотивуючи зберігати постійну готовність. Але в академічному богословському середовищі ідеї Д. Н. Дарбі невпинно втрачають свій вплив. Зі збільшенням кількості богословської літератури, розвитком богословської освіти та міжконфесійного діалогу, академічне богослов'я все більше піддає критиці диспенсационалізм, та відкривається до діалогу із сучасними популярними богословами (Ю. Мольтман, Н. Т. Райт, Г. Кюнг).

Підтримка вказаної тенденції відбувається через розвиток академічної богословської освіти, трансформацію пострадянської свідомості, вплив альтернативної сучасної есхатологічної літератури, та зміна історико-культурних умов в сучасній Україні. Під останнім фактором треба розуміти: «Революція Гідності», анексія Криму, військовий конфлікт на Сході нашої Держави, визнання богословської освіти в МОН, інтеграція євангельських християн в органи влади та активна громадська діяльність, служіння військових капеланів та місіонерська праця в прифронтовій зоні, – всі ці фактори впливають на формування нових есхатологічних парадигм в середовищі п'ятидесятників.

Сучасні євангельські богослови, відкидаючи в різній мірі диспенсационалізм – розвивають альтернативні богословські системи, які не завжди можна однозначно класифікувати. Наприклад, С. Головін, вважає, що із Воскресінням Христа Тисячолітнє царство вже наступило, і має перемогти із

зруйнування «Апокаліпсичного Вавилону»; така позиція наближає автора до аміленаризму історичних церков та ідей епохи Реформації [61]. Запропоноване ним тлумачення книги Об'явлення, яке методологічно зосереджене не на тлумаченні символів та образів в світлі сучасних історичних подій, а на розкритті головної теми Апокаліпсису – радості. С. Головін виражає зміст своєї книги в тезі: «спочатку все буде погано, потім ще гірше, а на останок – ми переможемо!». Слід зауважити, що після есхатологічних напружень ХХ сторіччя, та великої кількості проявів фанатизму диспенсціоналістів, позиція С. Головіна, а також інших аміленаристів та постміленаристів набувають все більшою популярності серед представників євангельського руху.

Постміленаризм близький для харизматичного лідера церков «Нове покоління» в Латвії – О. Ледяєва. Ідеї відповідальності Церкви за суспільне преображення присутні також і роботі п'ятидесятницького пастора В. Решитинського (Київ), який аналізуючи «теологію майдану» наголошує на апокаліпсичній ролі Росії, та закликає «ні в якій мірі не приймати спустошувальні та поразницькі доктрини про Церкву останнього часу... Царя буде зустрічати Церква-переможниця!» [194, с. 101]. Популярність постміленаризму прямо пропорційна можливостям сучасної Церкви, як суспільної одиниці. В періоди, коли Церква переживає гоніння та позбавлена можливості впливати на суспільство – стають популярними ідеї диспенсціоналістського преміленаризму, в часи розквіту свободи віросповідання та можливостей відкритої проповідницької діяльності – стають популярними ідеї постміленаристів чи аміленаристів.

Оцінити сучасні тенденції в євангельській есхатології можна через Слов'янський біблійний коментар, автори якого зберігаючи загальну вірність есхатологічним герменевтичним традиціям утримуються від категоричних заявок на користь диспенсціоналізму, пропонуючи велику кількість альтернативних тлумачень апокаліпсису та євангельських текстів та можливість всебічної оцінки різних есхатологічних моделей. З тексту коментаря стає очевидним, що диспенсціоналізм є ще присутній в богослов'ї

євангельських проповідників (наприклад в світогляді головного редактора С. В. Саннікова) але не залишається єдиної панівною богословською системою, що видно, по тому як автори Коментаря не намагаються «тлумачити майбутнє із зусиллями історика, що досліджує минуле».

Серед вітчизняних дослідників есхатології, стають більш популярними академічні дослідження книги Об'явлення авторства: О. Донована, Д. Крейбіла, Г. Біла, Г. Осборна [276] та Н. Т. Райта. Для сучасного українського академічного богослов'я зазначені автори пропонують погляд на книгу Об'явлення як на 1) політичний трактат I ст. в якому головний сюжет полягає у стражданнях ранньої церкви під час гонінь Римських імператорів 2) еклектичний опис про боротьбу добра зі злом – що є актуальне для християн всіх часів; 3) як отримати джерело натхнення для проповіді не впадаючи у крайнощі футуризму чи диспенсціоналізму. Як, зазначив Ю. Мольтман: «найбільш складна проблема хіліастичної есхатології – це проблема часу» [162, с. 5]. Тобто головним проблемним питанням для більшості диспенсціоналістських есхатологів є «нереалізована парусія», не зважаючи на всі заявлені попередніми поколіннями «ознаки останнього часу». Також поряд із дискусійними питаннями сприйняття лінійності та циклічності категорії «часу», в сучасній есхатології йдуть дебати з приводу «антиномії гієни» та вічних пекельних мук [79]. Неминучість переосмислення сформованих есхатологічних доктрин є очевидним шляхом світового академічного богослов'я. Але це не означає швидкої зміни суті доктрини в Союзах ХВС та ЄХБ, адже як зазначалось «Асамблея Божа» і досі залишається вірною диспенсціоналістським позиціям у вченні про останній час. Приклади зміни есхатологічної моделі можна зустріти в середовищі євангельських церков Південної Кореї, які у великій кількості вже здійснили перехід від диспенсціоналізму до аміленаризму.

Враховуючи досвід формування попередніх есхатологічних систем, можна спрогнозувати збільшення праць вітчизняних авторів із переосмислення диспенсціоналістського преміленаризму і зміну вектору вчення про останні

часи в бік постміленіаризму в академічному середовищі, що неодмінно вплине на світогляд членів євангельських церков, підсиливши їхню соціальну та громадсько-політичну активність в сучасному суспільстві.

Сповідуючи загальну віру у Боже довготерпіння в питанні наближення Другого приходу Христа (2Пет.3:9), християнські богослови ХХІ століття повинні навчати своїх послідовників тверезому погляду на відкриття дане в Біблії, уникаючи крайнощів «есхатоманії» чи «есхатофобії» і заохочуючи християн до зрілості в судження відповідальності у власних діях.

Висновки до четвертого розділу

Проаналізувавши історико-культурні умови розвитку п'ятидесятницької доктрини «про останні часи» була встановлена роль особистостей І. Ю. Воронаєва та Г. Г. Шмідта у становленні віровчення п'ятидесятницького руху в СРСР і доведено, їх визначальна роль у поширенні диспенсационалістського преміленаризму «Асамблеї Божої» в новоутворених церквах ХЄВ та ХВЄ.

Висвітлюється розвиток доктрини про останні часи українських п'ятидесятників через реконструкцію історико-культурних умов та змісту вчення. В розділі розкритий зміст наративу «СРСР – Апокаліптичний Вавилон» та систематизовано викладена доктрина «есхатологічної еклезіології» нелегальних п'ятидесятників. Також репрезентовані суспільні наслідки поширення есхатологічних моделей із визначенням тенденцій розвитку вчення про «останні дні» сьогодні.

Продемонстрована роль особистостей І. Ю. Воронаєва та Г. Г. Шмідта у становленні п'ятидесятницького руху в СРСР. Проаналізовані методи розповсюдження ними п'ятидесятницької есхатології в межах церковних союзів у міжвоєнний період. Реконструйовано масштаби антирелігійних репресій у СРСР та їхній вплив на формування світогляду п'ятидесятників через аналіз нормативних текстів й уточнення «ознак останнього часу». Проаналізовані причини та наслідки «Серпневої угоди» (1945) між ХВЄ та ВРЄХБ. Продемонстрована роль А. І. Бідаша, В. І. Белих та їхніх послідовників

у формулюванні «есхатологічної еклезіології» нелегальних п'ятидесятників. Реконструйовані історико-культурні умови поширення й уточнення есхатологічної доктрини «п'ятидесятників-бідашевців». Доведено, що розвиток «есхатологічної еклезіології» як локальної богословської системи був богословською відповіддю на питання можливості перебування в ВРЄХБ, а за інших історико-культурних обставин міг мати й іншу форму вираження.

Зроблена класифікація джерел п'ятидесятницької есхатології і виділені такі складові: богословська освіта лідерів п'ятидесятницького руху, періодичні видання, популярна богословська література (В. Блекстоун, І. Я. Бокмелдер, І. Сейс) та містичний досвід надприродного відкриття. Доведено, що п'ятидесятницьке віровчення сформувалось під впливом закономірних факторів і має прямий взаємозв'язок із «Традицією» диспенсціоналістського преміленаризму через постійні контакти з носіями «паралельних» форм богослов'я у напрузі історико-культурних умов, які були представлені у підрозділі 4.1.

Продемонстровано шлях і зміст формування есхатологічного наративу про тотожність СРСР та метафори Вавилону з книги Об'явлення (Апокаліпсису). Для розуміння фону наративу був зроблений огляд традиції тлумачення образів «Гог» та «Магог», а також співпадінь пророчих «ознак» між історичною особою В. І. Леніна та біблійними пророцтвами. Наратив проілюстровано на прикладі позиції В. Ф. Марцинковського, В. Барки, П. Мельничука, В. І. Бєлих, М. В. Окари, М. Горетого, С. Кобзаря та Я. Громова-Луценко. Розкрита суть «есхатологічної еклезіології» нелегальних п'ятидесятників і доведено відповідність цієї доктринальної системи опису локального богослов'я Р. Шрайтера. Виявлені вузлові компоненти цього віровчення (категоризація усіх спасених на піднесену на небеса Церкву та спасенні на землі народи, безумовна вимога присутності «глосолалії» для визнання приналежності до Церкви, підхоплення на початку Великої скорботи, христологічні проблеми формулювання розуміння природи вічності Сина Божого).

Доведено використання цитування богословської літератури початку ХХ ст. в тексті «Тематичній програмі» ОЦХВС, що вказує на причетність авторів віровчення нелегальних п'ятидесятників до спільної есхатологічної «Традиції» на противагу декларованій унікальності. Проаналізовано суть та напрямки есхатології УЦХВС (окрім офіційних документів, розглянута позиція В. Д. Боришкевича, В. М. Боєчко, М. Куркуаєва, А. Сільвановича). Доведено, що нелегальними п'ятидесятниками було сформоване локальне богослов'я, а представниками «зареєстрованих» п'ятидесятників була збережена на офіційному рівні «Традиція» диспенсационалістського преміленаризму, із локальними трансформаціями окремих лідерів. Проаналізовано, що різні есхатологічні моделі «реєстрованих» та «нереєстрованих» п'ятидесятників зумовлені різними історико-культурними умовами інтерпретації біблійного тексту, що в результаті створює різну модель побудови взаємостосунків із державою, іншими конфесіями й суспільством.

Продемонстровано мотиваційний потенціал есхатології в процесі очікування й організації еміграції. Виявлено, що модель міжцерковних стосунків, яка базується на усвідомленні власної доктринальної унікальності, є суспільно важливим наслідком локального богослов'я радянських п'ятидесятників. Встановлено, що результатом поширення локальної есхатології в СРСР стала підкреслено аполітична й асоціальна позиція євангельських віруючих, що поєднувалась із культурним ізоляціонізмом. Продемонстровано, що наслідком перманентної есхатологічної напруги як вираження практичних порад представників «есхатологічної еклезіології» є практика високих моральних стандартів повсякденного життя кожного християнина. Зазначено, що суттєвим суспільно-культурним наслідком есхатологічної доктрини п'ятидесятників є практика масової євангелізації на початку 1990-х років. Доведена тенденція сучасної п'ятидесятницької есхатології до поступової зміни диспенсационалістського преміленаризму на користь інших концепцій «Міленіуму» (постміленіаризму, аміленаризму) та зміни моделі тлумачення Об'явлення (популяризується претерістичний підхід в

апокаліптиці, за яким усі пророцтва із Мтв. 24 розділ були виконані у 70 р.; також поширюється ідеалістичний підхід тлумачення замість футуристичного).

Вивчення масштабів антирелігійних репресій у СРСР продемонстрував умови розвитку есхатологічного наративу, про апокаліптичну роль СРСР. Та виявив причини загостреності протиріч між ХВЄ та ЄХБ після підписання «Серпневої угоди». Доведена роль А. І. Бідаша, В. І. Бєлих та їхніх послідовників у формулюванні «есхатологічної еклезіології» нелегальних п'ятидесятників, як богословської реакції на довгі періоди ув'язнення. Доведено, що розвиток «есхатологічної еклезіології» як локальної богословської системи був богословською відповіддю на питання неможливості перебування ХВЄ у ВРЄХБ.

Аналіз джерел формування, змісту та механізму поширення п'ятидесятницької есхатології продемонстрував роль богословської освіти лідерів п'ятидесятницького руху, вплив періодичних видань, та популярної богословської літератури того часу. Ключовим фактором, що відрізняв процес формування доктрини ХВЄ від ЄХБ полягала у присутності чи відсутності містичного досвіду надприродного відкриття.

Доведено, що п'ятидесятницьке віровчення сформувалось під впливом закономірних факторів і має прямий взаємозв'язок із «Традицією» диспенсационалістського преміленаризму через постійні контакти з носіями «паралельних» форм богослов'я у напрузі історико-культурних умов, які були розглянуті у попередніх розділах.

Реконструювання п'ятидесятницького есхатологічного наративу про СРСР як втілення метафори апокаліптичного Вавилону (образів «Гога» та «Магога», профетичного образу В. І. Леніна, та північного царства).

Розкрита суть «есхатологічної еклезіології» нелегальних п'ятидесятників і доведено відповідність цієї доктринальної системи опису локального богослов'я Р. Шрайтера. Виявлені вузлові компоненти цього віровчення (сотеріологічний дуалізм – категоризація усіх спасених на Церкву та спасенні народи, безумовна вимога присутності «глосолалії» для визнання

приналежності до Церкви, підхоплення на початку Великої скорботи, Христологічні проблеми формулювання розуміння природи вічності Сина Божого). Есхатологічна еклезіологія стала джерелом «нарративу про останні часи», а обов'язкова частина кожного нарративу за Н. Т. Райтом – драма. Будуючи свої погляди на основі простої герменевтики буквального тлумачення Біблії, та містичного досвіду кожен учасник усвідомлював себе частиною армії у боротьбі із дияволом перед Підхопленням Церкви.

Доведено використання цитування богословської літератури початку ХХ ст. в тексті «Тематичній програмі» ОЦХВС, що вказує на причетність авторів віровчення нелегальних п'ятидесятників до спільної есхатологічної «Традиції» на противагу декларованій унікальності. Також зроблений компаративний аналіз змісту та напрямків есхатології УЦХВС, що дозволило зробити висновок, що нелегальними п'ятидесятниками було сформоване локальне богослов'я, а представниками «зареєстрованих» п'ятидесятників була збережена на офіційному рівні «Традиція» диспенсціоналістського преміленаризму, із локальними трансформаціями окремих лідерів. Порівняння різних есхатологічних моделей «реєстрованих» та «нереєстрованих» виявило зумовленість їхнього віровчення від різних історико-культурних умов, та герменевтичних підходів до інтерпретації біблійного тексту. Наслідком різних акцентів в есхатології стали різні моделі побудови взаємостосунків із церковною громадою, державою, іншими конфесіями й суспільством. Також продемонстровано мотиваційний потенціал есхатології в процесі очікування й організації еміграції до США, Канади та інших некомуністичних країн. Виявлено, що модель міжцерковних стосунків, яка базується на усвідомленні власної доктринальної унікальності, є суспільно важливим наслідком локального богослов'я радянських нелегальних п'ятидесятників. Важливим результатом поширення локальної есхатології в СРСР стала підкреслено аполітична й асоціальна позиція євангельських віруючих, що поєднувалась із культурним ізоляціонізмом, та пропагуванням високих моральних стандартів повсякденного життя кожного християнина.

Зазначено, що суттєвим суспільно-культурним наслідком есхатологічної доктрини п'ятидесятників є практика масової євангелізації на початку 1990-х років. Розчарування у невиконаних есхатологічних прогнозах, та переоцінка герменевтичних інструментів провокує до тенденцій поступової зміни диспенсціоналістського преміленаризму на користь інших концепцій «Міленіуму» (постміленіаризму або аміленаризму) та зміни моделі герменевтичних інструментів тлумачення Апокаліптичних книг Біблії.

ВИСНОВКИ

Здійснений у дисертаційній роботі комплексний аналіз джерел, умов розвитку, процесу формування та суті есхатологічної доктрини п'ятидесятників України дає підстави до відповідних узагальнень та висновків.

Перш за все, здійснено аналіз теоретичних напрацювань вітчизняних та закордонних науковців, що дозволило висвітлити стан наукової розробки теми, дати характеристику основних джерел і визначити теоретико-методологічні основи роботи.

Аналізується чотири причини виникнення дефіциту досліджень у сфері історії та богослов'я вітчизняного п'ятидесятницького руху загалом і п'ятидесятницької есхатології зокрема (закритість церковних громад, панування дискредитуючих штампів про ХВС, недооцінка суспільної ролі п'ятидесятників, відсутність достатньої кількості кваліфікованих кадрів із числа самих протестантів). Тому з метою аналізу еволюції п'ятидесятницьких досліджень пропонується історіографія у послідовному хронологічному порядку. Перша група досліджень включає в себе праці радянських науковців, що виконані в ключі діалектично-матеріалістичного світогляду і пропонують критичний, переважно упереджений, аналіз світогляду та методів проповідницької діяльності ХВС СРСР. Друга група досліджень належить до напрацювань вітчизняних науковців, що були виконані за період незалежності України, в яких з'являються тенденції до виокремлення суспільно-політичної ролі п'ятидесятників та спроби богословської ідентичності. Третя група досліджень була виконана конфесійними авторами-ентузіастами і спрямована на фіксацію фактажу історичного матеріалу, з педагогічною метою виховання наступних поколінь вірян ХВС через ствердження у конфесійній самоідентичності. До четвертої групи досліджень належать праці закордонних науковців, які зосереджені на вивченні п'ятидесятницького руху як сучасного релігійного феномену. П'ятою групою досліджень богослов'я п'ятидесятників є

праці конфесійних авторів, які шляхом богословського самоаналізу проблематизували сферу розвитку віровчення та конкретизували існуючі віронавчальні положення, забезпечивши тим самим можливості для подальшого аналізу й синтезу п'ятидесятницького догматичного дискурсу.

Оскільки темою-маркером у вивченні формування локального п'ятидесятницького богослов'я в Україні була обрана есхатологія, то далі здійснимо огляд ступеня наукової розробки питань есхатології (в світовому та вітчизняному вимірах). З метою відтворення основних напрямків есхатологічних досліджень були вказані й охарактеризовані найбільш впливові конфесійні автори з середовища православного, католицького та протестантського напрямків. З метою виявлення проблемної сфери досліджень були охарактеризовані ключові дослідження, які проводяться з есхатології в Російській Федерації, Білорусі та Україні. Окремо була виділена група авторів, які займаються дослідженням п'ятидесятницької есхатології, на основі чого була додатково підтверджена актуальність запропонованого дослідження.

Подана типологізація та характеристика чотирьох основних джерел з історії та богослов'я вітчизняного п'ятидесятницького руху.

До першої групи джерел про історію та богослов'я вітчизняних п'ятидесятників належать роботи закордонних авторів (США, Швейцарія).

Другою групою джерел є біографічні публікації лідерів п'ятидесятницького руху чи книги, написані за матеріалами їхніх свідчень та спогадів.

Третьою групою джерел відтворення життя та віри п'ятидесятників в СРСР є дослідження архівних матеріалів слідчих справ СБУ та ФСБ РФ, а також наявні історичні документи (протоколи з'їздів, особисті листи, творча спадщина лідерів ХВЄ) та інтерв'ю з керівниками п'ятидесятницького руху або людьми, що були безпосередньо учасниками досліджуваних подій.

До четвертої групи джерел зараховано матеріали, написані релігійними опонентами п'ятидесятників – православними та баптистськими авторами.

Опозиційні джерела, співставленні із п'ятидесятницькими джерелами, дозволяють максимально об'єктивно реконструювати головні етапи розвитку п'ятидесятництва в Україні та зрозуміти взаємозв'язок духовної і соціальної активності віруючих із їхнім розумінням есхатологічних доктрин.

Оскільки есхатологія є метатемою для віровчення більшості християнських конфесій, то її дослідження демонструє джерела, умови розвитку, процеси і механізми поширення та суті всього п'ятидесятницького віровчення в контексті відношення до всієї богословської традиції пізніх протестантів.

Слідуючи Р. Шрайтеру, центральним завданням богословського аналізу є концептуалізація трьох базових понять: «Євангеліє», «Церква» та «Культура». І через визначення суті богословської «Традиції» (диспенсационалізму), «форм попереднього богослов'я» (есхатологія Євангельських віруючих у Російській імперії) та «паралельних форм богослов'я» (есхатологія ЕХБ й американських п'ятидесятників) визначається відношення до «Культури» (історико-культурного контексту п'ятидесятників в СРСР). Наступним кроком після визначення змісту п'ятидесятницької есхатології визначається відношення її до загальної богословської «Традиції» та вплив на оточуючу «Культуру».

Використання запропонованої методології дозволило структурувати процес розвитку п'ятидесятницької доктрини в контексті розвитку загальної есхатологічної «Традиції» пізніх протестантів як у світі, так і в Україні зокрема, а також виявити вплив літературних джерел, богословської освіти, радіопередач та періодичних видань (що завжди заперечувалось всередині конфесії через наголос на надприродній сутності власного віровчення). Використання моделі Р. Шрайтера дозволило класифікувати вітчизняну есхатологію та фактично все віровчення п'ятидесятників як форму локального богослов'я, яке має власну історію розвитку, формулювання та тенденції до трансформацій під дією нових «культурних» напружень та ідейних викликів.

Контекстуалізація наратології Н. Райта дозволила сформулювати ідеї «есхатологічного наративу» п'ятидесятників СРСР, який мав потужні соціо-

культурні наслідки в протистоянні тоталітарному режиму і масовій релігійній міграції до США.

З'ясовується історія розвитку і суть диспенсационалістського преміленаризму як спільної богословської традиції пізніх протестантів. Окреслено основні причини поширення есхатології Д. Н. Дарбі, особливості погляду євангельських християн та баптистів, описаний механізм поширення есхатологічних ідей в СРСР.

Запропоновано визначення «диспенсационалізму» та зроблений детальний аналіз змісту цього поняття й окреслений його богословський контекст. Введені та пояснені такі базові поняття для дослідження: «Підхоплення», «Велика скорбота», «Тисячолітнє царство» та «диспенсационалістський преміленаризм». Продемонстровано, що диспенсационалістський преміленаризм є молодого богословською системою, яка первинним аргументом мала містичний аргумент, що був посилений раціональною аргументацією та популяризований через праці Д. Н. Дарбі. Реконструйовано історичний шлях поетапного розвитку диспенсационалізму в зв'язку із рухом пізніх протестантів (пуритан, баптистів, руху ревайвалізму, плімутських братів). Розкрито вплив творчості таких богословів-диспенсационалістів як В. Блекстоун, І. Сейс, К. Ларкін, С. Скоуфілд та інші, а також доведено вплив російських перекладів цих публікацій на процес формування віровчення вітчизняних баптистів і п'ятидесятників. Доведено, що прийняття й поширення диспенсационалістського преміленаризму як визнаної есхатологічної «Традиції» в середовищі євангельських богословів Північної Америки та Західної Європи визначило вектор розвитку есхатології в середовищі вітчизняних ЄХБ та ХВС.

Проаналізовано есхатологічну складову у віросповідних документах «штундистів», молокан, «пашковців» баптистів та євангельських християн і доведено вплив віровчення Г. Онкена та Гамбурзької семінарії на поширення уніфікованого вчення, що сформувало дискурс «попереднього» локального богослов'я. Доведено, що постміленіаризм І. С. Проханова поступився

диспенсационалістській доктрині, яка була репрезентована у віровченні І. В. Каргеля і стала визнаним віровченням ВРЄХБ СРСР та ХВЄ, залишаючись до сьогодні панівною доктриною.

Доведено, що віровчення, зокрема есхатологічна доктрина, євангельського руху було систематизоване та сформульоване людьми, які мали богословську освіту західного зразка, та зміцнилось через поширення диспенсационалістської богословської літератури (видавництво GBV) як найбільш популярного напрямку в середовищі американського та європейського баптизму та підкріплювалось протягом десятиліть через емігрантські радіопередачі (А. І. Майер, М. О. Воднєвський, І. В. Магаль Я. Пейсті) і лекції біблійного радіоінституту. Значну увагу приділено аналізу періодичних видань, на кшталт «Братерського вісника» (статті А. І. Міцкевича та О. В. Карева), та змісту ідей богословської літератури, виданої Б. Геце, В. Маловим (В. Фетлером), П. Т. Плешко, Н. Ерном, І. Барчуком, М. Саловим-Астаховим, Іваном-Марком Галустянецем, П. Рогозіним, П. Харчлаа, Е. Зауером та Я. В. Канатушою. Таким чином, у радянський період вітчизняними та закордонними есхатологами ЄХБ була сформована «паралельна» у відношенні до ХВЄ система вчення про «останні дні».

Визначаються умови та процес формування п'ятидесятницької доктрини в «Асамблеях Божих» та в середовищі українських п'ятидесятників-емігрантів, а також вплив цих ідей на доктрину вітчизняних ХВЄ.

Продемонстровано атмосферу есхатологічного очікування, яка панувала в перших десятиліттях розвитку п'ятидесятницького руху. Підкреслено позитивну роль для поширення п'ятидесятницького руху поглибленого аналізу суспільно-політичних катастроф та природних катаклізмів із метою ілюстрації «ознак останнього часу». Реконструйований процес формування есхатологічної доктрини «Асамблеї Божої» та роль С. Хортон, В. Мензіса, Д. Стемпса у поширенні п'ятидесятницьких доктрин у масштабах світу. Окремо проаналізовано зміст і вплив В. Бранхама та Д. Вілкерсона як діаметрально протилежних моделей донесення есхатологічної звістки. Доведено, що

есхатологічна доктрина «Асамблеї Божої» США повністю відповідає офіційному віровченню УЦХВЄ під головуванням М. С. Паночка.

Продемонстрована доктрина «про останні часи» у віровченні Ф. Смольчука, Д. Беспалова, Д. Кіріча та Н. Мазана. Доведено, що п'ятидесятницькі автори-емігранти з США, Канади та Франції розробляли власний есхатологічний погляд, залишаючись у межах загального русла диспенсационалістського преміленаризму, не вступаючи в доктринальні протиріччя з офіційним віровченням «Асамблеї Божої», який вони поширювали на ХВЄ в СРСР через особисті контакти, друк літератури та радіопрограми.

Висвітлюється розвиток доктрини про останні часи українських п'ятидесятників через реконструкцію історико-культурних умов та змісту вчення. В розділі розкритий зміст наративу «СРСР – Апокаліптичний Вавилон» та систематизовано викладена доктрина «есхатологічної еклезіології» нелегальних п'ятидесятників. Також репрезентовані суспільні наслідки поширення есхатологічних моделей із визначенням тенденцій розвитку вчення про «останні дні» сьогодні.

Продемонстрована роль особистостей І. Ю. Воронаєва та Г. Г. Шмідта у становленні п'ятидесятницького руху в СРСР. Проаналізовані методи розповсюдження ними п'ятидесятницької есхатології в межах церковних союзів у міжвоєнний період. Реконструйовано масштаби антирелігійних репресій у СРСР та їхній вплив на формування світогляду п'ятидесятників через аналіз нормативних текстів й уточнення «ознак останнього часу». Проаналізовані причини та наслідки «Серпневої угоди» (1945) між ХВЄ та ВРЄХБ. Продемонстрована роль А. І. Бідаша, В. І. Бєлих та їхніх послідовників у формулюванні «есхатологічної еклезіології» нелегальних п'ятидесятників. Реконструйовані історико-культурні умови поширення й уточнення есхатологічної доктрини «п'ятидесятників-бідашевців». Доведено, що розвиток «есхатологічної еклезіології» як локальної богословської системи був богословською відповіддю на питання можливості перебування в ВРЄХБ, а за інших історико-культурних обставин міг мати й іншу форму вираження.

Була зроблена класифікація джерел п'ятидесятницької есхатології і виділені такі складові: богословська освіта лідерів п'ятидесятницького руху, періодичні видання, популярна богословська література (В. Блекстоун, І. Я. Бокмелдер, І. Сейс) та містичний досвід надприродного відкриття. Доведено, що п'ятидесятницьке віровчення сформувалось під впливом закономірних факторів і має прямий взаємозв'язок із «Традицією» диспенсационалістського преміленаризму через постійні контакти з носіями «паралельних» форм богослов'я у напрузі історико-культурних умов.

Продемонстровано шлях і зміст формування есхатологічного наративу про тотожність СРСР та метафори Вавилону з книги Об'явлення (Апокаліпсису). Для розуміння фону наративу був зроблений огляд традиції тлумачення образів «Гог» та «Магог», а також співпадінь пророчих «ознак» між історичною особою В. І. Леніна та біблійними пророцтвами. Наратив проілюстровано на прикладі позиції В. Ф. Марцинковського, В. Барки, П. Мельничука, В. І. Бєлих, М. В. Окари, М. Горетого, С. Кобзаря та Я. Громова-Луценко. Розкрита суть «есхатологічної еклезіології» нелегальних п'ятидесятників і доведено відповідність цієї доктринальної системи опису локального богослов'я Р. Шрайтера. Виявлені вузлові компоненти цього віровчення (категоризація усіх спасених на піднесену на небеса Церкву та спасенні на землі народи, безумовна вимога присутності «глосолалії» для визнання приналежності до Церкви, підхоплення на початку Великої скорботи, христологічні проблеми формулювання розуміння природи вічності Сина Божого).

Доведено використання цитування богословської літератури початку ХХ ст. в тексті «Тематичній програмі» ОЦХВЄ, що вказує на причетність авторів віровчення нелегальних п'ятидесятників до спільної есхатологічної «Традиції» на противагу декларованій унікальності. Проаналізовано суть та напрямки есхатології УЦХВЄ (окрім офіційних документів, розглянута позиція В. Д. Боришкевича, В. М. Бєчко, М. Куркуаєва, А. Сільвановича). Доведено, що нелегальними п'ятидесятниками було сформоване локальне богослов'я, а

представниками «зареєстрованих» п'ятидесятників була збережена на офіційному рівні «Традиція» диспенсационалістського преміленаризму, із локальними трансформаціями окремих лідерів. Проаналізовано, що різні есхатологічні моделі «реєстрованих» та «нереєстрованих» п'ятидесятників зумовлені різними історико-культурними умовами інтерпретації біблійного тексту, що в результаті створює різну модель побудови взаємостосунків із державою, іншими конфесіями й суспільством.

Продемонстровано мотиваційний потенціал есхатології в процесі очікування й організації еміграції. Виявлено, що модель міжцерковних стосунків, яка базується на усвідомленні власної доктринальної унікальності, є суспільно важливим наслідком локального богослов'я радянських п'ятидесятників. Встановлено, що результатом поширення локальної есхатології в СРСР стала підкреслено аполітична й асоціальна позиція євангельських віруючих, що поєднувалась із культурним ізоляціонізмом. Продемонстровано, що наслідком перманентної есхатологічної напруги як вираження практичних порад представників «есхатологічної еклезіології» є практика високих моральних стандартів повсякденного життя кожного християнина. Зазначено, що суттєвим суспільно-культурним наслідком есхатологічної доктрини п'ятидесятників є практика масової євангелізації на початку 1990-х років. Доведена тенденція сучасної п'ятидесятницької есхатології до поступової зміни диспенсационалістського преміленаризму на користь інших концепцій «Міленіуму» (постміленаризму, аміленаризму) та зміни моделі тлумачення Об'явлення (популяризується претерістичний підхід в апокаліптиці, за яким усі пророцтва із Мтв. 24 розділ були виконані у 70 р.; також поширюється ідеалістичний підхід тлумачення замість футуристичного).

Здійснений у дисертаційній роботі комплексний аналіз джерел, умов розвитку, процесу формування та суті есхатологічної доктрини п'ятидесятників України дає підстави до відповідних узагальнень та висновків.

Доведено, що практичне застосування теоретичної методології Р.Шрайтера для комплексного аналізу есхатології українських п'ятидесятників

дозволяє ідентифікувати її як локальну богословську систему, виявляючи ідейно-генетичний зв'язок із паралельними богословськими системами світового п'ятидесятницького та євангельсько-баптистського руху. Визнання вітчизняного п'ятидесятницького віровчення як локальної богословської системи деконструє основи популярного наративу надприродного походження есхатологічної системи п'ятидесятників, відкриваючи можливість до глибокої общинної саморефлексії і богословської ревізії формулювання догматичних положень. Виконане дослідження створює прецедент проведення аналогічних досліджень інших догматичних положень українських пізніх протестантів.

Аналіз богословсько-історичного аспекту розвитку та поширення диспенсціоналізму, як спільної богословської традиції для вітчизняного пізнього протестантизму, дозволив уточнити зміст доктрини диспенсціоналізму та базових есхатологічних понять, виявити містичні елементи генезису диспенсціоналістського преміленаризму та конкретизувати, які елементи вплинули на розвиток есхатологічної думки вітчизняних баптистів і п'ятидесятників. Після з'ясування історико-культурних умов та джерел формування есхатологічних переконань українських євангельських християн і баптистів було встановлено причини й наслідки зміни есхатологічного курсу ВРЄХБ від постіміленаризму І. С. Проханова до диспенсціоналістського преміленаризму І. В. Каргеля, через зміну історико-культурних умов в атеїстичному СРСР та популяризації диспенсціоналізму як єдиної визнаної герменевтичної традиції серед вітчизняних євангельських християн, баптистів та п'ятидесятників.

Досліджено, що диспенсціоналізм радянських баптистів відіграв функцію «паралельної богословської системи» у відношенні до локального богослов'я ХВЄ і поширювався через багатоскладовий механізм (національних лідерів, що отримали богословську освіту західного зразка, сучасну популярну богословську літературу, радіопередачі та біблійні радіоінститути, періодику та

контакти з авторитетними представниками світового богословського товариства), який призвів до створення гомогенного догматичного середовища.

Проаналізовано, що богословські очікування, в світлі яких тлумачились історико-культурні події початку XX століття, зіграли ключову роль у прийнятті північноамериканськими («Асамблеї Божі») та європейськими п'ятидесятниками диспенсціоналістського преміленаризму як базової есхатологічної доктрини, яка була продубльована більшістю вітчизняних п'ятидесятників.

Узагальнено, що есхатологічна позиція українських п'ятидесятників-емігрантів у США, Канаді та Європі є сублімацією ідей американських диспенсціоналістів, які через друковану літературу і християнські радіопередачі здійснювали вплив на формування богословських концептів вітчизняних п'ятидесятників.

Простежено, що історико-культурні умови розвитку й унікальні джерела українських п'ятидесятників стали визначальним фактором для формування есхатологічних наративів і «есхатологічної еклезіології» нелегальних п'ятидесятників. На основі аналізу джерел формування п'ятидесятницької есхатології доведено, що п'ятидесятницька есхатологія головним чином сформувалась під впливом встановлених закордонних російськомовних літературних джерел, а освіта лідерів ХВС моделювала відповідний фон поширення есхатологічного наративу та догматики, що свідчить про богословсько-генетичний зв'язок із популярними на початку XX століття континентальними та американськими есхатологічними системами. Також обґрунтовано вплив містичного досвіду на формування есхатологічних очікувань п'ятидесятницьких громад як одного із ключових факторів, що пояснює специфічність використання герменевтичних принципів і логіки тлумачення біблійного тексту. Названі фактори роблять догматику ХВС спадкоємницею світової диспенсціоналістичної традиції, на основі якої була створена власна локальна богословська система. Тим самим руйнується стереотип про відсутність впливу західної богословської думки та про

автономність розвитку есхатології вітчизняних п'ятидесятників в умовах інформаційної ізоляції в радянський період. Відповідно, можна спрогнозувати, що зміна історико-культурних умов і поява інших богословських джерел неодмінно призведе до ревізії сформульованої концепції у відповідності до потреб часу та узгодження з панівними популярними богословськими формулюваннями й концепціями.

Реконструйовано суть п'ятидесятницької есхатології та систематизовано концепцію «есхатологічної еклезіології» нереєстрованих п'ятидесятників як прикладу локальної української п'ятидесятницької есхатології. Зазначена концепція була сформована в умовах ідеологічної боротьби на межі існування релігійного руху, в умовах інформаційного ізоляціонізму як відповідь на унікальні історико-культурні обставини воєнничого атеїзму СРСР. Для радянських п'ятидесятників-бідашевців «есхатологічна еклезіологія» стала організуючим принципом, що мотивувало вірних ХВС до протистояння режиму з непохитною вірою в переможний есхатологічний фінал.

Представлено функцію «есхатологічної еклезіології» як богословського обґрунтування неможливості об'єднання нелегальних п'ятидесятників та баптистів в один Союз в радянський період, на основі різного розуміння та практики пневматологічної. Оскільки проголошувалось, що обов'язковою умовою приналежності до Церкви як містичного тіла Христа є необхідність наявності практики «говоріння іншими мовами» (головної фізичної ознаки «хрещення Духом Святим»), то, за такою логікою, баптисти, які відкидали п'ятидесятницьке розуміння «глосолалії», не могли бути класифіковані та визнані ХВС як церкви (Наречена Христа) і класифікувались як «спасенні народи» (есхатологічні подруги Нареченої-Церкви). Відповідно, така інтерпретація есхатології формувала богословське підґрунтя необхідності окремого церковного союзу ХВС.

Продемонстровано розуміння причин поширення есхатологічного наративу як засобу протистояння антирелігійним тенденціям секулярного суспільства й тоталітарному режиму в світлі ідеї «Теології надії» Ю.

Мольтмана. Есхатологічна надія на швидкий прихід Христа пояснює джерело моральної сили для протидії атеїстичній політиці, спрямованій проти проявів релігійності громадян. Радянські п'ятидесятники, як і євангельські християни-баптисти, перпіли всі страждання із незламним переконанням у близькому часі виконання біблійних пророцтв про другий прихід Христа та виконання усіх встановлених «ознак останнього часу». «Есхатологічна еклезіологія» нелегальних п'ятидесятників є втіленням впливового п'ятидесятницького наративу, де кожен член церкви відчував себе частиною есхатологічної драми і міг ідентифікувати себе в ній як «воїн світла від Бога» у боротьбі із «вселенським злом диявола». Логічність, біблійна обґрунтованість та різні графічні моделі есхатологічних карт і схем забезпечували візуалізацію догмату й стійкість альтернативного світогляду п'ятидесятників у відношенні до тез державних антирелігійних-агітаторів. Занепад усвідомлення актуальності «есхатологічної еклезіології» ОЦХВС став причиною кризи есхатологічного наративу та виявив необхідність пошуку актуальних формулювань віронавчальних положень.

У результаті аналізу впливу есхатології ХВС, як локального богослов'я на церковну громаду і культуру, доведено прямий причинно-наслідковий зв'язок між есхатологічними переконаннями п'ятидесятників СРСР і релігійною міграцією, яка ґрунтувалась на стійкому переконанні в апокаліптичній ролі Радянської держави, сформованій через поширення серед ХВС особливих містичних об'явлень, есхатологічного наративу та специфічній «симфонічній синодальній герменевтиці», що дозволило ідентифікувати СРСР із образами Вавилону з книги Апокаліпсис. Також була уточнена різниця між есхатологічною позицією двох найбільших п'ятидесятницьких союзів УЦХВС та ОЦХВС як паралельних богословських систем, яка полягає у визнанні спадкоємцями нелегальних п'ятидесятників двох категорій спасених, відповідно до концепції «есхатологічної еклезіології».

Відзначено вплив есхатологічних ідей на активність ХВС у суспільно-політичній сфері, побудові міжцерковних стосунків, розвитку підкреслено

аполітичної та асоціальної позиції з фаталістичним сприйняттям майбутнього, що приводить до культурного ізоляціонізму, унеможливорює активний розвиток ідей християнської соціальної концепції. Позитивним наслідком локальної есхатології є формування високих моральних стандартів у повсякденному житті як спільної вимоги до всіх членів церкви ХВС та зосередженість на масовій євангелізації. Продемонстрована тенденція до узгодженості зі світовою богословською традицією, що виражається у ревізії диспенсационалістських ідей і пошуку альтернативних моделей із підкресленою ідеєю впливу Церкви на сучасне суспільство.

Отже, в цілому вперше у вітчизняній теології продемонстровано практичне застосування методології Р. Шрайтера для комплексного аналізу есхатології українських п'ятидесятників. Це дозволило ідентифікувати есхатологію нелегальних п'ятидесятників як локальну теологію, встановивши ідеологічний генетичний зв'язок з іншими богословськими системами світового п'ятидесятницького руху та євангельсько-баптистського руху, що, в свою чергу, руйнує основи популярного стереотипу надприродного походження догматичних положень п'ятидесятників, відкриваючи можливість до глибокої саморефлексії та богословської ревізії формулювання догматичних переконань. В роботі доведено, що п'ятидесятницька есхатологія сформувалась під впливом встановлених закордонних російськомовних літературних джерел, через лідерів, що були носіями моделей західної богословської освіти в унікальних історико-культурних умовах, що робить догматику ХВС спадкоємницею світової диспенсационалістичної традиції. В результаті дослідження руйнується стереотип про відсутність впливу західної богословської думки та про автономність розвитку есхатології вітчизняних п'ятидесятників в умовах інформаційної ізоляції в радянський період. В дисертації систематизовано концепцію «есхатологічної еклезіології» нереєстрованих п'ятидесятників як прикладу локальної української п'ятидесятницької есхатології, яка була сформована в умовах ідеологічної боротьби на межі існування релігійного руху як відповідь на унікальні історико-культурні обставини воєнничого атеїзму

СРСР. Для радянських п'ятидесятників-бідашевців «есхатологічна еклезіологія» стала організуючим принципом, що мотивував вірних ХВЄ до протистояння режиму із непохитною вірою в переможний есхатологічний кінець. Виявлено богословське обґрунтування неможливості об'єднання нелегальних п'ятидесятників та баптистів в один Союз в радянський період, на підставі різного розуміння пневматологічної доктрини та практики, оскільки обов'язковою умовою приналежності до Церкви як містичного тіла Христа проголошувалась необхідність практики «говоріння іншими мовами» як фізичної ознаки «хрещення Духом Святим». Згідно такого формулювання, баптисти, які відкидали п'ятидесятницьке розуміння «глосолалії», не могли бути визнані ХВЄ як частина Церкви і зараховувались до категорії есхатологічних «спасених народів». Таким чином, така інтерпретація есхатології формувала богословське підґрунтя необхідності окремого церковного союзу ХВЄ. В роботі також доведено прямий причинно-наслідковий зв'язок між есхатологічними переконаннями п'ятидесятників СРСР і релігійною міграцією, яка ґрунтувалась на стійкому переконанні в апокаліптичній ролі Радянської держави, сформованій через поширення серед ХВЄ особливих містичних об'явлень та специфічній «симфонічній синодальній герменевтиці», що дозволило ідентифікувати СРСР з образами Вавилону із книги Апокаліпсис.

Доведено, що практичне застосування теоретичної методології Р.Шрайтера для комплексного аналізу есхатології українських п'ятидесятників дозволяє ідентифікувати її як локальну богословську систему, виявляючи ідейно-генетичний зв'язок із паралельними богословськими системами світового п'ятидесятницького та євангельсько-баптистського руху. Визнання вітчизняного п'ятидесятницького віровчення як локальної богословської системи деконструє основи популярного наративу надприродного походження есхатологічної системи п'ятидесятників, відкриваючи можливість до глибокої общинної саморефлексії і богословської ревізії формулювання догматичних положень. Виконане дослідження створює прецедент проведення

аналогічних досліджень інших догматичних положень українських пізніх протестантів.

Аналіз богословсько-історичного аспекту розвитку та поширення диспенсціоналізму, як спільної богословської традиції для вітчизняного пізнього протестантизму, дозволив уточнити зміст доктрини диспенсціоналізму та базових есхатологічних понять, виявити містичні елементи генезису диспенсціоналістського преміленаризму та конкретизувати, які елементи вплинули на розвиток есхатологічної думки вітчизняних баптистів і п'ятидесятників. Після з'ясування історико-культурних умов та джерел формування есхатологічних переконань українських євангельських християн і баптистів було встановлено причини й наслідки зміни есхатологічного курсу ЄХБ від постіміленаризму І. С. Проханова до диспенсціоналістського преміленаризму І. В. Каргеля, через зміну історико-культурних умов в атеїстичному СРСР та популяризації диспенсціоналізму як єдиної визнаної герменевтичної традиції серед вітчизняних євангельських християн, баптистів та п'ятидесятників.

Досліджено, що диспенсціоналізм радянських баптистів відіграв функцію «паралельної богословської системи» у відношенні до локального богослов'я ХВЄ і поширювався через багатоскладовий механізм (національних лідерів, що отримали богословську освіту західного зразка, сучасну популярну богословську літературу, радіопередачі та біблійні радіоінститути, періодику та контакти з авторитетними представниками світового богословського товариства), який призвів до створення гомогенного догматичного середовища.

Проаналізовано, що богословські очікування, в світлі яких тлумачились історико-культурні події початку ХХ століття, зіграли ключову роль у прийнятті північноамериканськими («Асамблеї Божі») та європейськими п'ятидесятниками диспенсціоналістського преміленаризму як базової есхатологічної доктрини, яка була продубльована більшістю вітчизняних п'ятидесятників.

Узагальнено, що есхатологічна позиція українських п'ятидесятників-емігрантів у США, Канаді та Європі є сублімацією ідей американських диспенсціоналістів, які через друковану літературу і християнські радіопередачі здійснювали вплив на формування богословських концептів вітчизняних п'ятидесятників.

Простежено, що історико-культурні умови розвитку й унікальні джерела українських п'ятидесятників стали визначальним фактором для формування есхатологічних наративів і «есхатологічної еклезіології» нелегальних п'ятидесятників. На основі аналізу джерел формування п'ятидесятницької есхатології доведено, що п'ятидесятницька есхатологія головним чином сформувалась під впливом встановлених закордонних російськомовних літературних джерел, а освіта лідерів ХВС моделювала відповідний фон поширення есхатологічного наративу та догматики, що свідчить про богословсько-генетичний зв'язок із популярними на початку ХХ століття континентальними та американськими есхатологічними системами. Також обґрунтовано вплив містичного досвіду на формування есхатологічних очікувань п'ятидесятницьких громад як одного із ключових факторів, що пояснює специфічність використання герменевтичних принципів і логіки тлумачення біблійного тексту. Названі фактори роблять догматику ХВС спадкоємницею світової диспенсціоналістичної традиції, на основі якої була створена власна локальна богословська система. Тим самим руйнується стереотип про відсутність впливу західної богословської думки та про автономність розвитку есхатології вітчизняних п'ятидесятників в умовах інформаційної ізоляції в радянський період. Відповідно, можна спрогнозувати, що зміна історико-культурних умов і поява інших богословських джерел неодмінно призведе до ревізії сформульованої концепції у відповідності до потреб часу та узгодження з панівними популярними богословськими формулюваннями й концепціями.

Реконструйовано суть п'ятидесятницької есхатології та систематизовано концепцію «есхатологічної еклезіології» нереєстрованих п'ятидесятників як

прикладу локальної української п'ятидесятницької есхатології. Зазначена концепція була сформована в умовах ідеологічної боротьби на межі існування релігійного руху, в умовах інформаційного ізоляціонізму як відповідь на унікальні історико-культурні обставини войовничого атеїзму СРСР. Для радянських п'ятидесятників-бідашевців «есхатологічна еклезіологія» стала організуючим принципом, що мотивувало вірних ХВС до протистояння режиму з непохитною вірою в переможний есхатологічний фінал.

Представлено функцію «есхатологічної еклезіології» як богословського обґрунтування неможливості об'єднання нелегальних п'ятидесятників та баптистів в один Союз в радянський період, на основі різного розуміння та практики пневматологічної. Оскільки проголошувалось, що обов'язковою умовою приналежності до Церкви як містичного тіла Христа є необхідність наявності практики «говоріння іншими мовами» (головної фізичної ознаки «хрещення Духом Святим»), то, за такою логікою, баптисти, які відкидали п'ятидесятницьке розуміння «глосолалії», не могли бути класифіковані та визнані ХВС як церкви (Наречена Христа) і класифікувались як «спасенні народи» (есхатологічні подруги Нареченої-Церкви). Відповідно, така інтерпретація есхатології формувала богословське підґрунтя необхідності окремого церковного союзу ХВС.

Продемонстровано розуміння причин поширення есхатологічного наративу як засобу протистояння антирелігійним тенденціям секулярного суспільства й тоталітарному режиму в світлі ідеї «Теології надії» Ю.Мольмана. Есхатологічна надія на швидкий прихід Христа пояснює джерело моральної сили для протидії атеїстичній політиці, спрямованій проти проявів релігійності громадян. Радянські п'ятидесятники, як і євангельські християни-баптисти, перпіли всі страждання із незламним переконанням у близькому часі виконання біблійних пророцтв про другий прихід Христа та виконання усіх встановлених «ознак останнього часу». «Есхатологічна еклезіологія» нелегальних п'ятидесятників є втіленням впливового п'ятидесятницького наративу, де кожен член церкви відчував себе частиною

есхатологічної драми і міг ідентифікувати себе в ній як «воїн світла від Бога» у боротьбі із «вселенським злом диявола». Логічність, біблійна обґрунтованість та різні графічні моделі есхатологічних карт і схем забезпечували візуалізацію догмату й стійкість альтернативного світогляду п'ятидесятників у відношенні до тез державних антирелігійних-агітаторів. Занепад усвідомлення актуальності «есхатологічної еклезіології» ОЦХВС став причиною кризи есхатологічного наративу та виявив необхідність пошуку актуальних формулювань віронавчальних положень.

У результаті аналізу впливу есхатології ХВС, як локального богослов'я на церковну громаду і культуру, доведено прямий причинно-наслідковий зв'язок між есхатологічними переконаннями п'ятидесятників СРСР і релігійною міграцією, яка ґрунтувалась на стійкому переконанні в апокаліптичній ролі Радянської держави, сформованій через поширення серед ХВС особливих містичних об'явлень, есхатологічного наративу та специфічній «симфонічній синодальній герменевтиці», що дозволило ідентифікувати СРСР із образами Вавилону з книги Апокаліпсис. Також була уточнена різниця між есхатологічною позицією двох найбільших п'ятидесятницьких союзів УЦХВС та ОЦХВС як паралельних богословських систем, яка полягає у визнанні спадкоємцями нелегальних п'ятидесятників двох категорій спасених, відповідно до концепції «есхатологічної еклезіології».

Відзначено вплив есхатологічних ідей на активність ХВС у суспільно-політичній сфері, побудові міжцерковних стосунків, розвитку підкреслено аполітичної та асоціальної позиції з фаталістичним сприйняттям майбутнього, що приводить до культурного ізоляціонізму, унеможливорює активний розвиток ідей християнської соціальної концепції. Позитивним наслідком локальної есхатології є формування високих моральних стандартів у повсякденному житті як спільної вимоги до всіх членів церкви ХВС та зосередженість на масовій євангелізації. Продемонстрована тенденція до узгодженості зі світовою богословською традицією, що виражається у ревізії диспенсціоналістських

ідей і пошуку альтернативних моделей із підкресленою ідеєю впливу Церкви на сучасне суспільство.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азанов И. И. Богословский сравнительный анализ эсхатологических взглядов на формирование мировоззрения евангельских верующих: дис. докт. служения.: 041 / Азанов Игорь Иванович – Киев, 2018. – 197 с.
2. Азанов И. И. Видео семинар: Обзор Божьего плана спасения от Альфы до Омеги [Електронний ресурс] / Игорь Иванович Азанов // Винница, Церковь Святой Троицы, ОЦХВЕ. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=vuJxDdzkMn0>.
3. Анисимов С. Ф. Настольная книга атеиста / С. Ф. Анисимов. – Москва: Издательство политической литературы, 1985. – 460 с.
4. Антонов Э. И Дух и невеста говорят прииди / Эдуард Антонов. – Винница: Слово Христианина, 2000. – 29 с.
5. Аткинсон У. Крещение Духом. Дискуссия с Джеймсом Данном / Уильям Аткинсон. – Черкассы: Коллоквиум, 2017. – 165 с.
6. Бабий Г. А. О рождении свыше / Георгий Арсентьевич Бабий. // Слово Христианина. – 2004. – С. 5-15.
7. Бабий Г. А. О том, что было от начала / Георгий Арсентиевич Бабий. – Кривой Рог: СТПРЕСС, 2017. – 287 с.
8. Бабий Г. А. Тайна благочетсия и тайна беззакония / Георгий Арсентьевич Бабий. // Слово Христианина. – 2007. – №4. – С. 5-8.
9. Бабій Г. А. – [Інтерв'ю із старшим єпископом ОЦХВЕ України / бесіду вів Гура В. О.] / Особистий аудіоархів автора. Вінниця –2010 р. – 9 квітня – тривалість 38 хвилин.
10. Багрянний І. Тигролови: роман та оповідання / Іван Багрянний. – Київ: Молодь, 1991. – 264 с.
11. Барка В. Жовтий князь. Повний текст / Василь Барка. – Харків: Фоліо, 2017. – 728 с.

12. Бартон П. Наше радостное завтра / Пирс Бартон. – Спрингфилд, Миссури, США: Дэйбрэйк Паблишерз, 1991. – 221 с.
13. Барчук І. Пояснення на книгу Об'явлення / Іван Барчук. – Київ: Дорога Правди спільно з Союзом ЄХБ України, 1993. – 287 с.
14. Барчук І. Пояснення чотирьох Євангелій (в хронологічному порядку) Том II / Іван Барчук. – Київ-Торонто: Дорога Правди, 1993. – 618 с.
15. Безносова О. В. Евангельское движение в Российской империи (1850-1917) Екатеринославская губерния / О. В. Безносова. – Днепропетровск: Штайнхаген, 2006. – 320 с.
16. Белов А. В. Мнимое Братство / А. В. Белов. – Москва: Детская литература, 1976. – 120 с.
17. Белых В. И. Домостроительство Церкви Христовой / Виктор Иванович Белых. – Бердичев: Миссия "Рассвет", 1992. – 223 с.
18. Белых В. И. По следам Христовым (воспоминанья) [Электронный ресурс] / Виктор Иванович Белых // Дом Горшечника. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://phchurch.org/articles/2017/5/25/--1>.
19. Белых В. И. Тематическая программа Библейской школы по вероучению ОЦХВЕ в 2-частях. Часть I / В. И. Белых, Н. И. Котяков. – Малоярославец: Смирна, 1996. – 120 с.
20. Белых В. И. Темматическая програма по вкeroучению ОЦХВЕ в 2-частях. Часть II / В. И. Белых, Н. И. Котяков. – Малоярославец: Смирна, 1996. – 120 с.
21. Белых В. И. Христовы воины – сборник стихов / Виктор Иванович Белых. – Киев: Международная асоциация христиан веры евангельской "Альфа и Омега", 1993. – 77 с.
22. Беспалов Д. Восхищение и его требования [Электронный ресурс] / Дмитрий Беспалов // Проповеди. – 2012. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=car1D8w42w8&t=305s>.
23. Беспалов Д. Общение человека с Богом / Дмитрий Беспалов. – Торонто-Онтарио-Канада: Самиздат, 1959. – 108 с.

24. Библейский спутник – Варшава: Издание пастора Б. Геце, 1939. – 130 с.
25. Біблія або книги святого письма Старого й Нового Заповіту / Переклад проф. Іван Огієнко. – Київ: Українське Біблійне Товариство, 2004. – 1375 с.
26. Біблія з коментарями. Виправлений та упорядкований переклад П. Куліша – Київ Printed in Belarus: Life Publishers International, 2006. – 2234 с.
27. Блэкстоун В. Господь Грядет! / Вильям Блэкстоун. – Чикаго, Лондон, Берлин: Полезная литература, 1923. – 114 с.
28. Боечко В. М. Близок всему конец / Василий Михайлович Боечко. – Львов: Добрый Самарянин, 2005. – 262 с.
29. Боєчко В. М. Нескорена Церква / В. М. Боєчко. – Львів: Добрий Самарянин, 2010. – 493 с.
30. Боєчко В. М. Храм Духа Святого / Василь Михайлович Боєчко. – Львів: Добрий самарянин, 2003. – 418 с.
31. Бокмелдер И. Я. Всеобщая история христианской церкви / И. Я. Бокмелдер. – Черкассы: Маджуга, 2004. – 421 с.
32. Бокмелдер И. Я. Толкователь Библии / И. Я. Бокмелдер. – Нью-Йорк, 1919. – 405 с.
33. Боришкевич В. Д. Слово Твое – светильник / Виктор Демьянович Боришкевич. – Ровно: ЧП ЭСТЭРО, 2017. – 494 с.
34. Бранхам У. М. Изложение семи периодов Церкви / Уилльям Маррион Бранхам. – Jeffersonville, Indiana, USA: Voice of God Recordings, 1997. – 324 с.
35. Бранхам У. М. Откровение Семи Печатей / Уилльям Маррион Бранхам. – Jeffersonville, Indiana, USA: Voice of God Recordings, 1997. – 504 с.
36. Братли С. Невеста и блудница / Сигурд Братли. – Blaubeuren, Germany: Das Leben, 1994. – 157 с.
37. Бресенден Е. Второй Исход: воспоминания, события факты, документы / Евгений Бресенден. – -: Эмигрант, 2011. – 213 с.

38. Будівничий церкви Божої – Кременець-Чикаго-Клівленд: D. Herasewich, 1935. – 67 с.
39. Бультман Р. История и эсхатология: присутствие вечности / Рудольф Бультман. – Москва: Канон +, РООИ "Реабилитация", 2012. – 208 с.
40. Буньян Д. Духовная война: победа царя Шаддая над дьяволом / Джон Буньян. – типография Монтануса и Эренгейна в Барме (Германия): JohnBokmelder, 1921. – 241 с.
41. Буньян Д. Путешествие пилигрима в небесную страну (аллегорический рассказ) / Джон Буньян. – USA: Thenewway, – 372 с.
42. Бэйнс Т. Б. Пришествие Господа, Израиль и Церковь (собрание) / Т. Б. Бэйнс. – Германия: GBV, 1995. – 361 с.
43. Бюне В. Игра с огнем / Вольфганг Бюне. – Bielefeld: CLV, 1991. – 320 с.
44. Верклер Г. Герменевтика: принципы и процесс толкования Библии / Генри Верклер. – 160 с.
45. Вероисповедание меннонитской братской общины в России [Электронный ресурс] // Гольбштадт. – 1902. – Режим доступа до ресурсу: <https://slavicbaptists.com/2012/02/10/%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%B8%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B2/>.
46. Вероучение русских евангельских-христиан баптистов – Ростов-на-Дону: Типография Ф.П. Павлова, 1906. – 13 с. – (Издательство русских баптистов).
47. Вестник любви и истины. // Издание общества для распространения Библии и христианской литературы. Германия. – 1920. – №1. – 28 с.

48. Вилкерсон Д. Видение: пророчество о приближении Армагеддона / Давид Вилкерсон. – Seattle, Washington, USA: New Life Ministers International, 1992. – 90 с.
49. Вилкерсон Д. Приложи трубу к устам твоим! / Давид Вилкерсон. – Seattle, Washington, USA: New Life Ministriws International, 1994. – 120 с.
50. Вилкерсон Д. Сила Жизни / Давид Вилкерсон. – Seattle, WA, USA.: Новая Жизнь, 1995. – 91 с.
51. Винс Я. Я. Наши баптистские принципы / Я. Я. Винс. – Харбин: Типо-Литография и Цинкография Л. М. Абрамовича, 1924. – 82 с.
52. Віровчення Церкви християн віри євангельської України [Електронний ресурс] // Волинське Об'єднання християн віри євангельської. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: http://www.vhve.com.ua/pro_nas/virovchenya.html.
53. Воронаев И. Е. О пребывании в тишине и наедине с Богом// Духовно-нравственный журнал "Евангелист". №1 – 1928. – С. 12-15
54. Воронаева Е. Последнее интервью [Електронний ресурс] / Екатерина Воронаева. – 1960. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=3qfEP0tsFH8>.
55. Всеобщая история Христианской Церкви / Перевод с немецкого К.П. Е. – EastOrange, N.J. US America: Издание И.Я. Бокмелдера, 1921. – 443 с.
56. Гайдим С. Последнее время: стихи / Светлана Гайдим. – Кривой Рог: ХВЕ, 2004. – 52 с.
57. Гайкооп Г. Л. Будущее / Г. Л. Гайкооп. – Германия: GBV, 1991. – 128 с.
58. Гамильтон А. Введение в изучение Священного Писания / Алан Гамильтон. – Кито, Эквадор: Библейский радиоинститут. – 152 с.
59. Геніш О. В. В стовпі вогню та хмарі диму: з історії п'ятидесятницької Церкви / Олександр В. Геніш. – Рівне: Дятлик М., 2019. – 406 с.

60. Глуховский В. С. Краткая История Христиан Веры Евангельской / Владимир Сергеевич Глуховский. – Киев: Основа, 2006. – 496 с.
61. Головин С. Радость Апокалипсиса / Сергей Головин. – Киев: Книгоноша, 2016. – 112 с.
62. Гомінюк Я. Слава Ісусу Христу: збірка радіо-проповідей. / Я. Гомінюк. – Саскатун, Канада: Видавництво "Божого Слова", 1957. – 384 с.
63. Горетой Н. СССР – Апокалипсический Вавилон / Николай Горетой. – Мироновка, Киевская обл.: Мироновская типография, 2005. – 432 с.
64. Горошко А. Иван Воронаєв: Біографічний нарис, Київ 1998 р. – 56 с.
65. Гортон С. Біблійне пророцтво / Стенлі Гортон. – Спрінгфілд, Мізурі, США: Госпел Паблішінг, 1996. – 151 с.
66. Гортон С. Наша доля / Стенлі Гортон. – Спрінгфілд, Міссурі, США: Life, 1998. – 326 с.
67. Гренц С. Теологические термины: карманный словарь / С. Гренц, Д. Гурецки, Ч. Нордлинг. – Александрия: Ездра, 2006. – 80 с.
68. Грицак Я. Рецензія на Zhuk S. I. Russia's Lost Reformation. Peasants, Millennialism, and Radical Sects in Southern Russia and Ukraine, 1830–1917 / Ярослав Грицак. – Львів-Київ: "Критика" ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 262 с.
69. Громов Я. Время пришло / Ярослав Громов. – Киев: Самиздат, 2018. – 35 с.
70. Грудем У. Систематическое богословие: введение в библейское учение / Уэйн Грудем. – Санкт-Петербург: Мирт, 2013. – 1453 с.
71. Грушова Т. В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х- 1991 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "історія" / Грушова Тетяна Вікторівна – Запоріжжя, 2000. – 20 с.
72. Грэм Б. Четыре всадника (Откровение Иоанна Богослова) / Билли Грэм. – Chicago: SGP, 1986. – 197 с.

73. Гузиков И. В., Чухраенко А. А. Учительская семинария русских сектантов // Мелитопольские ведомости. — 2015. — 25-31 март (№ 13). — С. 16-17.

74. Гура В. А. Историко-богословские особенности развития пятидесятнического вероучения / Виталий Алексеевич Гура // Альманах Богомыслие №17 / Виталий Алексеевич Гура. — Одесса: ОБС, 2015. — С. 69–83.

75. Гура В. А. Литературные источники евангельской богословской мысли в западноукраинском контексте / Виталий Алексеевич Гура // Пятидесятництво в Західній Україні: історія і сучасність. Матеріали науково-практичної конференції. — Львів: Львівська Богословська Семінарія, 2015. — С. 84-98.

76. Гура В. А. Условия и уровни развития отечественного евангельского богословия / Виталий Алексеевич Гура // Альманах Богомыслие №16 / Виталий Алексеевич Гура. — Одесса: ОБС, 2015. — С. 50-63.

77. Гура В. А. Формирование вероучения и богословского образования в ОЦХВЕ Украины: история, теологический анализ и перспективы развития: дис. магистра богословия / Гура Виталий Алексеевич — Львовская богословская семинария, Львов, 2010. — 140 с.

78. Гура В. А. Эсхатомания: анализ факторов обострения эсхатологических ожиданий в кризисном обществе / Виталий Алексеевич Гура // Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя. Збірник наукових праць / Виталий Алексеевич Гура. — Суми: Видавництво СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. — С. 31–35.

79. Гура В. Богословсько-філософські концепції «часу» та «справедливості» як актуальні питання сучасної есхатології / Віталій Гура // Мультиверсум. Філософський альманах. — 2018. — №1-2 (163-164). — С. 177–188.

80. Гура В. О. Вплив особи І. В. Каргеля в зміні есхатологічної парадигми Євангельсько-баптистського братерства України на початку ХХ століття: від постміленіаризму до диспенсціоналізму / В. О. Гура // Гілея:

науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Видавництво «Гілея», 2018. – Вип. 137. – С. 150–154.

81. Гура В. О. Історіографічний аспект вивчення історії руху християн віри євангельської (п'ятидесятників) України / Віталій Олексійович Гура // Протестантська реформація на Сумщині: історія, сучасність, перспективи. Збірка наукових праць. – Суми: Видавництво СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2017. – С. 57–63.

82. Гура В. О. Історія та есхатологічні мотиви релігійної еміграції пізніх протестантів із СРСР 1987-2017 рр. / В. О. Гура // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Видавництво «Гілея», 2018. – Вип. 135. – С. 182-186.

83. Гура В. О. Модель «есхатологічної еклезіології» незареєстрованих п'ятидесятників в СРСР: історико-культурні умови розвитку, суть та суспільні наслідки / В. О. Гура // Практична філософія. – 2018. – № 3 (69). – С. 103–110.

84. Гура В. О. Політична есхатологія як фактор формування суспільно-політичного світогляду релігійно-активної частини населення / В. О. Гура // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Видавництво «Гілея», 2018. – Вип. 138. – С. 44–48.

85. Далекое будущее Вселенной. Эсхатология в космической перспективе / Под редакцией Д. Эллиса. – Москва: ББИ, 2012. – 500 с.

86. Данн Д. Крещение Святым Духом. Современное пятидесятничество в свете новозаветного учения / Джеймс Данн. – Черкассы: Коллоквиум, 2017. – 248 с.

87. Дворкин А. Сектоведение [Електронний ресурс] / А. Дворкин – Режим доступу до ресурсу: <http://pravbeseda.ru/library/index.php?page=book&id=924>.

88. Де Лобье П. Эсхатология / Патрик Де Лобье. – Москва: АСТ Астрель, 2004. – 160 с.

89. Докаш В. Кінець світу: еволюція протестантської інтерпретації / Віталій Докаш. – Київ-Чернівці: Книги XXI, 2007. – 544 с.

90. Докаш Віталій Іванович. Трансформація есхато-хіліастичного концепту протестантської теології.: Дис. д-ра наук: 09.00.11 – 2007.
91. Дональд Джи [Електронний ресурс] // Литератор – Режим доступу до ресурсу: <http://literator.org/book/pionery-very/donald-dzhi.html>.
92. Драгоманів М. Про волю віри / Михайло Драгоманів. – Нью-Йорк США: Наклад Мирослава Січінського, 1918. – 28 с.
93. Дугин А. Эсхатология в геополитике [Електронний ресурс] / Александр Дугин // IV Евразийская школа. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=fJXAHFVlQg0&t=1327s>.
94. Дудник А.В. Толкование на книгу Откровение Иоанна Богослова.- Харцызск: Свет, 2012.- 975 с.
95. Еннс П. Підручник з Богослов'я / Пол Еннс. – Львів: Благовісник Галичини, 2003. – 561 с.
96. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття / Віктор Єленський. – Львів: Український католицький університет, 2013. – 504 с.
97. Засади віровчення Церкви ХВС України / [В. М. Варениця, В. В. Вознюк, Д. В. Ксендзов та ін.]. – Київ: Відділ освіти Церкви Християн Віри Євангельської України, 2011. – 200 с.
98. Извук П. Г. Помни весь путь, которым вел тебя Господь, Бог твой / П. Г. Извук. – Lexington, KY, USA: Peter Izvuk, 2002. – 160 с.
99. Иосиф – прообраз Иисуса Христа. // Духовно-нравственный журнал "Евангелист" № 6-7. – 1928. – С. 20.
100. Ипатова С. А. Достоевский, Десков и Ю. Д. Засецкая: спор о редстокизме [Електронний ресурс] / С. А. Ипатова. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.pushkinskiydom.ru/LinkClick.aspx?fileticket=BBYru0E7x7U%3D&tabid=11224>.
101. История [Електронний ресурс] // Русское христианское радо. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://rcr.ru/mainmenu-28-34212/inmenu-29>.

102. История Евангельских христиан-баптистов в СССР – Москва, 1989. – 623 с.
103. Ігнатуша О.М. Конфесії Південної України в 20-30-х рр. XX ст. // Міжконфесійні ізаємини на півдні України XVIII – XX ст. / Бойко А.В., Ігнатуша О.М. та інші. -Запоріжжя, 1999.
104. Камейша Б. Кто такие мурашковцы / Б. Камейша. – Минск: Беларусь, 1970. – 39 с.
105. Канатуш В. Я. Признаки пришествия и приготовление к нему / В. Я. Канатуш. – Новосибирск: Посох, 2008. – 303 с.
106. Канатуш В. Я. Тлумачення книги Об'явлення / В. Я. Канатуш. – 166 с.
107. Каргель И. В. Краткое изложение вероучения Евангельских Христиан / Иван Вениаминович Каргель. – Санкт-Петербург: 2-й Санкт-Петербургской общины евангельских христиан, 1913. – 18 с.
108. Каргель И. В. Собрание сочинений / Иван Вениаминович Каргель. – Санкт-Петербург: Библия для всех, 2014. – 180 с.
109. Каргель И. Лекции Каргеля на Библейских курсах в С-Петербурге (Конспект курсанта выпуска 15.06.1925.) [Електронний ресурс] / Иван Каргель – Режим доступу до ресурсу: <http://www.blagovestnik.org/books/00416.htm>
110. Карев А. В. История христианства / А. В. Карев, К. В. Сомов. – Бишоффен: Восток-Запад ФСЕХБ, 1992. – 361 с.
111. Карев А. В. Христос в тысячелетнем царстве [Електронний ресурс] / А. В. Карев. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=ecYekayBkwU&t=1156s>.
112. Карев О. В. Що говорить Біблія про Суди Божі, про другий прихід Христа та про воскресіння мертвих / О. В. Карев. // Братерський Вісник. – 1963. – №1. – 60 с.
113. Карев О. В. Що говорить Біблія про Тисячолітнє Царство, про нагороду Церкви і про остнанню долю тих хто Христа не прийняв. / О. В. Карев. // Братерський Вісник. – 1965. – №2. – С. 36–43.

114. Каретникова М. Таинственный Каргель [Электронный ресурс] / Марина Каретникова // Газета Мирт №1 (62). – 2011. – Режим доступа до ресурсу: <http://gazeta.mirt.ru/stat-i/cerkov/post-1111/>.
115. Каретникова М. Читая Каргеля [Электронный ресурс] / М. Каретникова // Газета Мирт №3-4 (64). – 2011. – Режим доступа до ресурсу: <http://gazeta.mirt.ru/stat-i/obschestvo/post-1325/>.
116. Кириллов В. Меннониты и российские анабаптисты / Вячеслав Кириллов. – Санкт-Петербург: Библия для всех, 2018. – 282 с.
117. Кирич Д. Мир и его кончина / Дмитрий Кирич. – Торонто, Канада: Harmony printing LTD, 1968. – 158 с.
118. Кіндрат П. Ключ царства Божого / П. Кіндрат. – Вінніпег, Канада: Християнська книга, 1950. – 95 с.
119. Клауз Р. Все пророчества об апокалипсисе / Роберт Клауз. – Москва: ЭКСМО, 2011. – 304 с.
120. Кліновський А. І. Конспект лекцій з есхатології / Анатолій Іванович Кліновський. – Львів: ЛБС, 2009. – 26 с.
121. Кобзарь С. Ленин – Антихриста из Апокалипсиса / Сергей Кобзарь. – Артемовск: Самиздат, 2000. – 58 с.
122. Коваленко Л. Иванов-Клвшников Павел Васильевич (1895-1943) [Электронный ресурс] / Леонид Коваленко // Slavic Baptist. – 2006. – Режим доступа до ресурсу: <https://slavicbaptists.com/2012/07/03/kalashnpavel/>.
123. Коваленко Л. Облако свидетелей Христовых / Леонид Коваленко. – Сакраменто – Киев: Центр христианского сотрудничества, 2000. – 274 с.
124. Коваль Д. Християни віри євангельської Володимирецького району Рівненської області: становлення та розвиток (1920-1988 роки) / Дмитро Коваль. – Рівне: -, 2018. – 584 с.
125. Когут Д. Вестник любви и истины: ежемесячник для всех друзей библейской истины / Д. Когут, Е. Lomberg. // Duseldorf: Общество для распространения Библий и христианской литературы. – 1920. – №1. – С. 4–5.

126. Котяков М. І. – [Інтерв'ю із заступником старшого єпископа церкви ХВЄ Америки / бесіду вів Гура В. О.] / Особистий аудіоархів автора. Вінниця – 2010 р. – 9 квітня – тривалість 95 хвилин.
127. Котяков М. І. Освячення Церкви (другий закон освячення) / Микола Іванович Котяков. – [неопублікований рукопис конспекту теми проповіді], м. Рибниця 1992. – особистий архів автора. – 5 с.
128. Котяков М. І., Лекції з тематичного богослов'я, - [неопублікований рукопис]- м. Рибниця, 1998. - особистий архів автора. – 50 с.
129. Котяков Н. І. Лекция в Рыбницком колледже – Часть 1. [Електронний ресурс] / Николай Иванович Котяков. – 1998. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=SDqiiL1kLjI>.
130. Котяков Н. І. Программа Библейской школы по вероучению ОЦ ХВЕ / Николай Иванович Котяков. – Винница: Слово Христианина, 2000. – 448 с.
131. Котяков Н. І. Служение молодежи в Церкви Христовой / Николай Иванович Котяков. – Кривой Рог: Самиздат ХВЕ. – 225 с.
132. Краткий катехизис или изложение вероисповедания русских баптистов [Електронний ресурс] / И. Г.Рябошайка, И. Клищенко, П. Цуркан, П. Рак // с. Основа. – 1880. – Режим доступу до ресурсу: <https://slavicbaptists.com/2012/08/09/overviewofbaptistconfessions/>.
133. Куркаев Н. Я. События последнего времени в свете Библии / Николай Яковлевич Куркаев. – Минск: Союз Христиан веры евангельской Беларуси, 1999. – 304 с.
134. Кюнг Г. Вечная жизнь / Ганс Кюнг. – Москва: ББИ, 2014. – 356 с.
135. Ларкин К. Верное разделение Слова / Кларенс Ларкин. – Киев: Эдвард Кио, 2001. – 303 с.
136. Левчук И. А. Проповедь: Расцветет пустыня [Електронний ресурс] / Иван Антонович Левчук – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=On5wDNeaxaI&t=1421s>.

137. Лиардон Р. Божий генерал – Вильям Марион Бранхам [Електронний ресурс] / Робертс Лиардон – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=kqGuH2K6wYE>.
138. Лиходеев Л. Это тревожит всех [Електронний ресурс] / Л. Лиходеев. – 1960. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.youtube.com/watch?v=l0GBmjLcZT8>.
139. Лонгхаммер И. Что будет с этим миром? Толкование Божьего плана спасения. / Иоахим Лонгхаммер. – Бад Залцуфлен Германия: Евангельская миссия, 1997. – 158 с.
140. Лонерган Б. Метод в теологии / Бернард Лонерган. – Москва: Институт философии, теологии и истории Св. Фомы, 2010. – 400 с.
141. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні / Вікторія Іванівна Любашенко. – Київ: ПОЛІС, 1996. – 350 с.
142. Любашенко В.І. Эволюция пятидесятничества в Западных областях УССР (опыт анализа обыденного религиозного сознания): Автореф. к.ф.н. – Минск, 1987.
143. Любашенко Вікторія Іванівна. Протестантизм в Україні: генеза, структура, місце у соціокультурних процесах: Дис. д-ра філос. наук: 09.00.11 / НАН України; Інститут філософії ім. Г. Сковороди. Відділення релігієзнавства. – К., 1998. – 383 с.
144. Мазан Н. Второе пришествие Господа Иисуса Христа на Землю / Н. Мазан. – Париж, Франция-Канада: друге видання, 1961. – 60 с.
145. Макарова Н. Тайные общества и секты [Електронний ресурс] / Н. Макарова – Режим доступу до ресурсу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/sekta/makar/09.php.
146. Мак-Грат А. Вступ до християнського богослов'я / Алістер Мак-Грат. – Одеса: Богомисліє, 1998. – 477 с.
147. Макграт А. Небезпечна ідея християнства / Алістер Макграт. – Київ: Дух і Літера, 2017. – 664 с.

148. Макселон Ю. Психологія з викладом основ психології релегії / Юзеф Макселон. – Львів: Монастир монахів Студійського Уставу "Свічадо", 1998. – 320 с.
149. Малик Василь Георгійович. Конфесійна поліваріантність християнської есхатології: генеза та еволюційні трансформації.- Дисертація канд. філос. наук: 09.00.11, Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2013.- 200 с.
150. Малов В. Библийский спутник / Василий Малов. – Washington DC, USA: The Russian Bible Society, 1958. – 246 с.
151. Марк И. Божий план спасения Часть II / Иоанн Марк. – Брайт, Калифорния: Наши дни, 1967. – 288 с.
152. Марцинковский В. Ф. Записки верующего: лекции в Московском университете [Електронний ресурс] / Владимир Филимонович Марцинковский // Воспоминания о ГУЛАГЕ и их авторы. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=9336>.
153. Марцинковский В. Ф. Христос Грядущий / Владимир Филимонович Марцинковский. – Германия: GBV. – 88 с.
154. Матвійв В. Священнодії Пастора, Бібліотечка Пастора №4 Служіння, ВРОСХБ, Християнське Життя, Київ, 2004 р. – 214 с.
155. Матьюс М. Второе пришествие Христа / М. Матьюс. // Издатель Иван Ефимович Воронаев. – 1919. – №1. – С. 6-7.
156. Мельничук П. За что страдали наши братья и сестры? / Петр Мельничук. – Ванкувер. Канада: Євангельский голос, 2005. – 351 с.
157. Мензіс В. Біблійні доктрини: пятидесятницький погляд / В. Мензіс, С. Гортон. – Спрінгфілд, Міссурі, США: Life, 1999. – 332 с.
158. Меррил Т. Мир Нового Завета / Меррил Тенни. – Даллас-Вена: Библийская кафедра ВЕЕ International, 1988. – 434 с.
159. Міцкевич А. Й. Христос – наш Наречений / А. Й. Міцкевич. // Братерський Вісник. – 1954. – №1. – 60 с.

160. Мокієнко М. М. Пізній протестантизм в Україні (1991–2004 рр.): інституційний та суспільно-політичний аспекти: дис. канд. іст. наук / Мокієнко Михайло Михайлович – Запоріжжя, 2006. – 225 с.
161. Мокієнко М. М. Феномен п'ятидесятництва / Михайло Михайлович Мокієнко. – Рівне: Дятлик М., 2018. – 440 с.
162. Мольтман Ю. Пришествие Бога: христианская эсхатология / Юрген Мольтман. – Москва: ББИ, 2017. – 387 с.
163. Москаленко А. Т. Пятидесятники / А. Т. Москаленко. – Москва: Издательство политической литературы, 1973. – 200 с.
164. Музычко И. В. Свет откровения.- Торонто, 1995.- 224 с.
165. Мурашкин В. История и опыт Церкви [Електронний ресурс] / Владимир Мурашкин – Режим доступу до ресурсу: http://yeslovedgod.com/publ/drugie_propovedniki/tekst/vladimir_murashkin_istorija_i_opyt_cerkvi/130-1-0-4968.
166. Мурашкін В. Г. – [Інтерв'ю із секретарем правління ОЦХВС єпископом / бесіду вів Гура В. О.] / Особистий аудіоархів автора. Вінниця – 2010 р. – 9 квітня – тривалість 35 хвилин.
167. Наша Історія: Світло на Сході [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://sns.org.ua/nasha-istoriya.html>.
168. Нельсон П. К. Біблійні доктрини / Петер Кристофер Нельсон. – Торонто, Канада: Evangel Bible translators and ministers, 1991. – 76 с.
169. Николс Г. Каргель: развитие русской евангельской духовности / Грегори Николс. – Санкт-Петербург: Библия для всех, 2015. – 396 с.
170. Ноздрин М. В. Культура проповіді / Михаил Владимирович Ноздрин. – Краснодар: Благовестник, 2010. – 147 с.
171. О прохождении церкви через скорбь [Електронний ресурс] // Богословський клуб ЕСХАТОС. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://esxatos.com/article/skorb>.

172. Окара Н. В. Блажен соблюдающий слова пророчества: интерпретация пророческих глав книги Даниила / Николай Владимирович Окара.. – 144 с.

173. Олизаревич Н. Доктрина о восхищении Церкви в контексте эсхатологии фундаментализма / Николай Олизаревич. – Германия: Lambert Academic Publishing, 2016. – 137 с.

174. Павлов В. Г. Правда о баптистах. – Баптист, 1911, №41 – 50 с.

175. Панорама Библии: Семь периодов библейского пути спасения в двенадцати цветных таблицах с пояснениями к библейскому тексту для изучающего – Bielefeld: CLV, 1993. – 60 с.

176. Панько И. К. Вероисповедание и устройство Союза Церквей христиан веры евангельской /перевел с польского И. К. Панько. – Данцинг-Москва: РВЕМ – ХВЕ, 1944. – 10 с.

177. Пелікан Я. Виправдання традиції / Ярослав Пелікан. – Київ: Дух и Литера, 2010. – 128 с.

178. Перчаткин Б. [Электронный ресурс] – Режим доступа до ресурсу: <http://perchatkin.com/perchatkin/>.

179. Перчаткин Б. Огненными тропами [Электронный ресурс] / Борис Перчаткин – Режим доступа до ресурсу: <https://ru.scribd.com/doc/24821989/Борис-Перчаткин-Огненный-тропы>.

180. Песнь возрождения 2500 – Александрия: Ездра, 2007. – 608 с.

181. Підлужна О. Нарис історії Корнинської громади церкви ХВЄ в рівненському районі (1921-1989) / О. Підлужна, М. Головерса. – Рівнк: ПП ДМ, 2012. – 117 с.

182. Плешко П. Т. Духовное руководство для христиан евангельского исповедания / Петр Титович Плешко. – New York, USA: Rausenbross, 1980. – 317 с.

183. Плешко П. Т. Толкование семи посланий к Церквям книги Откровения 2-3 глава / Петр Титович Плешко. – Буэнос-Айрес, Аргентина, 1944. – 90 с.

184. Позиция: сборник статей (И.С. Проханов, И.В. Каргель и другие) – Ирпень, 2001. – 283 с.
185. Попов В. А. Сторінки життя: І.С. Проханов / В. А. Попов. – Черкаси: Смірна, 2011. – 223 с.
186. Постановление от 8 апреля 1929 года О религиозных объединениях [Электронный ресурс] // Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет Совет Народных Комиссаров РСФСР. – 1929. – Режим доступа до ресурсу:
<http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=1787#04386183200572902>.
187. Принс Д. Основы учения Христова / Дерек Принс. – Санкт-Петербург: Новый Завет, 1991. – 571 с.
188. Причины возникновения штундизма в России во второй половине XIX в. // Вестник МГОУ. Серия «История и политические науки». – 2012. – С. 59.
189. Проханов И. С. В котле России: 1896-1933 / Иван Степанович Проханов. – Германия: Всемирный Союз Евангельских Христиан, 1992. – 263 с.
190. Райри Ч. Основы богословия / Чарльз Райри. – Москва: Духовное возрождение, 1997. – 655 с.
191. Райт Н. Новый Завет и народ Божий / Н.Т. Райт, Черкаскы: Коллоквиум, 2013 – 696 с.
192. Райчинец А. В. Воздвигнутые Богом / Анатолий Васильевич Райчинец. – Одесса: Духовное возрождение, 2010. – 147 с.
193. Ратушный М. Вероисповедание новообращенного русского братства [Электронный ресурс] / Михаил Ратушный. – 1871. – Режим доступа до ресурсу:
<https://slavicbaptists.com/2012/02/10/1871-%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%B8%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D0%BC-%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%88%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE/>

194. Решетинский В. Поток из под порога Храма: очерк по теологии майдана / Валерий Решетинский. – Киев: Книгоноша, 2016. – 120 с.
195. Решетніков Ю., Санніков С., Огляд історії євангельсько-баптистського братства в Україні, Видавництво «Богомисліє» Одеса 2000 рік – 158 с.
196. Рогозин П. И. Тайны Апокалипсиса / Павел Иосифович Рогозин. – Сан-Франциско, США: -, 1964. – 429 с.
197. Рубакин Н. А. Учение духовных христиан / Н. А. Рубакин. – Женева: Библиотека "Народных листков", 1903. – 98 с.
198. Савич В. Я видел небеса (свидетельство о Царстве Божиим) / Василий Савич. – Киев: Vasiliy Savich, 2005. – 44 с.
199. Салайджак В. П. Порівняльна есхатологія: конспект лекцій / Володимир Петрович Салайджак. – Рівне: Слов'янський університет штату Вашингтон, 2016. – 36 с.
200. Салов-Астахов Н. Дух Святой Его деятельность и пятидесятничество [Електронний ресурс] / Н. Салов-Астахов – Режим доступу до ресурсу: http://www.tikvahisrael.com/zbsh/uroki/resurce/!Sall_50.pdf.
201. Салов-Астахов Н. И. Царство Божие и Царство мира сего / Н. И. Салов-Астахов. – Wheaton, Illinois, USA: Евангельское Слово, 1995. – 214 с.
202. Санніков С. В. Огляд історії християнства / Сергій Вікторович Санніков. – Київ: Світ знань, 2007. – 720 с.
203. Саттер Д. Доба Безумства: занепад і кінець Радянського Союзу / Девід Саттер. – Київ: Дух і Літера, 2017. – 528 с.
204. Свенсен Г. Кінець Світу близько: про стихійні лиха та їх вплив на суспільство / Генрік Свенсен. – Львів-Київ: Кальварія / Ніка-Центр, 2014. – 248 с.
205. Сейс И. А. Толкование Апокалипсиса / И. А. Сейс. – Финляндия: Редакция журнала "Верность", 1928. – 171 с.
206. Сильванович А. Е. Время любит и время ненавидеть / Аркадий Евграфович Сильванович. – Duncanville, USA: World Wide Printing, 1998. – 93 с.

207. Сильванович А. Е. Чему надлежит быть в скоре? Пробуждение в России. Восстановление Римской империи. Антихрист. Эмиграция. Армагедон. / Аркадий Евграфович Сильванович. – Минск: ООО "ПолиБиг", 1995. – 78 с.
208. Символ евангельской веры петербургских верующих [Електронний ресурс]. – 1887. – Режим доступу до ресурсу: <https://slavicbaptists.com/2012/02/10/symbolegveng/>.
209. Симкин Л. Бегущий в небо: книга о подвижнике веры евангельской Иване Воронаеве / Лев Симкин. – Москва: РОСХВЕ (пятидесятников), 2018. – 400 с.
210. Сівець П. І. – [Інтерв'ю із пресвітером відповідальним за юридичним відділом ОЦХВЕ України / бесіду вів Гура В. О.] / Особистий аудіоархів автора. м. Вінниця –2010 р. – 9 квітня – тривалість 40 хвилин.
211. Скакун Р. Будівничі нового Єрусалиму: Іван Мурашко і "Мурашківці" / Роман Скакун. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2014. – 420 с.
212. Скотт В. Грядущая Слава / Вальтер Скотт. – Ужгород: GBV. – 72 с.
213. Слобідський С. Закон Божий / Серафим Слобідський. – Київ: Видавничий відділ УПЦ КП, 2003. – 654 с.
214. Смольчук Ф. Божий кінцевий план: драма віків. Дослідження з есхатології. / Фред Смольчук. – Спрінгфілд, Мізурі, США: Ессемблеї Божі (Громади Божі), 1990. – 56 с.
215. Смольчук Ф. Из Америки в СССР и обратно. Краткая история пятидесятнического движения среди славянских эмигрантов в Северной Америке и других частях мира. / Фред Смольчук. – Киев: Феникс, 2006. – 144 с.
216. Соловій Р. П. Історико-богословський контекст виникнення пятидесятництва: рух святості / Роман Павлович Соловій. // Богословские размышления. – 2003. – №2. – С. 147–164.
217. Сотник О. М. Протестантизм на Сумщини / О. М. Сотник. – Суми: Козацький вал, 2001. – 115 с.

218. Спутник атеиста – Москва: Государственное издание политической литературы, 1961. – 592 с.
219. Теологический энциклопедический словарь под редакцией Уолтера Элвелла – Москва: Ассоциация "Духовное Возрождение", 2003. – 1467 с.
220. Тим Л. Г. Що дійсно стається після смерті? Життя в загробному світі. / Ла Гей Тим. – Вінніпег-Едмонтон-Келовна: Конференція Української Євангельсько-Баптистської конференції Західної Канади, 1985. – 167 с.
221. Тіссен Г. К. Лекції з систематичної теології / Г. К. Тіссен. – Едмонтон, Канада: SEND International of Canada, 2001. – 440 с.
222. Турбін Д. Б. Національний банк репресованих [Електронний ресурс]. – 11. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=156882>.
223. Турчинов А. Пришествие / Александр Турчинов. – Київ: Літопис – ХХ, 2012. – 400 с.
224. Упование верующих. // Духовно-нравственный журнал "Евангелист" №6-7. – 1928. – С. 20.
225. Усач М. П. – [Інтерв'ю із секретарем правління ради єпископів ОЦХВС України / бесіду вів Гура В. О.] / Особистий аудіоархів автора. Вінниця –2010 р. – 29 березня – тривалість 15 хвилин.
226. Усач Н. Выбор пути: к истории пятидесятнического движения / Н. Усач, В. Ткаченко. – Винница: ГП "ГКФ" Слово Христианина, 2008. – 448 с.
227. Усач Н. П. Водимые Духом Святым: Виктор Белых и сподвижники / Н. П. Усач, В. М. Трофименко. – Винница: Слово Христианина, 2003. – 220 с.
228. Усач Н. П. Посланник Пятидесятницы (Иван Воронаев и сподвижники) / Н. П. Усач, В. Ткаченко. – Винница: Слово Христианина, 2007. – 408 с.
229. Усач Н. Шествие Пятидесятницы Книга 5 / Н. Усач, В. Трофименко. – Винница: Слово Христианина, 2002. – 240 с.
230. Учение о втором пришествии Иисуса Христа. // Духовно-нравственный журнал "Евангелист". – 1928. – С. 16–17.

231. Федотов И. П. Встать! Суд идет! / Иван Петрович Федотов. – Можайск: МРО ЕХБ "Библейская лига", 2006. – 334 с.
232. Филоненко А. Океан тайны / Александр Филоненко. – Киев: Дух и Литера, 2019. – 312 с.
233. Флоровский Г. Пути Русского богословия / Георгий Флоровский. – Париж: Yamsa-Press, 1983. – 600 с.
234. Фоорхоефе Х. С. Грядущее пришествие Господа нашего Иисуса Христа / Х. С. Фоорхоефе. – Германия: GBV, 1990. – 196 с.
235. Франчук В. И. Просила Россия дождя у Господа / В. И. Франчук. Том 1. – Киев: Світанкова Зоря, 2001. – 648 с.
236. Франчук В. И. Просила Россия дождя у Господа / В. И. Франчук. Том 2. – Киев: Світанкова Зоря, 2002. – 367 с.
237. Франчук В. И. Просила Россия дождя у Господа / В. И. Франчук. Том 3. – Киев: Світанкова Зоря, 2003. – 1005 с.
238. Франчук В. И. Размышления над страницами Библии / Владимир Иванович Франчук. – Мариуполь: Издательство мисси "Возможность", 1999. – 199 с.
239. Франчук В. Пробуждение: от центра Одессы до окраин России / Владимир Франчук. – Одесса: Симэкс-принт, 2011. – 712 с.
240. Фризен П. Краткое вероучение Христиан Евангельского исповедания [Электронный ресурс] / П. Фризен // Slavic Baptists. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://slavicbaptists.com/2012/07/31/1903shortconfession/>.
241. Харчлаа П. Откровение: следует ли читать Откровение (пособие для библейских классов) / Платон Харчлаа. – Ашфорд, США: Славянское миссионерское издательство, 1991. – 109 с.
242. Харчлаа П. Толкование новозаветних посланий и книги Откровения / Платон Харчлаа. – Москва: Христианское издательство, 1990. – 593 с.
243. Хортон С. Систематическое богословие / Стенли Хортон. – Спрингфилд, Миссури, США: Life, 1999. – 935 с.

244. Хортон С. Что Библия говорит о Святом Духе / Стэнли Хортон. – Спрингфилд, Миссури, США: Life, 2002. – 327 с.
245. Христиане Веры Евангельской и Густав Шмидт [Электронный ресурс]. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <http://vvifleem.ru/index.php/istoriya-pyatidesyatnichestva-v-rossii-2/razvitie-dvizheniya-pyatidesyatnikov-v-rossii-v-sovetskoe-vremya/33-khristiane-very-evangelskoj-i-gustav-shmidt.html>.
246. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України. – [АКС #58286 фп] – 152 с.
247. Цігенаус А. Есхатологія / Антон Цігенаус. – Львів: Свічадо, 2006. – 351 с.
248. Цопфи Я. На всякую плоть / Яков Цопфи. – Augsburg: Jaspis Druck und Verlags GmbH. – 183 с.
249. Цорн В. Интервью с Евой Ритмайер, дочерью Вальтера Жака [Электронный ресурс] / В. Цорн // «Вера и жизнь» №2,. – 1999. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.lio.ru/archive/vera/99/02/article06.html>.
250. Чиж М. М. – [Інтерв'ю із єпископом відповідальним за відділ освіти в ОЦХВС / бесіду вів Гура В. О.] / Особистий аудіоархів автора. Вінниця –2010 р. – 30 березня – тривалість 120 хвилин.
251. Чиж М. Н. Кто мы с вами в мировом пятидесятничестве? [Электронный ресурс] / Михаил Николаевич Чиж. – 2002. – Режим доступа до ресурсу: <http://domostroitel.org.ru/page/otskhve>.
252. Чиж М. Н. Пособие по внутрицерковному образованию: пособие для пастырей ОЦХВЕ Том 1 / М. Н. Чиж, С. А. Гайдим, И. И. Азанов. – Кривой Рог: Отдел образования ОЦХВЕ Украины, 2007. – 474 с.
253. Чухно В. Е. История населенных пунктов Украины: Середино-Будский район, Сумской области. / Владимир Егорович Чухно. – Киев: - 2013. – 353 с.
254. Шекериян Д. Самые счастливые люди на земле / Демос Шекериян. – Киев: Издательство ХБПЕ, 2009. – 254 с.

255. Шерил Д. Они говорят на иных языках / Джон Шерил. – Санкт-Петербург: Новое и старое, 1999. – 158 с.
256. Шилук В. Грани жизни и смерти / Василий Шилук. – Лондон, Канада: Valily Shiluk, 2005. – 238 с.
257. Шрайтер Р. Формирование локальных богословий / Роберт Шрайтер. – Санкт-Петербург: Orbis Books, 2005. – 207 с.
258. Эриксон М. Христианское Богословие / Миллард Эриксон. – Санкт-Петербург: Библия для Всех, 2009. – 1088 с.
259. Якубова Л. В обіймах страху смерті: більшовицький терор в Україні / Л. Якубова, Я. Примаченко. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 543 с.
260. Яроцький П. Пізній протестантизм в Україні: п'ятидесятники, адвентисти, Свідки Єгови / П. Яроцький. Том 6. – Київ-Дрогобич: Коло, 2007. – 632 с.
261. All 1920s results for Bokmelder [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://search.ancestry.com/cgi-bin/sse.dll?MS_AdvCB=1&rank=1&new=1&MSAV=2&msT=1&gss=angs-c&gsfn_x=1&gsln=Bokmelder&gsln_x=1&msbdy_x=1&msbpn_x=XO&msbpn__ftp_x=1&msrpn_x=XO&msrpn__ftp_x=1&msydy_x=1&msypn_x=XO&msypn__ftp_x=1&gskw_x=1&_83004002_x=1&cpxt=0&uidh=000&cp=0&gl=CEN_1920&gst=&ghc=50.
262. Ryrie C. C., Dispensationalism Today, Chicago: Moody, 1965. – 272 p.
263. Clarence Larkin [Електронний ресурс]. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.larkinestate.com/biography.htm>.
264. Dayton D. W. Theological Roots of Pentecostalism / Donald W. Dayton. – Michigan: Baker Academic, Hendrickson Pub., 1987. – 204 p.
265. Donev D. K. Ivan Voronaev – Slavic Pentecostal Pioner and Martyr / Dony Donev. // Assemblies of God Heritage. – 2010. – №30. – pp. 50–57.
266. Faupel W. D. The Everlasting Gospel: The Significance of Eschatology in the Development of Pentecostal Thought / William D. Faupel. – Deo: JPTSup. Sheffield Academic Press, 1996. – 300 p.

267. Flower Pentecostal Heritage Center [Электронный ресурс] . – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://ifphc.org/>.
268. Hollenweger W. J. The Pentecostals / Walter Jacob Hollenweger. – London, United Kingdom: SCM Press, 2012. – 588 p.
269. Hoover M. G. Origin and sructural development of the Assembleis of God / Marrio Hoover. – Springfield, MO, USA: Southwest Missouri State College, 1968. – 216 p.
270. Hura V. Using of methodology of R. J. Schreiter for study of development Ukrainian evangelical movement as local theology (based on an example of pentecostal eschatological doctrine) / Vitalii Hura. // Scientific journal: Innovative solutions in modern svience. – №4 (23). – pp. 111–128.
271. Larkin C. Dispensational Truth / Clarence Larkin. – Philadelphia, USA: Rev. Clarence Larkin Est., 1920. – 176 p.
272. Larkin C. The book of Revelation / Clarence Larkin. – Glenside, Pa., USA: Rev. Clarence Larkin Estate, 1919. – 210 p.
273. Macchia F. D. The Oxford Handbook of Eschatology [Электронний ресурс] / Frank D. Macchia // Oxford hanbooks online. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780195170498.001.0001/oxfordhb-9780195170498-e-16>.
274. MacGee G. The saints join hands: laying a foundaion for the Assamblies of God / Gary MacGee. // Assamblies of God Heritage. – 2004. – pp.7-8.
275. Moltmann Jürgen, Theology of Hope: On the Ground and the Implications of a Christian Eschatology, SCM Press, London, 1967 – 400 p.
276. Osborne G. R. Revelation (Baker Exegetical Commentary on the New Testament) / Grant Osborne. – : Baker Academic, 2002. – 896 p.
277. Pneuma: The Journal of the Society for Pentecostal Studies. // Pneuma. Vol 35 #2 – 2013. – 314 p.
278. Rodgers D. Azuza Street / Darrin Rodgers. // Assamblies of God Heritage. Vol.25 #4 – 2006. – pp. 2-3.

279. San Francisco earthquake of 1906 [Электронный ресурс] // Encyclopedia Britannica. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.britannica.com/event/San-Francisco-earthquake-of-1906>.

280. Sandeen, Ernest R., The Roots of Fundamentalism: British and American Millenarianism, 1800-1930, Chicago, «University of Chicago Press», 1970 – 328 p.

281. Scofield C. Holy Bible, Ezekiel 38:2 [Электронный ресурс] / Scofield. – 1909. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.biblestudytools.com/commentaries/scofield-reference-notes/ezekiel/ezekiel-38.html>.

282. Seiss J. The series of special lectures of the Revelation of Jesus Christ / Joseph Seiss. – New York: Charles Cook, 1913. – 430 p.

283. Society for Pentecostal Studies [Электронный ресурс]. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <http://www.sps-usa.org/?view=mobile>

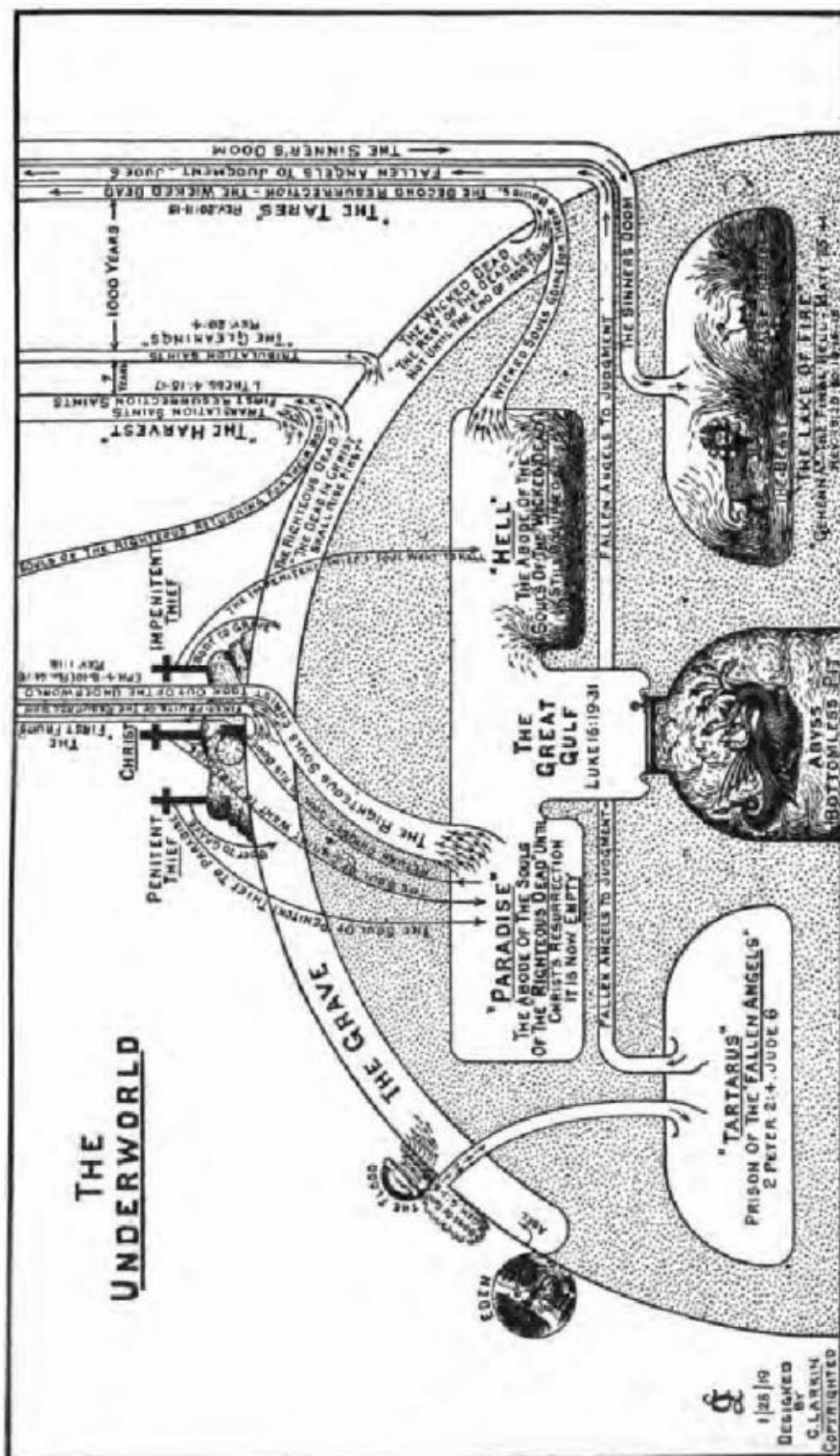
284. The Cambridge companion to pentecostalism. Edited by Cecil m. Robeck j r., Yong Amos; Cambridge university press, 2014, – 356 p.

285. Voronaeff P. Russian`s war against Christians / Paul Voronaeff. – Indianapolis USA: World-wide evangelism press, 1968. – 52 p.

286. Warner T. The Origin of the Pretribulation Rapture Doctrine / Tim Warner. – 2018. – 5 p.

Додаток «Г». Схема «Невидимий світ» К. Ларкін.

По книзі Бокмелдер И. Я. Толкователь Библии / И. Я. Бокмелдер. – Нью-Йорк, 1919. – С. 330.

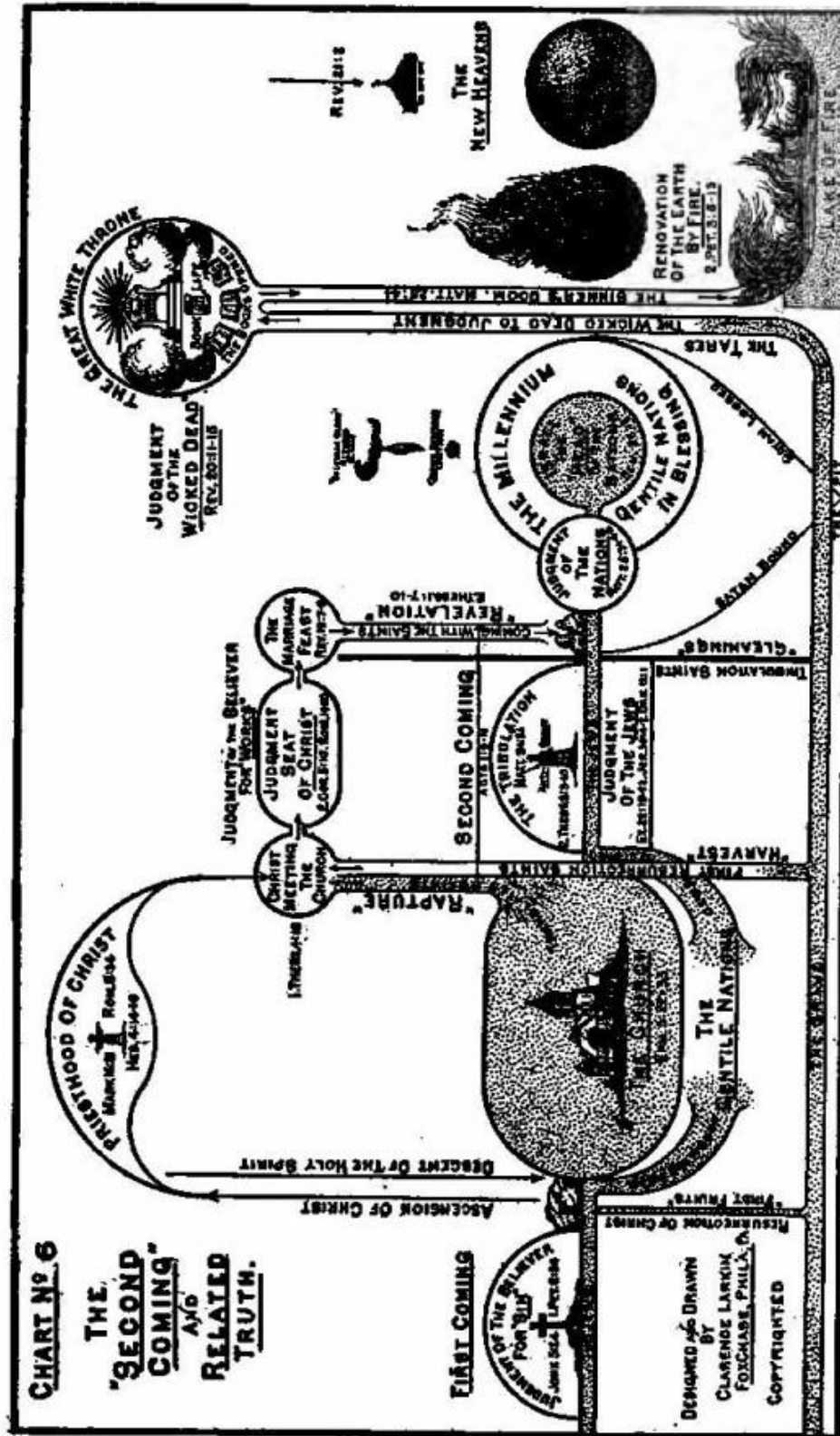

Printed by permission of the Author CLARENCE LARKIN, from his Book on Revelation.

Невидимий мір.

Додаток «Д». Схема «Другий прихід Христа» К. Ларкін.

По книзі Бокмелдер И. Я. Толкователь Библии / И. Я. Бокмелдер. – Нью-Йорк, 1919. – С. 241

By permission of the Author CLARENCE LARKIN,

Второе пришествіе Ісуса Христа.